

Міністерство освіти і науки України
Глухівський національний педагогічний університет
імені Олександра Довженка

Людмила Загородня, Вікторія Аторіна, Галина Барсуковська

Педагогіка дошкільна: курс лекцій. Частина перша

для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти спеціальності
012 Дошкільна освіта

УДК 373.2 (075.8)

З-14

Рекомендовано до друку вченою радою Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка
(протокол № 10 від 26.03.2025 року)

Рецензенти:

Л. Я. Бірюк, доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри педагогіки і психології початкової освіти Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка;

С. М. Кондратюк, кандидат педагогічних наук, професор кафедри дошкільної і початкової освіти, директор Навчально-наукового інституту педагогіки і психології Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка;

О. В. Солов'ян, директор закладу дошкільної освіти (ясла-садок) № 29 м. Олександрії Кіровоградської області.

З-14 Педагогіка дошкільна: курс лекцій. Частина перша / автори-укладачі Л. П. Загородня, В. М. Аторіна, Г. П. Барсуковська. Глухів: Глухівський НПУ ім. О.Довженка, 2025. 257 с.

Навчальне видання репрезентує курс лекцій з дисципліни «Педагогіка дошкільна», зокрема з фізичного, розумового, сенсорного, морального, національно-патріотичного, трудового, естетичного, статевого виховання дітей дошкільного віку. У ньому висвітлено сутність, мету і завдання основних напрямів виховання дітей дошкільного віку, схарактеризовано форми та засоби їх реалізації.

Посібник призначено для здобувачів освіти, які навчаються за освітніми програмами «Дошкільна освіта та фізична культура», «Дошкільна освіта та мова і література (англійська)», «Дошкільна освіта та початкова освіта», «Дошкільна освіта та логопедія», «Дошкільна освіта та психологія».

© Глухівський НПУ ім. О. Довженка, 2025

©Загородня Л. П., Аторіна В. М., Барсуковська Г. П., 2025

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	4
Фізичне виховання дітей дошкільного віку.....	5
Сенсорне виховання дітей дошкільного віку.....	29
Розумове виховання дітей дошкільного віку.....	53
Моральне виховання дітей дошкільного віку.....	77
Виховання дисциплінованості й культури поведінки в дітей дошкільного віку.....	99
Національно-патріотичне й мультикультурне виховання дітей дошкільного віку	114
Трудове виховання дітей дошкільного віку.....	136
Початкове економічне виховання дітей дошкільного віку.....	154
Естетичне виховання дітей дошкільного віку.....	174
Виховання статі в дітей дошкільного віку	200
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	227
ГЛОСАРІЙ	239

ПЕРЕДМОВА

Сучасна українська система освіти потребує фахівців дошкільного профілю, а в умовах сучасних світових реалій такі фахівці мають відповідати європейському рівню кваліфікації – саме до цього поступово прямує вітчизняна система дошкільної освіти. Динамічні, трансформаційні процеси, які відбуваються в сучасному суспільстві, висувають перед вищою освітою завдання забезпечити якісну підготовку майбутніх фахівців закладів дошкільної освіти до реалізації особистісного розвитку дітей. Дошкільний вік є надзвичайно важливим етапом у розвитку дитини, коли формуються особистісні структури та низка важливих компетентностей вихованця, які уможливають його успішну соціалізацію, самореалізацію й адаптацію до різних соціальних умов та позицій.

Навчальне видання «Педагогіка дошкільна: курс лекцій. Частина перша» є частиною навчально-методичного забезпечення освітнього компонента «Педагогіка дошкільна», спрямованого на формування в здобувачів освіти загальних і спеціальних компетентностей, які уможливають розуміння сутності професії вихователя та забезпечують готовність до здійснення всебічного, гармонійного розвитку особистості дитини, використовуючи надбання народної педагогіки, досягнення сучасної педагогічної науки й передової практики дошкільного виховання.

Означений посібник містить десять тем та глосарій. Кожне лекційне заняття має запитання для самоперевірки та завдання для виконання до наступної лекції. В умовах дистанційного навчання це електронне видання покращить процес фахової підготовки майбутніх вихователів закладів дошкільної освіти.

Тема. Фізичне виховання дітей дошкільного віку

1. Сутність понять «фізичний розвиток», «фізичне виховання», «здоров'язбережувальна компетентність», «рухова компетентність».
2. Розвиток теорії фізичного виховання.
3. Завдання й умови фізичного виховання дітей дошкільного віку.
4. Засоби фізичного виховання дітей дошкільного віку.

1. Сутність понять «фізичний розвиток», «фізичне виховання», «здоров'язбережувальна компетентність», «рухова компетентність»

Гармонійний розвиток людини неможливо уявити без різнобічного фізичного виховання. Цей процес триває протягом усього життя людини, а починається в ранньому віці. У дошкільному дитинстві закладаються основи здоров'я, виховуються основні риси особистості людини. Сім'я, заклади дошкільної освіти, позашкільні установи мають створити сприятливі умови для оптимального фізичного розвитку дитини, отримання знань про людський організм, опанування санітарно-гігієнічних навичок. Міцне здоров'я є запорукою розвитку дитини в інших особистісних аспектах.

Фізичне виховання передусім має на меті зміцнення здоров'я людини, розвиток її фізичних якостей, а також підготовку молодого покоління до трудової діяльності та оборони своєї Батьківщини. У період перших 6–7 років життя воно є важливою основою для гармонійного і всебічного розвитку дитини.

Фізичне виховання є невід'ємною частиною педагогічної науки й ґрунтується на використанні ключових педагогічних понять: «фізична культура», «фізична досконалість», «фізичне виховання» та «фізичний розвиток».

Фізична культура – це сукупність матеріальних і духовних цінностей суспільства, які накопичені, створюються і використовуються для фізичного вдосконалення людини. Зміст фізичної культури структурують: 1) особиста

гігієна (навички в праці, поведінка в побуті, звичка до режиму); 2) загартовування організму в природних умовах; 3) фізичні вправи [88].

Кожен народ упродовж свого історичного розвитку створив унікальні національні форми вправ і ігор, які сприяють фізичному розвитку та загартуванню людини. Ці традиційні елементи й сьогодні збагачують сучасні підходи до фізичного виховання. Як і будь-яка інша форма культури, фізична культура має національну специфіку.

Українська національна фізична культура бере свій початок ще з часів Київської Русі. Уже тоді існували ефективні методи фізичного загартування, виховання дітей, формування воїнських навичок і мужності. Особливого розквіту українське фізичне виховання досягло в період Запорізької Січі, де фізична сила, витривалість і гарт тіла були невід'ємною частиною повсякденного життя, військової підготовки, народних ігор, танців та змагань.

Ці історичні традиції є цінним надбанням, що й нині становить основу формування сучасної фізичної культури молоді та зміцнення її здоров'я.

Фізична досконалість – історично зумовлений рівень гармонійного фізичного розвитку, здоров'я, фізичної готовності людини, що оптимально відповідає вимогам суспільства [88].

Фізичний розвиток – процес зміни морфологічних і функціональних ознак організму, основою якого є біологічні процеси, зумовлені спадковими генетичними факторами, умовами зовнішнього середовища і вихованням [88].

Показниками фізичного розвитку є:

- антропометричні та біометричні дані: зріст, маса тіла, життєва ємність легень, об'єм грудної клітки;
- розвиток основних рухів (ходьби, бігу, стрибків, метання, лазіння та ін.);
- рівень сформованості фізичних якостей (швидкості, спритності, витривалості, сили, гнучкості);

– рівень показників формування постави (вигинів хребта, відстані між кутами лопаток тощо) [88].

Ріст і розвиток дитини – не тотожні процеси: ріст – це збільшення розмірів тіла та окремих його частин, а розвиток – диференціювання тканин і органів. Дитина росте і розвивається нерівномірно. У період сповільнення темпів росту інтенсивніше відбуваються процеси диференціювання тканин і формоутворення, а в період інтенсивного росту дещо сповільнюються темпи розвитку. Проте процеси росту і розвитку взаємопов'язані та неперервні. Їх черговість і послідовність значною мірою визначають вікові особливості дітей. Так, протягом першого року життя процеси росту переважають над процесами диференціювання. Протягом цього періоду довжина тіла дитини збільшується на 24,3–25,4 см, маса – на 6950–7300 г. Протягом другого року дитина виростає, відповідно, на 10–15 см і 2,5–3 кг. Далі темпи росту стабілізуються: щорічно маса тіла збільшується на 1,5–2 кг, а зріст – на 4–5 см [88].

У ранньому дитинстві активно розвиваються рухові навички, покращується координація та зростає м'язова сила. Процес диференціації центральної та периферичної нервових систем сприяє формуванню мовлення, емоційної сфери та інших важливих функцій. У дошкільному віці темпи загального розвитку дещо уповільнюються, проте відбувається помітне зростання фізичної сили та розвиток спритності рухів.

Параметри фізичного росту і розвитку дітей не є незмінними. За останні 20–30 років простежується явище акселерації – прискореного розвитку і збільшення антропометричних показників. Маса новонароджених тепер на 100–133 г більша, а до підліткового віку діти стають на 15–20 см вищими, ніж їхні однолітки 100 років тому. Маса 6-річних дітей збільшилася за останні 75 років на 500 г, зріст – на 1,5 см, а однорічних дітей, відповідно, на 1,5–2 кг і на 5 см. На думку вчених, це спричинено різними факторами зовнішнього середовища: сонячною радіацією, електромагнітними коливаннями, урбанізацією, змінами в харчуванні тощо [41].

Фізичний розвиток людини відбувається згідно з біологічними законами, зокрема законом єдності організму та середовища, а також законом переходу кількісних змін у якісні. Це означає, що шляхом зміни умов життя й методів фізичного виховання можна впливати на рівень функціональних можливостей організму та змінювати показники фізичного розвитку.

Організм здатний існувати та ефективно функціонувати лише за умови гармонії з навколишнім середовищем, під впливом якого змінюються його фізіологічні функції. Цей процес проявляється через реактивність – здатність організму адаптуватися до змін зовнішніх умов.

Реактивність організму – *здатність організму змінювати фізіологічні функції під впливом зовнішнього середовища. У повсякденному житті реактивність організму виявляє себе через своєрідні захисні реакції, які протидіють шкідливим впливам навколишньої дійсності, допомагають йому якнайкраще пристосуватися до зовнішнього середовища [88].*

Дитина народжується з певними природними задатками та потенціалом, але для її гармонійного фізичного та психічного розвитку необхідне цілеспрямоване виховання з перших днів життя. Саме завдяки цьому впливу формується особистість, у якій тісно поєднуються фізичні та психічні якості.

Фізичне виховання дітей дошкільного віку – *систематичний вплив на організм дитини з метою його морфологічного і функціонального вдосконалення, зміцнення здоров'я, формування рухових навичок і фізичних якостей.*

Результатом фізичного виховання згідно з новою редакцією БКДО України, освітнім напрямом «Особистість дитини» є сформовані рухова та здоров'язберезувальна компетентності. У Стандарті здоров'язберезувальну компетентність визначено як здатність дитини до застосування навичок здоров'язберезувальної поведінки відповідно до наявної життєвої ситуації; дотримання основ здорового способу життя, збереження та зміцнення здоров'я в повсякденній життєдіяльності [8]. Результатом розвитку цієї компетентності є потреба в опануванні способів збереження та зміцнення

власного здоров'я, сукупність елементарних знань про людину та її здоров'я, здоровий спосіб життя; стійка мотивація еколого-валеологічної спрямованості щодо пізнання себе та довкілля, яка спонукає до використання навичок здоров'язбережувальної поведінки [8].

Рухову компетентність визначено як здатність дитини до самостійного застосування життєво необхідних рухових умінь та навичок, фізичних якостей, рухового досвіду в різних життєвих ситуаціях. Результатом сформованої компетентності є задоволення природної потреби в руховій активності, що забезпечує оптимальний рівень фізичної працездатності, засвоєння та використання елементарних знань у галузі фізичної культури, сформованість умінь і навичок для вирішення рухових завдань у різних життєвих ситуаціях [8].

Отже, належним чином організоване фізичне виховання сприяє гармонійному фізичному розвитку дитини, а також покращенню функціональних і адаптаційних можливостей її організму.

2. Розвиток теорії фізичного виховання

Фізичне виховання історично є однією з перших педагогічних проблем. Ще грецькі філософи Платон, Сократ, Арістотель відзначали необхідність фізичних вправ для зміцнення здоров'я і загартування організму дитини. Так, Платон стверджував, що «гімнастика є цілющою частиною медицини».

Уже в перших педагогічних системах (спартанська, афінська) було обґрунтовано роль фізичного розвитку як необхідної умови і результату правильного виховання.

Я. Коменський вважав турботу про здоров'я дитини першим обов'язком матері, яка поруч із повноцінним харчуванням має забезпечити умови для рухової активності дитини. Для зміцнення здоров'я педагог рекомендував правильно підібрані та дозовані фізичні вправи [41].

Дж. Локк започаткував обов'язкове фізичне виховання в англійських навчальних закладах у формі рухливих ігор та спортивних вправ. Він уважав,

що догляд за тілом і турбота про зміцнення здоров'я необхідні для виховання гідної людини [41].

Ж-Ж. Руссо вважав період від народження до 2-х років найважливішим для фізичного виховання. Головним у фізичному вихованні, на його думку, є годування немовляти материнським молоком, рухливі ігри та фізичні вправи на свіжому повітрі. А щоб розвинути розум дитини, щоб вона була мудрою і розсудливою, потрібно зміцнювати її тіло, зробити її здоровою. Ця думка суголосна з думкою Г. Сковороди: фізичне виховання має зміцнити дітей «таким чином, що допоможе краще пізнати науки» [41].

Й. Песталоцці в книзі «Елементарна гімнастика» охарактеризував типи вправ залежно від рухливості суглобів за анатомічною класифікацією: вправи для голови, ніг, рук, тулуба. Ці вправи є підготовчим засобом ефективного фізичного розвитку дітей, зокрема щодо оволодіння складними рухами, спортивними вправами [41].

П. Лесгафт, один із фундаторів гігієни і теорії фізичного виховання, лікар, анатом і педагог, розробив систему фізичного виховання дітей, засновану на антропології – науці про людський організм. Він запропонував свою періодизацію дошкільного дитинства, яка базувалася на досягненнях дитини у фізичному розвитку: оволодіння сидінням, поява молочних зубів і так далі. Систему фізичного виховання він підпорядкував закономірностям анатомії і фізіології. Концепція фізичного виховання П. Лесгафта заснована на зв'язку фізичних і духовних сил людини, провідній ролі свідомого оволодіння фізичними вправами. Ним розроблена методика поетапного оволодіння рухами свого тіла [41].

Система фізичного виховання П. Лесгафта ґрунтується на законах гармонії, поступовості й послідовності розвитку людини. Виконання фізичних вправ П. Францович розглядав як єдиний одночасний процес духовного і фізичного вдосконалення дитини. Він наголошував на ролі слова педагога, зверненого до свідомості дитини, що виключає механічне наслідування показаного зразка. В основу запропонованої системи він поклав

дидактичні принципи, зокрема свідомості, у виконанні фізичних вправ, не зменшуючи при цьому ролі інших. П. Лесгафт наполегливо рекомендував урахувати у процесі фізичного виховання вікові, статеві та індивідуальні особливості дітей [41].

П. Лесгафт також розробив теорію і методику рухливих ігор. Рухлива гра визначається ним як «вправа, за допомогою якої дитина готується до життя». Ігри, на його переконання, розвивають моральні якості особистості – дисциплінованість, чесність, правдивість, витримку. Учений розглядав гру як цінний засіб фізичного виховання особистості дитини. Особливу увагу при цьому він звертав на застосування народних ігор, підкреслюючи їх важливу виховну роль. В іграх, як наголошував педагог, діти відтворюють те, що бачать, тому рекомендував більше часу проводити на свіжому повітрі в іграх та фізичних вправах.

Послідовник П. Лесгафта, учений-гігієніст В. Гориневський (1857–1937) розробив систему засобів фізичного виховання, яка містить фізичні вправи, загартовувальні процедури, рухливі ігри. На його думку, дошкільний вік – період найбільшої пластичності тіла дитини [41].

М. Монтезорі (1870–1952) вважала, що фізичний та інтелектуальний розвиток дітей здійснюється на основі специфічних законів, тоді як дорослі виховують їх на свій розсуд, чим гальмують природний розвиток дитини. Вона розглядала дитину як активну особистість. У будинках дитини, які працювали під керівництвом М. Монтезорі й за її педагогічною системою, був установлений чіткий режим дня. День починався з виконання гімнастичних вправ, дошкільників учили граційно рухатись, у них виховували правильну поставу, формували різноманітні гігієнічні навички, намагались стимулювати рухову активність у вільний від занять час [41].

У педагогічній концепції М. Монтезорі значна увага приділяється розвитку дрібної моторики дитячої руки. Для цього вона створила низку навчальних матеріалів, зокрема таких, як «рамки і втулки», що сприяють

формуванню цієї навички. В основі її педагогіки – зацікавлення дитини, яке М. Монтесорі вважає пріоритетним, а також індивідуальний підхід.

Основною формою навчання і виховання М. Монтесорі вважала індивідуальні самостійні заняття дітей або спеціально створений нею короткий, лаконічний і максимально об'єктивний індивідуальний урок. Однією з її важливих новацій стало впровадження в практику дошкільної освіти регулярних антропометричних вимірювань із використанням спеціального обладнання, адаптованого для дітей.

Методика М. Монтесорі здобула широке визнання в багатьох країнах світу. Її дидактичні матеріали та методи навчання стали основою для створення нових, більш удосконалених освітніх систем. Сама ж методика належить до найбільш відомих підходів до розвитку дитини, оскільки спрямована на гармонійне фізичне, інтелектуальне та соціальне зростання в спеціально підготовленому середовищі й індивідуалізоване навчання.

Різні аспекти проблеми фізичного виховання дітей дошкільного віку досліджено радянськими вченими Є. Леві-Гориневською, Г. Биковою (методика навчання дітей рухів, проведення занять з фізичної культури), М. Кистяковською (розвиток рухів у ранньому дитинстві), Т. Осокіною (система занять з фізичної культури) та ін.

Щодо сучасних оригінальних методик фізичного виховання дітей дошкільного віку, то на увагу заслуговує унікальна система рухової активності на основі ігрових методів М. Єфименка. Цю методику вперше було представлено в 1999 році в програмі «Театр фізичного розвитку й оздоровлення». Вона розроблена для дітей дошкільного та молодшого шкільного віку й спирається на об'єктивні закони розвитку дитячого організму. Автор назвав її ще «тотальним ігровим методом», утіливши у цих словах своє педагогічне кредо «грати щодня, грати постійно, грати завжди» [41].

У цій методиці представлено основні, принципово нові положення системи фізичного виховання та оздоровлення дітей перших десяти років життя.

Суть системи М. Єфименка втілено у 10 заповідях:

1. Дотримуйся логіки природи (за принципом «повторно-кільцевої побудови занять», який полягає в природній послідовності становлення рухових навичок дитини: від вправ у положенні лежачи на спині, на животі через перевертання, повзання, рухи в позі сидючи, а потім стоячи – до ходьби, лазіння, бігу, стрибків, потім метань і складнокоординованих рухів).

2. Руховий розвиток дошкільників повинен відбуватися за розвивальною спіраллю.

3. Так звані загальнорозвивальні вправи – це випадкове, безлике «рукомахання». Добирати вправи до підготовчої частини заняття потрібно відповідно до еволюційної гімнастики, що базується на законах природи, відповідає розвитку дитини на перших етапах її життя («принцип онтогенетичного розвитку»).

4. Поділ заняття на три частини повинен бути не формальним, а фізіологічним за своєю суттю (спочатку розминка, потім основне навантаження і на завершення – заспокійливі вправи).

5. «Театр фізичного виховання дошкільників»: граючи – оздоровляти, граючи – виховувати, граючи – розвивати, граючи – навчати.

6. Фізичне виховання повинно «заряджати» дітей позитивною, світлою енергією задоволення, не варто гнатися за високою моторною щільністю заняття.

7. Руховий портрет дошкільника «малює» методика ігрового тестування рухового розвитку дошкільників у нормі та в разі патології. Означена методика дуже проста в організації, не потребує особливого обладнання, кожен тест має ігрову основу і високу чутливість до малопомітних відхилень, а також комплексність дослідження.

8. Створи тренажери сам.

9. Стан здоров'я здорових дітей вимагає профілактики й корекції (до яких передусім варто віднести корекцію порушень постави, плоскостопості й положення кінцівок, регулювання м'язового тону, оптимізацію рухів у суглобах, корекцію діяльності серцево-судинної і дихальної систем, удосконалення вестибулярного апарату, покращення орієнтування в просторі, подолання надмірної ваги тіла тощо).

10. Через рух і гру – до виховання людини майбутнього (фізичне виховання як основний напрям загального розвитку дитини, що охоплює психічну, інтелектуальну, емоційну та інші сфери) [41].

У системі фізичного виховання дітей, запропонованій М. Єфименком, можна виділити такі основні рухові режими: плавальний, лежачий, повзальний, сидячий, стоячий, лазальний, біговий та стрибковий. Їх назви вказують на домінуючі типи рухів, які застосовуються під час певного заняття.

Методика М. Єфименка є унікальною авторською системою фізичного виховання дітей, що сприяє не лише фізичному, а й інтелектуальному та духовному розвитку дитини. Автор переконаний у великому потенціалі цієї новаторської системи, убачаючи в ній основу майбутньої «комплексної педагогіки життя», яка, за його прогнозами, посідатиме провідне місце вже в найближчі десятиліття.

Цілісну систему фізичного виховання дітей дошкільного віку розробив український учений Е. Вільчковський; проблема забезпечення рухового режиму в ЗДО досліджена Т. Дмитренко, Н. Денисенко; удосконалення основних рухів під час різних форм організації фізичного виховання – О. Богініч, Н. Левінець, Г. Шалигіною та ін.

Загалом розроблення теоретико-методичних засад фізичного виховання дітей дошкільного віку на сучасному етапі є важливою частиною наукових досліджень у галузі дошкільної педагогіки.

3. Завдання й умови фізичного виховання дітей дошкільного віку

Мета і завдання фізичного виховання визначаються потребами суспільства та висвітлені в чинних освітніх програмах «Дитина», «Я у Світі», «Впевнений старт», «Українське дошкілля», «Освіта і піклування», «Стежинки у Всесвіт». Програми, у свою чергу, керуються основними принципами Концепції дошкільного виховання: створення в ЗДО оптимального режиму рухової активності; виховання дітей у процесі активної діяльності з метою їхнього всебічного і гармонійного розвитку, а також урахують вимоги БКДО.

Зміст програм для дітей дошкільного віку передбачає виконання оздоровчих, освітніх і виховних завдань з урахуванням вікових особливостей дітей дошкільного віку.

Оздоровчі завдання: 1) охорона і зміцнення здоров'я дітей; 2) загартовування, підвищення опору організму шкідливим впливам зовнішнього середовища; 3) своєчасний розвиток усіх систем організму, підвищення їх функціональних можливостей; 4) формування правильної постави і стопи.

Освітні завдання, або формування рухових навичок і вмінь, виховання фізичних якостей: 1) розвиток життєво необхідних видів рухових дій – ходьба, стрибки, метання, лазіння, біг; рухів рук, ніг, тулуба; шиккування і перешиккування; 2) розвиток рухових якостей: сили, спритності, витривалості, гнучкості, швидкості; 3) формування правильної постави [41].

Правильна постава забезпечує сприятливі умови для ефективного функціонування серцево-судинної, дихальної та травної систем. Її порушення може бути наслідком недотримання гігієнічних норм, слабкого розвитку кістково-м'язової системи, низького рівня рухової активності або вроджених особливостей. Тому важливо забезпечувати дотримання гігієнічних умов, зокрема: належне освітлення, відповідність меблів, одягу та взуття віковим особливостям дітей.

Необхідно грамотно організовувати фізичні заняття, щоб вони сприяли зміцненню м'язів спини та підвищенню гнучкості хребта. Водночас важливо

сформувати в дитини усвідомлення значення правильної постави для її здоров'я та зовнішнього вигляду, виробити навички самоконтролю під час сидіння, стояння, ходьби та вміння розумно розподіляти фізичне навантаження.

Виховні завдання, або виховання в дітей культурно-гігієнічних навичок і вмінь здорового способу життя: 1) формування знань про корисні й шкідливі впливи на організм; 2) формування вміння доглядати за своїм тілом, одягом, особистими речами, культурно поводитися за столом, підтримувати порядок у приміщенні; 3) формування уявлень і знань про користь занять фізичною культурою, рухливими іграми; 4) виховання інтересу до активної рухової діяльності; 5) формування потреби в систематичних заняттях фізичними вправами; 6) виховання позитивних моральних та вольових рис характеру [41].

Фізичне виховання виконує низку загальновиховних функцій, сприяючи сенсорному, інтелектуальному, моральному та естетичному розвитку, зокрема формуванню уявлень про навколишній світ, розвитку моральних якостей та естетичного сприйняття.

Цей процес не повинен бути випадковим, безсистемним чи обмеженим у формах і методах. Його організація має ґрунтуватися на дотриманні певних важливих умов:

- охорона нервової системи дитини, раціональне чергування активної діяльності та відпочинку, гігієна денного та нічного сну;
- наявність сприятливих умов для постійного позитивного емоційного стану, відсутність чинників, які пригнічують нервову систему дитини;
- планування й утримання відповідно до санітарно-гігієнічних норм приміщень ЗДО і майданчика, обладнання фізкультурного залу, достатня кількість необхідного для кожного віку дітей спортивного інвентарю та іграшок.

Програми виховання і навчання у ЗДО України визначають конкретні завдання і зміст роботи з фізичного виховання дітей кожної вікової групи.

У парціальній авторській інноваційній програмі «Казкова фізкультура» (М. Єфименко) продовжують розвиватися інноваційні ідеї, які були закладені в його попередній авторській програмі «Театр фізичного виховання і оздоровлення дітей дошкільного та молодшого шкільного віку». Програма доповнена новим багаторічним досвідом роботи з дітьми та відповідає сучасним вимогам до методичного забезпечення. Метою фізичного виховання є використання значних можливостей фізичної культури для сприяння розвитку здорової, всебічно розвинутої та гармонійної особистості, успішно адаптованої до навколишнього середовища, яка матиме змогу ефективно й плідно реалізовуватися в суспільстві. Програма ґрунтується на принципі гармонійного природного фізичного розвитку дітей, в основі якого лежить еволюційний метод засвоєння дітьми восьми основних рухових режимів: від лежачо-горизонтальних положень (лежачи, на чотирьох, сидячи) до вертикалізованих функціонально-тренувальних (лазіння, біг, стрибки). Крім того, вона передбачає обов'язковий наскрізний ігровий метод вправління, своєрідну театралізацію рухової діяльності дошкільників: фізкультурна казка при цьому стає основною формою взаємодії педагога з дітьми, які у відповідних сюжетно-рольових проявах усебічно реалізують свій особистісний потенціал [90].

Отже, фізичне виховання є важливою складовою, що сприяє успішному розумовому, моральному та естетичному розвитку особистості. Високий рівень загального розвитку формує позитивне ставлення до ідеї фізичної досконалості та робить цю мету привабливою.

Ефективність фізичного виховання залежить від дотримання ряду важливих умов.

Умови фізичного виховання:

1. *Охорона нервової системи дитини:* раціональне чергування активної діяльності та відпочинку, гігієна денного і нічного сну, створення сприятливого психологічного клімату в групі, що забезпечує позитивні емоції, які стимулюють роботу кори головного мозку, впливають на

синхронізацію біотопів, розвитку всіх аналізаторних систем. Позитивні емоції стимулюють роботу фізіологічних систем організму, тоді як негативні – пригнічують їх діяльність: знижується частота серцевих скорочень, тонус судин, а також рівень насичення крові киснем. У стані позитивного емоційного настрою дитина добре харчується, міцно спить, проявляє активність, доброзичливість до навколишніх, рідше хворіє та гармонійно розвивається.

2. *Створення необхідного матеріального середовища:* раціональне планування приміщення і ділянок ЗДО, забезпечення меблями і фізкультурним обладнанням відповідно до віку дітей.

3. *Забезпечення санітарно-гігієнічних норм.* Це передбачає дотримання оптимального світлового, повітряного і температурного режимів у приміщенні, а також гігієну одягу дітей і дорослих [88].

4. Зміст та засоби фізичного виховання дошкільників

Фізичне виховання дітей дошкільного віку здійснюється засобами, спрямованими на охорону здоров'я дітей (створення гігієнічних умов життя і діяльності, організація раціонального харчування, сну, перебування на свіжому повітрі), а також засобами, покликаними забезпечити активний вплив на організм дитини з метою її фізичного розвитку (загартувальні процедури, спеціальні фізичні вправи, гігієнічна гімнастика, режим дня).

Головний зміст фізичного виховання дітей полягає в оволодінні ними основами фізичної культури:

1. *Опанування основ особистої гігієни* передбачає формування системи знань про охайність, чистоту тіла, одягу, взуття, гігієну приміщення, режим дня, відповідних умінь і навичок. З раннього дитинства важливо формувати в дитини звичку до регулярного догляду за власним тілом, виховувати основи здорового способу життя та заохочувати інтерес до занять фізичною культурою і спортом.

До культурно-гігієнічних навичок, які мають засвоїти діти, належать: навички правильного харчування; догляд за тілом; підтримання чистоти й охайності одягу, дотримання порядку в приміщенні та вміння його прибирати; а також уміння виконувати різні види діяльності (гру, працю, навчання) відповідно до культурно-гігієнічних норм.

2. *Загартування організму* здійснюють за допомогою природних факторів – сонця, повітря, води.

3. *Виконання фізичних вправ*, під час яких діти оволодівають руховими навичками і вміннями.

Зміст фізичного виховання представлений в освітніх програмах і детально адаптований до особливостей кожної вікової групи.

Робота з реалізації завдань фізичного виховання здійснюється за допомогою різноманітних засобів, а саме *гігієнічних факторів* (оптимальний режим, раціональне харчування, гігієнічна обстановка); *сил природи* (сонце, повітря, вода); *фізичних вправ* (масаж, гімнастика, рухливі і спортивні ігри, піші переходи, фізкультурні заняття) [41].

Гігієнічні умови охоплюють комплекс зовнішніх чинників, які зумовлюють оптимальне функціонування і розвиток дитячого організму. Передусім це стосується *дотримання норм площі приміщення*, її правильного використання. Групові кімнати проєктують відповідно до таких норм: на 20 дітей ясельного віку, на 25 дітей 3–7 років з розрахунку 2,5 метра квадратних на дитину зі *світловим коефіцієнтом* 1:4. Стіни повинні бути пофарбовані в теплі світлі кольори. *Температура повітря* в кімнатах для дітей 2–3 років має бути + 19–20⁰ С; для дітей 3–7 років – +18–20⁰С. *Меблі* повинні відповідати зросту дітей і санітарно-гігієнічним нормам. На *свіжому повітрі* діти мають перебувати близько 4–5 годин (у літній період більше) [41].

Для підтримання життєдіяльності дитини важливо правильно організувати *харчування*. Харчування – одне із головних джерел процесу обміну, без якого неможливе життя. Воно забезпечує ріст організму і розвиток усіх тканин. Відхилення від норми негативно впливає на

життєдіяльність організму дитини. Чим дитина менша, тим важче їй звикати до змін і відхилень у харчуванні. У їжі мають бути всі необхідні компоненти: білки, жири, вуглеводи, мінеральні солі та різноманітні вітаміни. Їсти дитина повинна 4–5 разів на день. Так, за сніданком діти мають споживати 20–25 % добового раціону, за обідом – 35–40 %, у полуденок – 10–15 %, на вечерю – 20 %. Якість приготування їжі, сервірування столу повинні викликати апетит у дитини, сприяти кращому засвоєнню їжі [41].

Режим дня – це раціональне чергування сну, відпочинку, активної діяльності, харчування, що повторюються щодня в певній послідовності, тобто це правильний розподіл у часі головних процесів життєдіяльності дитини [41].

Дотримання режиму дня є необхідною умовою для гармонійного фізичного розвитку дитини, зміцнення її здоров'я та збереження високої фізичної й розумової працездатності. Режим дня змінюється відповідно до віку дитини, стану її здоров'я, особливостей родинного побуту, трудової діяльності батьків та умов у закладі дошкільної освіти. Завдяки дотриманню режиму в корі головного мозку дитини формуються умовні «рефлекси на час», що сприяє виробленню звички виконувати основні дії – прийом їжі, сон, прогулянки – в один і той самий час щодня. Це сприяє узгодженій роботі різних систем організму. Регулярність у діяльності готує нервову систему до навантаження, зменшує ймовірність перевтоми та допомагає уникнути негативних емоційних реакцій.

Основними характеристиками режиму є ритмічність і сталість його основних складових протягом певного проміжку часу. Ритмічність зумовлена природними циклами та біологічними ритмами організму, які проявляються в чергуванні сну й відпочинку, зміні температури тіла, дихальному та серцевому ритмах тощо.

Раціонально організований режим ґрунтується на таких засадах:

1) оптимального співвідношення сну і відпочинку, під час якого відбувається перерозподіл функцій між ділянками кори головного мозку, переробка отриманої інформації;

2) співвідношення розумового і фізичного навантаження, урахування ритму травлення.

Чергування різних за змістом видів діяльності сприяє поперемінному активуванню різних зон кори головного мозку, що запобігає її перевтомі. Повторення однотипних дій у стабільних умовах та в певній послідовності полегшує формування умовнорефлекторних зв'язків і сприяє більш точному розрізненню стимулів. Завдяки цьому перехід від однієї діяльності до іншої відбувається без ускладнень.

Особливо швидко до ритмічного режиму пристосовується вегетативна нервова система, яка контролює обмінні процеси в організмі. Будь-які порушення в режимі дня негативно впливають на самопочуття дитини та можуть викликати порушення в роботі різних органів і систем. Це зумовлено такими чинниками:

а) організм дитини активно росте, тому їй необхідні повноцінний сон і збалансоване харчування, що забезпечують енергію для росту та діяльності;

б) нервові клітини мозку дитини менш витривалі, ніж у дорослих, тому швидше виснажуються;

в) значна кількість енергії витрачається на розвиток кори головного мозку.

Окрім фізіологічного значення, режим дня виконує також важливу виховну функцію. Регулярне виконання однакових дій у певний час і в установленому порядку сприяє автоматизації культурно-гігієнічних і трудових навичок, що дає змогу ефективніше використовувати час. У процесі дотримання режиму формуються вольові якості й моральні риси характеру дитини.

Складаючи режим дня, педагоги враховують:

1) вікові особливості дітей, зокрема працездатність кори головного мозку. Так, у молодших групах відводиться більше часу на підготовку до прогулянки, роздягання, прийом їжі тощо. У старших групах більше часу відводиться на заняття, хоча це не означає скорочення сну чи часу, відведеного на самостійну діяльність;

2) вікові особливості в роботі системи травлення;

3) індивідуальні особливості. Так, діти ослаблені, повільні першими залучаються до прийому їжі, сну. Піднімають їх після денного сну останніми.

Загальна тривалість сну на добу становить: для дітей до 5 міс. – 20–22 години; з 5 до 9 міс. – 16–18 годин; від 1 до 2 років – 12–14 годин; від 3 до 4 років – 11–12 годин; з 8 до 12 років – 10–11 годин; з 12 до 16 років – 9–10 годин, з 16 років – 9–10 годин;

4) вікові потреби в русі: для 3-річних дітей – 10–19 тис. кроків, для 7-річних – 14–25 тис. кроків;

5) пору року, кліматичні умови. Так, у весняно-літній період тривалість нічного сну скорочується, а денного – збільшується [88].

Отже, можна визначити основні педагогічні вимоги до режиму дня дошкільника:

1. Відповідність режиму природним ритмам основних фізіологічних процесів дитячого організму, з обов'язковим чергуванням активної діяльності та відпочинку.

2. Послідовність, стабільність і чіткість основних компонентів режиму.

3. Гнучкість, що передбачає врахування індивідуальних біоритмів кожної дитини.

Режим дня виконує важливі розвивальні, оздоровчі та виховні функції. Одним з ефективних засобів фізичного виховання є загартовування, яке здійснюється шляхом використання природних чинників – сонячного світла, води та повітря.

Під *загартованістю* розуміють найбільшу стійкість, пристосованість організму до різних фізичних впливів навколишнього середовища [88].

Загартовування чинить багатогранний фізіологічний вплив на організм дитини. У його процесі формується здатність швидко реагувати на зміну температури та кліматичних умов, підвищується рівень гемоглобіну, покращується імунітет. Завдяки цьому загартовані діти рідше хворіють і швидше одужують у разі захворювання.

Використання слабких негативних подразників у невеликих дозах стимулює виникнення загальної захисної реакції організму. Регулярне проведення загартувальних процедур сприяє швидкому звуженню й розширенню судин, що дозволяє підтримувати стабільну температуру тіла та забезпечує нормальне функціонування організму.

Тобто загартовування позитивно впливає на *терморегуляцію* організму – здатність зберігати температуру тіла на певному рівні незалежно від зміни її в навколишньому середовищі. У процесі загартовування необхідно поступово підвищувати інтенсивність впливу природних чинників. Важливо враховувати, що дитина, яка вже привчена до загартовування водою, легше адаптується до інших способів загартування – сонячного та повітряного.

Проведення загартувальних процедур відбувається за участю медичних працівників. Розпочинати їх бажано із раннього віку.

Комплекс загартувальних процедур передбачає:

Повітряні ванни під час ранкової, гігієнічної гімнастики. Для цього знижують температуру повітря з $+22-23^{\circ}\text{C}$. На один градус щотижня до $+16-17^{\circ}\text{C}$ у молодшій і середній групах і до $+14-15^{\circ}\text{C}$ у старшій і підготовчій групах [41].

Водні процедури: умивання, миття рук, верхньої частини тулуба, миття ніг, полоскання горла, носа відварами трав чи підсоленою водою. Воду охолоджують через 3 дні на 1°C , доводячи до $+14^{\circ}\text{C}$. Восени і навесні, коли температура повітря не нижча нуля, перед сном рекомендується ходити по вологому килимку та обливати ноги, використовуючи контрастну температуру води від $+35-40^{\circ}\text{C}$ до $+16-18^{\circ}\text{C}$. Обтирання тіла починають сухою рукавичкою, а потім вологою. У квітні – травні обливання тіла під

душем перед сном при початковій температурі + 35 С⁰ і кінцевій + 24 С⁰ (молодша і середня групи), а в старших – від +32⁰ до + 22 С⁰ тривалістю від 15 секунд до 1,5 хвилини. Купання в басейні – 3–12 хвилин. Дітям від 4 до 7 років рекомендують промивати носа, полоскати горло відварами лікарських трав протягом 1 хвилини [41].

Сонячні ванни приймають улітку з 9 до 11 і з 16 до 18 години тривалістю від 4–5 до 20 хвилин у молодших групах і до 30 хвилин у підготовчих [41].

Фізичні вправи, як важливий засіб фізичного виховання, дають позитивний результат лише за умови їх поєднання з природними оздоровчими чинниками та дотриманням гігієнічних вимог.

У процесі виховання та розвитку дитини фізичні вправи мають велике значення. У дошкільний період відбувається суттєвий прогрес у розвитку рухової діяльності: від мимовільних і хаотичних рухів у немовляти – до усвідомленого оволодіння основними рухами та елементами спортивних вправ. У ранньому дитинстві та молодшому дошкільному віці рухи здебільшого мають наслідувальний, недиференційований характер. У старшому дошкільному віці дитина вже здатна аналізувати та виділяти окремі елементи руху, його амплітуду, якість виконання, а також демонструє цілеспрямованість у руховій діяльності.

До **фізичних вправ**, які використовують у вихованні дітей дошкільного віку, відносять: *гімнастику (ранкову, пробудження), рухливі ігри, спортивні вправи, спортивні ігри, елементарний туризм* [88].

Гімнастика – *система фізичних вправ, яка сприяє загальному розвитку організму та зміцненню здоров'я* [41].

Компонентами гімнастики є: основні рухи, загальнорозвивальні вправи, шиккування, перешикування, танцювальні вправи. Останнім часом у багатьох ЗДО використовують гімнастику ушу, яка поєднує базові рухи тіла, тренування дихання, самомасаж. Їх включають до підготовчої частини

фізкультурних занять, а окремі елементи (вправи на розслаблення) – до завершальної.

Дитячий фітнес як сучасна форма оздоровчої гімнастики поєднує музику, ритмічні рухи, акробатичні елементи та компоненти ігрових видів спорту. Згідно з аналізом наукової та методичної літератури заняття фітнесом сприяють підвищенню загального й емоційного тону організму, покращенню фізичної та розумової працездатності, задоволенню потреби в активному русі, а також створюють умови для різноманітної рухової діяльності через інтеграцію динамічних і рухових навичок, сформованих на базі «пізніх» рефлексів.

Під час виконання вправ під музичний супровід розвиваються реакції на зовнішні подразники (опір, розтягнення, скорочення, розслаблення), а також формуються зв'язки між руховими схемами, емоційним станом, пізнавальними процесами й поведінкою. Діти, які займаються фітнесом, навчаються слухати, розуміти та відчувати музику, передавати через рух емоції, а також гармонійно поєднувати танцювальні елементи з компонентами різних видів спорту в спортивно-танцювальних композиціях.

В. Кириченко, О. Садовський та О. Хуртенко розглядають дитячий фітнес як загальнодоступну, високоефективну та емоційну систему цілеспрямованих оздоровчих заходів з метою підвищення фізичних якостей, профілактики захворювань, зміцнення стану здоров'я, фізичного розвитку, розширення функціональних резервів організму, залучення до здорового способу життя [107]. Основними завданнями фітнесу як оздоровчо-виховного процесу є формування в дітей пізнавальних і психомоторних навичок, необхідних для соціалізації, самовираження та саморегуляції. Це сприяє адаптації організму до несприятливих умов навколишнього середовища, підвищенню рівня фізичної підготовки та профілактиці різних захворювань.

Організація дитячого фітнесу базується на доцільному застосуванні засобів фізичної культури і спорту з оздоровчою метою з урахуванням вікових особливостей розвитку дитини.

Дитячий фітнес – це можливість проявити себе через призму своїх інтересів та здібностей; самореалізація, утілення своїх бажань, поява нових друзів [107].

На думку А. Старченко, дитячий фітнес сприяє покращенню рівня фізичної працездатності, підвищує інтерес до занять фізичними вправами, формує потребу в систематичних заняттях фізичними вправами за рахунок застосування сучасних оздоровчих технологій, спортивного інвентарю та фізкультурного обладнання, музичного супроводу, різних напрямів фітнесу, які можна вибрати з урахуванням можливостей та здібностей дітей [107].

Масаж – один із видів пасивної гімнастики. Широко використовується в ранньому дитинстві, оскільки рухи дитини обмежені. Позитивно впливає на роботу всіх органів і систем.

У дошкільному віці діти оволодівають *іграми спортивного характеру* (баскетбол, теніс, бадмінтон, городки) та *спортивними вправами* (плавання, катання на велосипеді, ковзанах, лижах).

Елементи туризму (піші переходи, лижні прогулянки) мають на меті вдосконалення рухових навичок, опанування навичок орієнтування на місцевості, підвищення рухової активності дітей [66].

Комплекс засобів фізичної культури утворює руховий режим ЗДО, який передбачає послідовне збільшення фізичних навантажень протягом дня. Недостатнє моторне навантаження (до 50 %), тобто пасивний руховий режим (Т. Дмитренко), спричинює відставання у фізичному розвитку дітей. Для посилення рухової активності використовують навчально-виховну роботу (заняття, індивідуальну роботу, рухливі ігри, гімнастику та ін.) і самостійну рухову діяльність (розваги, спортивні свята, самостійні рухливі ігри, спортивні вправи), прогулянки та ін. Норми рухового режиму в різних організаційних формах (гімнастика, фізкультурні заняття, не менше трьох рухливих ігор на день, фізкультхвилинки і фізкультпаузи, спортивні вправи тощо) в усіх вікових групах протягом дня становлять: улітку: – 18–20 тис.

кроків, восени – 15–16,5 тис., взимку – 16,5–18 тис., весною – 16–17,5 тис. кроків [88].

Протягом дня рухливі ігри потрібно урізноманітнювати, поступово вводячи нові елементи або ускладнення. Якщо впродовж 2–3 днів ігри залишаються без змін, рівень рухової активності дітей може знизитися на 18–32 %. Тому ефективний руховий режим формується завдяки поєднанню всіх організаційних форм фізичного виховання.

Під час фізкультурних занять, ранкової гімнастики та рухливих ігор доцільно використовувати дихальні вправи, елементи точкового масажу, вдихання фітоароматів, вправи на розслаблення м'язів під спокійну музику, а також завдання для розвитку дрібної моторики рук і ніг.

Норми фізичного розвитку дітей містяться в комплексних та парціальних освітніх програмах для ЗДО. Так, парціальна програма Е. Вільчковського «Здоровий малюк» пропонує різноманітні фізичні вправи для дітей від народження до трьох років, а також необхідне для них фізкультурне обладнання, що робить її зручною для використання вихователями і батьками. Парціальна програма «Будь здоровий, малюк!» Е. Вільчковського і Н. Денисенко зорієнтована на дітей з порушеннями опорно-рухового апарату, передбачає відповідні оздоровчі, освітні, виховні напрями. «Програма з фізичної культури для дошкільних закладів фізкультурно-оздоровчого напрямку» Е. Вільчковського має на меті створення в дошкільному закладі режиму підвищеної рухової активності дітей 3–7 років завдяки впровадженню різноманітних форм фізичного виховання, пропонує методику визначення морфологічних показників і функціонального стану організму дитини [41].

Педагог-новатор М. Єфименко вважає, що основою кожного заняття має бути ігрова діяльність, у яку природно і ненав'язливо інтегруються елементи навчання, розвитку, корекції, оздоровлення та виховання. Завдання педагога полягає в тому, щоб організувати заняття так, аби діти засвоювали програмовий матеріал підсвідомо, із задоволенням рухаючись і граючись. На

думку М. Єфименка, ігровий підхід повинен стати ключовим у всіх напрямках роботи, особливо під час діагностики фізичного розвитку: кожне рухове завдання має перетворюватися на невеличку театралізовану гру. Цій меті служать створені автором тренажери, спеціально розроблені вправи та ігрова термінологія, яку педагог повинен використовувати під час навчання дітей рухів.

Використання широкого спектра засобів фізичного виховання вимагає глибокого знання індивідуальних особливостей кожної дитини, постійного аналізу змін у її організмі та відповідного коригування роботи. Це можливо лише за умови тісної взаємодії між педагогами, медичними працівниками та батьками.

Запитання для самоперевірки

- 1. Дайте визначення понять «фізичний розвиток» і «фізичне виховання».*
- 2. Дайте визначення понять «здоров'язбережувальна компетентність», «рухова компетентність».*
- 3. Назвіть завдання фізичного виховання дітей дошкільного віку.*
- 4. Яке значення фізичного виховання в розвитку дітей дошкільного віку?*
- 5. Назвіть засоби фізичного виховання дітей дошкільного віку.*

Завдання для виконання до наступної лекції: переглянути Базовий компонент дошкільної освіти, освітній напрям «Дитина в сенсорно-пізнавальному просторі». Повторити матеріал з навчальної дисципліни «Психологія дитяча», який стосується розвитку емоційно-чуттєвої сфери.

Тема. Сенсорне виховання дітей дошкільного віку

План

1. Сутність понять «сенсорне виховання», «сенсорний розвиток», «сенсорно-пізнавальна компетентність».
2. Психолого-педагогічні основи сенсорного виховання.
3. Завдання і зміст сенсорного виховання в дошкільному віці.
4. Умови й методика сенсорного виховання в ЗДО.

1. Сутність понять «сенсорне виховання», «сенсорний розвиток», «сенсорно-пізнавальна компетентність»

Основою загального розумового розвитку є сенсорний розвиток.

Сенсорний розвиток дитини – це розвиток відчуттів і сприймання, формування уявлень про властивості предметів, їх форму, колір, величину, розташування в просторі, а також запах і смак [88].

Сенсорний розвиток дитини здійснюється в процесі сенсорного виховання. Він є основою для опанування будь-якої практичної діяльності та зберігає свою значущість навіть після вступу дитини до школи, відіграючи важливу роль у житті дорослої людини. Цей розвиток відбувається завдяки роботі аналізаторних систем, які забезпечують багатогранний зв'язок з навколишнім світом і сприяють активній життєвій позиції людини.

Сенсорний розвиток лежить в основі логічного пізнання, яке, своєю чергою, прискорює накопичення нових чуттєвих вражень, дозволяючи ефективно інтегрувати їх у вже сформовану систему знань і досвіду. Чим вищий рівень сенсорного розвитку дитини, тим ширший спектр явищ і фактів вона здатна сприймати. За наявності розвинених мисленнєвих процесів дитина демонструє високу здатність до пошуку, виявлення, аналізу, інтерпретації та осмислення великої кількості інформації про світ і саму себе.

Завдання сенсорного виховання полягає у формуванні, спрямуванні та корекції цих умінь.

Сенсорне виховання – це система педагогічних впливів на дитину, спрямованих на формування способів чуттєвого пізнання та вдосконалення відчуттів і сприймань [88]. Сенсорне виховання є основою розумового, естетичного, фізичного, трудового виховання дитини.

У психолого-педагогічній науці існують дві проблеми щодо сенсорного виховання: 1) що в сприйманні є «вивченим», набутим у результаті досвіду; 2) як відбувається це вивчення.

Результатом сенсорного виховання є сформована сенсорно-пізнавальна компетентність. В освітньому напрямі «Дитина в сенсорно-пізнавальному просторі» нової редакції БКДО **сенсорно-пізнавальну компетентність** визначено як *здатність дитини використовувати власну сенсорну систему в процесі логіко-математичної і дослідницької діяльності* [8].

Пізнання світу починається зі сприйняття предметів і явищ, яке згодом трансформується в більш складні форми на основі створених образів. Упорядковані ряди форм, кольорів, розмірів та інших властивостей предметів отримують мовне позначення, що дозволяє дитині засвоювати еталонні уявлення. Опанувавши ці системи, дитина набуває здатності порівнювати нові об'єкти з відомими зразками, описувати їх, визначати їх місце серед інших. Точність, чіткість і повнота таких уявлень залежать від рівня розвитку сенсорних процесів – відчуттів і сприймання, які забезпечують відображення реальності. Чим вищий рівень сенсорного розвитку, тим більше дитина здатна сприймати явищ і фактів довкілля.

Сенсорний розвиток є не лише основою загального інтелектуального зростання, а й має самостійну цінність. Повноцінне сприймання є необхідною умовою для успішного навчання в закладах дошкільної освіти та школі, а також для якісного виконання різних видів діяльності – трудової, образотворчої, ігрової, художньо-творчої. Якщо в дитини добре сформовані мисленнєві механізми, вона виявляє високі здібності до пошуку, фіксації, аналізу та інтерпретації інформації як про навколишній світ, так і про саму себе.

У ЗДО діти навчаються малювати, ліпити, будувати, пізнають природу, опановують основи математики й грамоти. Успішне оволодіння знаннями та вміннями в цих сферах вимагає постійної уваги до зовнішніх характеристик предметів і вміння їх застосовувати (у малюванні – колір, форма, розмір; у вивченні природи – уміння орієнтуватися у властивостях об'єктів; у математиці – порівняння за розміром і формою; у грамоті – розвиток фонематичного слуху і зорового сприймання). Недостатній розвиток сприймання часто призводить до труднощів у першому класі: неправильне написання літер, неточне відтворення малюнків, труднощі з повторенням рухів. Це, своєю чергою, негативно позначається на загальному рівні успішності та творчої активності дитини.

Серед здібностей, які мають визначальне значення для успіху в музиці, живописі, архітектурі, особливе місце посідають сенсорні. Вони дозволяють тонко, точно та глибоко сприймати й передавати відтінки форми, кольору, звуку, інших зовнішніх властивостей об'єктів. Основи сенсорних здібностей формуються в ранньому дитинстві як результат загального сенсорного розвитку.

Варто зазначити, що більшість (9/10) інтелектуального потенціалу дітей дошкільного та молодшого шкільного віку формується на основі чуттєвих вражень.

У процесі логічного пізнання провідна роль належить мисленню й мовленню. Оволодіння мовленням базується на сенсорних основах: сприймання звуків, розрізнення інтонацій, тембру й ритму забезпечується слуховим і кінестетичним сприйманням. Завдяки поєднанню мислення та мови процес сприймання стає усвідомленим – він набуває характеру спостереження.

Багатство і різноманітність чуттєвих вражень людини є необхідною умовою її емоційного стану, оптимальної діяльності кори головного мозку. Обмаль вражень провокує негативний емоційний стан. Тривале ж недостатне

отримання сенсорних вражень про навколишній світ призводить до розвитку *сенсорної депривації*.

Депривація – позбавлення або обмеження можливостей задовольняти життєво необхідні потреби людини [88].

Прикладом сенсорної депривації та її негативного впливу на психіку людини є опис переддипломного екзамену, який складав курсант школи космонавігаторів пілот Піркс із розповіді польського письменника-фантаста єврейського походження С. Лема «Умовний рефлекс».

Курсанти між собою називали цей екзамен «скажена ванна». Його суть полягала в тому, курсант роздягався і занурювався у воду, яку нагрівали доти, поки він не переставав відчувати її температуру. Коли юнак, який лежав на спині у воді, піднімав руку, воду припиняли нагрівати й один з асистентів накладав йому на обличчя парафінову маску. Потім у воду додавали якусь сіль до тих пір, поки «пацієнт» не спливав так, що його тіло вільно трималося у воді, трішки нижче поверхні. Тільки металеві трубки були зовні, щоб можна було дихати. Мовою науки це називалося «усунення аферентних імпульсів». Завдання курсанта полягало в тому, щоб протриматися в такому стані без імпульсів, які сприймають різні аналізатори, якомога довше. Проте біля третини курсантів не витримували в такому стані й трьох годин.

Що ж відбувалося із психікою людини? Ось опис цього стану головним героєм Пірксом: «Піркс нічого не відчував. Ця пустота ставала тривожною. Передусім він перестав відчувати положення свого тіла, рук, ніг. Він ще пам'ятав, у якій позі лежить, але не відчував її. Піркс почав пригадувати, як давно він знаходиться під водою з білим парафіном на обличчі, і з подивом зрозумів, що він, який умів без годинника визначати час з точністю до однієї – двох хвилин, не має ні найменшого уявлення про те, скільки часу пройшло після занурення в «скажену ванну». Поки Піркс дивувався цьому, він виявив, що в нього вже немає ні тулуба, ні голови, взагалі нічого. Піркс ніби розчинявся поступово в цій воді, яку абсолютно перестав відчувати..

Ось уже й серця не чути. З усієї сили він напружував слух – марно. Зате тиша, яка цілком його заповнила, змінилася глухим гулом, безперервним білим шумом, таким неприємним, що хотілося вуха заткнути... Нічим було поворухнути: руки зникли. Він отетерів. Далі стало ще гірше. Темнота, у якій він був, чи точніше, темнота він сам, наповнювалася кругами, які слабо поблискували і плавали десь на межі поля зору. Він ворухнув очима, відчув цей рух і зрадів, але дивно: після кількох рухів й очі відмовилися слухатися.

Далі – гірше. Він розпадався не на якісь окремі особистості, а на страхи. Чого Піркс боявся, він поняття не мав. Він не жив ні наяву, ні уві сні. Це було щось третє, на оп'яніння не схоже. Він про цей стан теж читав. Це називалося так: «Порушення діяльності кори головного мозку, яке викликане позбавленням зовнішніх імпульсів». Звучало не так і погано, але на практиці...

Ні, це він вселився в когось. І цей хтось роздувався, розпухав, ставав безмежним. Піркс бродив якимись незрозумілими надрами, зробився величезним, як куля, став слоноподібним пальцем, але не своїм, а вигаданим... Свідомість Піркса виникала то по одну сторону, то по іншу цієї глиби – неприродної, теплої, огидної, ніякої... Піркс пройшов ще багато станів. Деякий час його не було, потім він знову з'явився, багаторазово помножений; потім щось виїдало в нього мозок; потім були якісь плутані, невимовні словами муки – їх об'єднував страх, який пережив тіло, і час, і простір» (С. Лем *Odruch warunkowy*; збірник «Місячна ніч», *Noc księżycowa*, 1963). Суб'єктивні переживання Піркса С. Лем описував з великою достовірністю, ймовірно він був ознайомлений з результатами справжніх експериментів, які проводили американські психологи Дж. Ліллі, Дж. Шорлі (1961).

Отже, надзвичайно важливо розвивати в дитини здатність ефективно використовувати систему аналізаторів, що забезпечує тісний зв'язок із навколишнім світом, стимулює активність кори головного мозку та

підтримує позитивний емоційний стан. Саме формування цих умінь становить сутність сенсорного виховання.

2. Психолого-педагогічні основи сенсорного виховання

Реалізація вихователем змісту і застосування методів сенсорного виховання вимагає знання низки положень про суть сприймання і його розвиток у дітей.

Перше положення. У вітчизняній психології відчуття і сприймання розглядаються не як рецепторні процеси, а як рефлекторні. Це означає, що відчуття і сприймання мають не пасивний характер дзеркального відображення якостей предмета, а розглядаються як особливі дії аналізаторів, спрямовані на обстеження предмета, його особливостей.

Розвиток сприймання – це довгий шлях оволодіння дитиною сенсорними діями. На перших етапах сприймання дитина не виділяє особливостей об'єктів і лише з удосконаленням перцептивних (обстежуваних) дій здійснює сприймання предмета [88].

Друге положення. Розвиток сприймання в дитини – це процес засвоєння соціального сенсорного досвіду, розвиток під впливом дорослих сенсорних здібностей.

Сенсорний досвід містить систему перцептивних дій та систему сенсорних еталонів, яка застосовується з метою систематизації сенсорного досвіду.

Під *еталонами* розуміють нормативні значення властивостей, які виділилися в процесі суспільно-історичної практики (еталони кольору – сім кольорів спектра та їх відтінки; еталони форми – геометричні фігури; величини – метрична система мір, еталони мови – звуки тощо) [88].

Сенсорні еталони – зразки якостей предметів, створені людством у процесі суспільно-історичного розвитку [88].

Психологи виокремлюють такі періоди засвоєння сенсорних еталонів у дошкільному віці:

1) передеталонний період, або період сенсомоторних передеталонів (від народження до початку третього року життя), коли дитина відображає окремі особливості предметів, що мають істотне значення для безпосереднього практичного (рухового) застосування (наприклад, м'ячик круглий – його можна котити, кубик має грані, на які можна ставити інші кубики);

2) період предметних еталонів (до п'яти років); образи якостей предметів дитина зіставляє з певними предметами, тобто сенсорну ознаку одного предмета визначає через інший (наприклад, у мене платтячко, як сонечко, тобто жовтого кольору);

3) набуття якостями предметів еталонного значення у відриві від конкретного предмета (від п'яти років і далі), тобто дитина починає користуватися системою загальноприйнятих еталонів (наприклад, дах – трикутний, трава – зелена) [88].

Опанування перцептивних дій та системи сенсорних еталонів відбувається у взаємозв'язку та нерозривній єдності під час здійснення різноманітних видів діяльності.

Третє положення стосується умов формування сенсорних процесів. Основною умовою є різноманітні види дитячої діяльності. Розвиток різних видів діяльності, їх удосконалення забезпечує сенсорний розвиток дитини. Проте кожна діяльність має свої сенсорні основи, тому вдосконалення будь-якої діяльності буде залежати від рівня розвитку сенсорних процесів [88]. Таким чином, існує тісний взаємозв'язок і взаємозумовленість сенсорного розвитку дитини і розвитку різних видів діяльності .

Такі психологічні основи сенсорного виховання.

3. Завдання і зміст сенсорного виховання в дошкільному віці

Значення сенсорного розвитку дитини для її майбутнього життя висуває перед теорією і практикою дошкільного виховання завдання розроблення і використання найбільш ефективних засобів сенсорного виховання в ЗДО.

Основним напрямом сенсорного виховання є формування в дитини **сенсорної культури**.

Сенсорна культура – це система навичок, звичок, норм і цінностей, пов'язаних з розвитком і вдосконаленням чуттєвого сприйняття людини [88].

Поняття «сенсорна культура» вперше в науковий обіг увела італійська педагогиня XIX–XX ст. М. Монтесорі. Зміст її педагогічної теорії характеризують три провідні положення:

1. Виховання повинно бути вільним.
2. Виховання повинно бути індивідуальним.
3. Виховання має спиратися на спостереження за дитиною.

Німецький педагог Ф. Фребель щодо сенсорного розвитку передбачає використання різноманітного дидактичного матеріалу.

Матеріал повинен бути як у вихователя, так і у дітей. Спочатку педагог показує, як користуватися матеріалом, а вже потім діти самі виконують різні завдання та грають в ігри, копіюючи дії вихователя. Цей матеріал розрахований на дітей усієї групи, а також дібраний за формою, розміром і кольором.

На думку Ф. Фребеля і М. Монтесорі, виховання повинно спрямовувати діяльність, а не пригнічувати її. Головними принципами є «самонавчання», «самовираження» та «самоактивність», які опосередковано впливають на дитину за допомогою роботи і ретельно дібраного матеріалу [88].

Основний дидактичний матеріал математичного змісту Ф. Фребеля під назвою «дари Фребеля» складається з:

- 1) 6 кольорових м'ячів, обмотаних вовною, пофарбованих у різні кольори (червоний, жовтий, блакитний, помаранчевий, зелений та фіолетовий);
- 2) дерев'яних куль, циліндра та куба;
- 3) куба, розділеного на 8 кубиків;
- 4) куба, розділеного на 8 продовговуватих брусків;

5) куба, розділеного на 27 кубиків, з них 21 цілих, 3 розділені на 6 призм і 3 розділені на 4 частини кожен, усього 39 геометричних тіл;

6) 27 цеглинок, з них 21 ціла, 3 розділені навпіл і 3 розділені вздовж, усього 33 геометричні тіла [88].

Дидактичний матеріал має просту конструкцію, а його основне завдання – стимулювати в дитини фантазію під час створення власних конструкцій.

Матеріали за методикою Фребеля поступово ускладнюються відповідно до віку дитини, забезпечуючи перехід від простих до більш складних форм діяльності.

Погляди педагогів на систему сенсорного розвитку дитини мають спільні риси, але відрізняються підходами до реалізації. Саме від педагогічного підходу залежать структура, зміст і спосіб організації сенсорного розвитку.

Основною метою сенсорного виховання є розвиток сенсорних здібностей дітей.

Сенсорні здібності – це функціональні можливості організму, які забезпечують відчуття й сприйняття людиною навколишнього світу і самої себе [88].

Сенсорні здібності розвиваються і вдосконалюються в процесі формування сприймання, що проявляється через опанування та застосування системи перцептивних дій і сенсорних еталонів.

Виходячи із цього, виділяють **3 основні завдання сенсорного виховання:**

- 1) формування в дітей системи перцептивних (обстежуваних) дій;
- 2) формування знань про сенсорні еталони;
- 3) формування вмінь самостійно застосовувати системи перцептивних дій та сенсорних еталонів у самостійній практичній і пізнавальній діяльності дитини [88].

На кожному віковому етапі формується певний складник сенсорної культури дитини – це і визначає конкретні завдання і зміст сенсорного виховання.

Зміст сенсорного виховання визначено в комплексних освітніх програмах для ЗДО: «Соняшник», «Українське дошкілля», «Впевнений старт», «Дитина», «Освіта і піклування / Education & Care», «Я у світі» та інших. Ці програми розроблені відповідно до Базового компонента дошкільної освіти та спрямовані на всебічний розвиток дітей, включаючи їхнє сенсорне сприйняття.

У комплексній програмі розвитку, навчання і виховання дітей дошкільного віку «Соняшник» є розділ «Розвиток і виховання розуму». У ньому для всіх вікових груп уведено завдання із сенсорного розвитку, дослідницької та пізнавальної діяльності в соціальному, етнічному, предметному та природному довкіллі. Усі дошкільні групи пропонувано залучати до посиленої участі в спільних акціях дорослих і дітей щодо збереження та відновлення довкілля. Для дітей молодшого і середнього дошкільного віку рекомендовано формувати елементарні математичні уявлення; для дітей шостого року життя – логіко-математичний розвиток, інтелектуальні ігри, спрямовані на сенсорний розвиток, зокрема, через художньо-естетичну діяльність та ігрові вміння.

У структурі програми «Українське дошкілля» передбачено освітню лінію «Дитина в сенсорно-пізнавальному просторі», яка побудована за напрямками «Сенсорні еталони», «Елементарні математичні уявлення». Діти старшого дошкільного віку розв'язують нескладні завдання з народної математики. Освітні завдання, передбачені в програмі:

- вчити дітей обстежувати предмети на дотик, смак, за допомогою зору, слуху тощо, впізнавати їх, орієнтуючись на загальноприйняті еталони;
- забезпечувати оволодіння дітьми стійкими загальноприйнятими еталонами як засобами для обстеження реальних предметів;

- ознайомлювати дітей із властивостями, якостями, ознаками предметів, відношеннями (просторовими, часовими, місцезнаходження) між ними;
- формувати вміння розрізняти предмети та об'єкти за зовнішніми ознаками (формою, кольором, розміром), їх діями;
- залучати дітей до позначення словом властивостей і якостей предметів, формувати на цій основі вміння узагальнювати, розв'язувати наочно-практичні завдання;
- сприяти набуттю різноманітних сенсорних вражень [92].

Освітня програма «Впевнений старт» акцентує увагу на сенсорному розвитку через різноманітні ігрові та навчальні діяльності, що сприяють формуванню в дітей уявлень про властивості предметів та явищ. Пізнавально-дослідницька діяльність дитини старшого дошкільного віку забезпечує розвиток пізнавальних психічних процесів, таких як пам'ять, увага, уява, мислення, сприймання; розвиток розумових операцій аналізу, порівняння, синтезу, узагальнення, класифікації; безпосередньо пов'язана з мовленнєвим, художньо-естетичним та фізичним розвитком; відбувається в усіх видах діяльності дошкільника; актуалізується через смислові акценти, відповіді на які шукає дитина у створених педагогом розвивальних ситуаціях. Зміст освітніх завдань конкретизовано в напрямках: «У світі предметів», «У світі людей», «У світі природи», «Елементарні математичні уявлення», «Досліди та експерименти». Провідним засобом та результативним показником вирішення освітніх завдань цього розділу є здатність дитини висловлювати свої думки (самостійність думки, виражена у слові), мовленнєвий розвиток дитини, розвиненість психічних процесів і способів пізнання. Наскрізні завдання: засвоєння знань, розвиток розумових операцій, опанування способів пізнавально-дослідної діяльності. Особливим засобом означеної діяльності є засвоєння знаків та символів. Цьому слугуватимуть логіко-математичні знаки та знаки писемного мовлення (літери), інші знаки як символи. Навчати способів використання цих знаків у пізнанні світу [82].

У програмі «Освіта і піклування / Education & Care» виокремлено освітній напрям «Дитина в сенсорно-пізнавальному просторі», який демонструє показники компетентності дитини в кожний віковий період. Наприклад, предметно-практична, технологічна компетентність у дітей третього року життя передбачає формування емоційно-ціннісного ставлення, яке відбувається через демонстрацію педагогом та іншими дорослими власних позитивних емоцій, прагнення до відтворення різних об'єктів навколишнього світу, а також у відповідь на результат власної і колективної предметно-перетворювальної діяльності, під час маніпулювання предметами й об'єктами в процесі їх пізнання дітьми. Для формування когнітивної складової важливе завдання – під час маніпулювання предметами пояснювати: призначення предметів побуту, які оточують дитину (дитячий транспорт, посуд, засоби гігієни, засоби творчості тощо), побутової техніки (електрочайник, плита, холодильник, пральна машина, телевізор, телефон, пилосос); правила техніки безпеки і роботи з інструментами (посуд, ножиці) [91].

Формуванню діяльнісної складової сприяє виконання таких завдань. Спонукає:

- досліджувати й обстежувати предмети, іграшки різними органами чуття, методом спроб і помилок, учитися користуватися ними за призначенням;
- упізнавати створені дорослими споруди, об'єкти довкілля з різних матеріалів;
- конструювати з будівельного матеріалу, деталей конструкторів;
- допомагати дорослому під час побутової праці (у межах своїх фізичних можливостей);
- під керівництвом дорослого виконувати прості трудові доручення (викинути сміття, скласти посуд у посудомийку, подати інструменти тощо);
- брати участь у створенні рукотворних виробів (ліплення, оригамі, кірігамі, вироблення поробок із залишкового матеріалу тощо – хендмейд).

Формувати здатність:

- використовувати за призначенням предмети побуту, знайомі дитині;
- дотримуватися правил техніки безпеки і роботи з інструментами [91].

Програма «Дитина» містить розділ «Дитина в сенсорно-пізнавальному просторі», у якому розміщено освітні завдання, зміст педагогічної роботи, освітні результати, які стосуються сенсорного виховання, зокрема розвитку сприйняття форми, кольору, розміру та інших властивостей об'єктів навколишнього світу [37].

Програма «Я у Світі» містить освітню лінію «Дитина в сенсорно-пізнавальному просторі». Її реалізація охоплює такі вікові етапи: вік немовляти, ранній вік, молодший і середній вік, старший дошкільний вік. Матеріали освітньої лінії «Дитина у сенсорно-пізнавальному просторі» згруповано в такі змістові блоки: «Пізнавальний інтерес»; «Сенсорно-перцептивний досвід»; «Передумови логіко-математичного розвитку» (для віку немовляти) та «Логіко-математичний розвиток» (для всіх інших вікових періодів); «Початки цілісної картини світу» (для віку немовляти) та «Цілісна картина світу» (для всіх інших вікових періодів) [111].

Кожна із цих програм надає детальні рекомендації та змістові компоненти, спрямовані на розвиток сенсорного сприйняття дітей дошкільного віку, забезпечуючи цілісний підхід до їх виховання та навчання.

Зміст сенсорного виховання, репрезентований в означених освітніх програмах, передбачає засвоєння дитиною протягом шести років чималої кількості ознак і властивостей предметів. Обсяг знань дитини про сенсорні еталони визначається, з одного боку, різноманіттям властивостей предметів навколишнього світу, а з іншого – розмаїттям видів діяльності, що починають активно формуватись у дошкільному віці та ґрунтуються на різних сенсорних основах.

У сенсорному вихованні склався традиційний зміст, що корінням сягає народної педагогіки, а далі був розвинутий у теоретичних дослідженнях та практиці видатних педагогів. До цього змісту належить ознайомлення дітей з

кольором, запахом, розміром, формою, смаком, текстурою матеріалів, вагою, звуковими характеристиками предметів, а також з орієнтацією в просторі. Одним із ключових завдань при цьому є розвиток чутливості сенсорних систем – зорової, дотикової, нюхової тощо, що проявляється в здатності розрізняти різноманітні властивості та якості об'єктів. Паралельно дитина навчається правильно називати ці властивості.

У сучасній вітчизняній системі сенсорного виховання традиційний зміст був розширений і доповнений, зокрема, завдяки включенню орієнтації в часі, розвитку фонематичного слуху та музичної чутливості. Орієнтація в часі передбачає формування в дитини уявлень про частини доби, дні тижня, місяці, сезонні зміни та рік, а також усвідомлення неперервності й незворотності часу.

Фонематичний слух – це здатність сприймати звуки мови, диференціювати їх і об'єднувати в слова [88].

Музичний слух – це вміння розрізняти звуки за висотою, тембром, ритмічним малюнком, мелодією [88].

Упродовж першого року життя основним завданням є забезпечення дитини різноманітними зовнішніми враженнями та розвиток її уваги до властивостей предметів. Коли в малюка з'являються хапальні рухи, необхідно спрямовувати їх на адаптацію до форми, розміру та просторового розташування об'єктів. З часом дитина починає надавати цим властивостям певного сенсу: наприклад, «маленьке» – те, що вміщується в одній руці, «велике» – у двох, «кругле» – охоплюється долонею, а «квадратне» – притискається пальцями з боків. У цьому віці сенсорне виховання є провідним напрямом розвитку. Воно не лише стимулює органи чуттів, а і є необхідною умовою для повноцінного фізичного та психічного розвитку дитини.

На другому й третьому роках життя завдання сенсорного виховання значно ускладнюються. Попри те, що дитина ще не готова до свідомого засвоєння сенсорних еталонів, у неї починають формуватися початкові

уявлення про колір, форму і розмір предметів. Важливо, щоб вони були якомога різноманітнішими. На цьому етапі потрібно ознайомлювати дитину з шістьма основними хроматичними кольорами (без голубого) та ахроматичними – білим і чорним, а також із такими формами, як круг, квадрат, овал і прямокутник.

Під час ознайомлення з властивостями предметів не потрібно наполягати на запам'ятовуванні назв – важливіше, щоб дитина могла враховувати ці властивості у своїх діях. Вихователь при цьому обов'язково називає відповідну сенсорну ознаку (наприклад, колір чи форму), а дітям достатньо розуміти загальні терміни, як-от: «форма», «колір», «такий самий». Водночас розмір предмета сприймається не як абсолютне поняття, а в порівнянні з іншими предметами: той самий об'єкт може вважатися великим або маленьким залежно від контексту. Це співвідношення фіксується за допомогою мовного опису.

О. Безсонова стверджує, що, виконуючи дії з реальними предметами, переміщуючи їх у просторі, змінюючи їх функціональне призначення та вдосконалюючи складники, дитина долає статичність сприйняття, усвідомлює динамічність навколишнього середовища, перетворює його за власним задумом або відповідно до завдань, які ставить перед нею дорослий, чи умов ситуації [9].

Для того щоб зацікавити дитину раннього віку властивостями предметів і допомогти сформувати чіткі уявлення про них, важливо вправляти її у порівнянні предметів за формою та кольором, а також у визначенні подібностей і відмінностей між ними. Спочатку діти ще не здатні виконувати візуальне співставлення, тому їм пропонують накладати предмети один на один для порівняння форми й розміру або прикладати їх, щоб оцінити схожість за кольором чи величиною. Лише з часом, поступово діти переходять від фізичних дій до співставлення предметів «на око».

На третьому році життя діти вже можуть виконувати найпростіші продуктивні дії, як-от викладати мозаїку чи залишати кольорові відбитки на

папері. Однак у цьому віці вони ще недостатньо зважають на властивості предметів і матеріалів, оскільки не усвідомлюють їх важливості та не зосереджують на них увагу. Тому під час навчання виконання простих творчих завдань необхідно допомогти дітям зрозуміти, що колір, форма і розмір є постійними характеристиками предметів, які потрібно обов'язково враховувати під час виконання дій.

До трьох років у дитини завершується підготовчий етап сенсорного виховання і починається організація систематичного формування сенсорної культури. Починаючи з трирічного віку, основне значення в сенсорному вихованні має ознайомлення із загальноприйнятими сенсорними еталонами та способами їх використання.

В. Кошель у своїх рекомендаціях наголошує на важливості сенсорного розвитку дітей раннього віку в сім'ї, оскільки саме в цей період формуються основи сприйняття світу. Він переконаний, що батьки відіграють ключову роль у створенні сприятливого середовища для розвитку сенсорних навичок через ігри, спілкування та пізнавальну діяльність [65]. Рекомендації включають застосування різноманітних матеріалів і предметів для активізації роботи органів чуття, а також організацію сенсорних ігор. Нижче наведено декілька прикладів:

1. Коли дитина йде мити руки, спитайте її, які в неї зараз руки, які вони стануть потім. Старайтеся, щоб малюк використовував у мовленні слова «сухий», «мокрый».

2. Гра «Саморобні пазли». Розріжте на три (потім на більше) частини будь-яку предметну картинку, листівку. Спочатку зберіть картинку разом з дитиною, а потім запропонуйте їй зібрати самотійно.

3. Гра «Пустотливі мишенята». Візьміть будь-яку картинку, листівку, світлину з журналу, книги (зображення повинне бути зрозумілим дитині), виріжте з неї квадрати, круги, трикутники. Розкажіть дитині коротеньку казочку про пустотливих мишенят, які прогризли в картинці дірки, через що ви ніяк не можете її зібрати. Далі запропонуйте дитині закрити дірки на

картинці фігурами, які з неї вигризли миші.

4. Гра «Помалюємо». Наклейте на чистий аркуш паперу зображення предметів, тварин і попросіть дитину з'єднати їх лініями. Інше завдання: прикріпіть аркуш до столу і покладіть на нього кубик, а потім попросіть малюка штовхати цей кубик олівцем. Олівець залишає на папері слід – покажіть його маляті.

5. Гра «Заплющ очі». На прогулянці після шумних ігор присядьте з малюком на лавку і спробуйте пограти в таку гру. Оберіть три будь-які предмети, наприклад, пір'їнку, маленький камінець та листок. Нехай малюк вибере один із цих об'єктів і водить ним угору і вниз по вашій руці доти, доки ви із заплющеними очима не визначите за відчуттями, що це за предмет. Тепер черга дитини заплющити очі. Візьміть один із предметів та водить ним по руці, поки маляне відгадає, що це [65].

Таким чином, дотримання цих порад сприяє гармонійному розвитку дитини, її здатності орієнтуватися в навколишньому світі та формуванню пізнавальних інтересів.

Велике значення в процесі ознайомлення з формою має використання плоских і об'ємних фігур. У ролі еталону форми варто використовувати плоскі форми (наприклад, круг), не вводячи паралельно об'ємні (куля), щоб уникнути плутанини.

Ознайомлення дітей із поняттям величини має свої особливості, адже величина є відносною характеристикою. Для її точного визначення використовують умовні мірки, які, на відміну від геометричних фігур, не мають постійного значення. Засвоєння системи таких мір і способів їх використання є окремим завданням, яке потребує певної математичної підготовки, непередбаченої стандартною дошкільною програмою. Наприклад, «великий собака» – це той, що більший за інших собак, але навіть він може виявитися «меншим» порівняно з маленьким слоненям. Таким чином, еталоном величини є уявлення про співвідношення між предметами за розміром, яке передається через слова, що відображають

положення об'єкта в ряду інших – «маленький», «великий», «більший», «найбільший» тощо. Спочатку діти порівнюють 2–3 предмети, поступово переходячи до більших груп.

Більш складним є процес навчання дітей розпізнавання та обстеження форми предметів. На першому етапі вихователю важливо відокремити геометричні фігури від решти предметів довкілля й надати їм значення зразків. Це досягається через зіставлення кожної фігури з предметами подібної форми, після чого предмети групуються навколо відповідних фігур. Далі діти вчаться позначати форму словами «круглий», «овальний», «трикутний» тощо. Однак більшість предметів у навколишньому світі має складну форму. У таких випадках спершу виділяють форму основної частини, а потім – другорядних елементів.

У процесі навчання дітей способів визначення величини предметів, їх навчають користуватись простими, умовними мірками, наприклад, смужкою паперу, склянкою тощо. Завдяки регулярним вправам на порівняння предметів за розміром у дітей поступово розвивається окомір. Уже в дошкільному віці дитина здатна не лише порівнювати предмети за розміром «на око», але й встановлювати пропорційні співвідношення між ними, тобто розвивати зорову оцінку пропорцій.

Особливі труднощі для дитячого сприймання виникають у тих випадках, коли вимагається оцінити поєднання кольорів, форм, величин, що утворюють складну структуру. Сприйняття поєднань, пов'язане з виділенням елементів, із яких вони складаються, і зв'язків між елементами, називається **аналітичним**. Такий вид сприйняття складний для дошкільників, але вони можуть його опанувати в процесі цілеспрямованого, організованого навчання. Так, дитину треба вчити обстежувати й диференціювати різноманітні поєднання теплих і холодних кольорів, візуально ділити предмет на частини, що відповідають геометричним зразкам, визначати співвідношення цих елементів між собою, виділяти різні параметри величини – довжину, висоту, ширину.

Від народження і до семи років характер сенсорного пізнання змінюється: від маніпуляцій з предметами дитина поступово переходить до ознайомлення з ними на основі нюхового, зорового сприймання. Так, щоб переконатися, що у відерці лежить мокрий пісок, молодшому дошкільнику до нього треба доторкнутися, а дитині п'яти – шести років достатньо на нього подивитися. Проте і в старшому дошкільному віці не виключене практичне обстеження предмета.

Узагальнюючи вищесказане, виділимо **основні завдання сенсорного виховання** для кожного вікового етапу.

На першому році життя – збагачувати дитину враженнями про навколишній світ.

На другому – третьому – навчити дітей виділяти форму, колір, величину як особливі ознаки предметів, сприяти накопиченню уявлень про основні кольори і форми предметів, про відношення між двома предметами за величиною.

Четвертий – п'ятий роки життя – формувати знання про сенсорні еталони. Пізніше потрібно знайомити з відтінками кольорів, з варіантами геометричних фігур і відношенням предметів за величиною. Паралельно необхідно навчати способів обстеження предметів, групувати їх, виконувати більш складні окомірні дії.

Шостий рік життя – розвивати в дітей аналітичне сприйняття, уміння орієнтуватися в поєднанні кольорів, диференціювати форму предметів, виділяти окремі величини [88].

Отже, зміст сенсорного виховання дітей дошкільного віку передбачає накопичення ними широкого сенсорного досвіду – знань про різноманітні сенсорні еталони й оволодіння перцептивними діями.

4. Умови й методика сенсорного виховання в ЗДО

Успішність сенсорного виховання великою мірою залежить від дотримання низки умов.

Умовами сенсорного виховання в ЗДО є: 1) навчальний вплив дорослого; 2) змістовна, результативна діяльність дитини.

Сенсорне виховання досягає найвищої ефективності в умовах організованого навчального процесу. Якщо дитина засвоює сенсорний досвід спонтанно, без систематичного керівництва з боку дорослого, цей процес часто супроводжується численними спробами та помилками. У такому випадку сенсорний досвід залишається неусвідомленим, а здатність до аналітичного сприймання об'єктів розвивається недостатньо. Наприклад, навіть у старшому дошкільному віці діти можуть не знати назв геометричних фігур, не вміти виокремлювати їх характерні ознаки та відмінності, не розпізнавати ці фігури в навколишніх предметах. Також вони можуть не знати фізичних властивостей об'єктів (прозорості, м'якості, блиску, звучання тощо) і не володіти навичками обстеження предметів.

Дослідження показують, що за умови стихійного сенсорного розвитку лише 10 % дітей дошкільного віку здатні назвати фізичні характеристики предметів, тоді як у результаті цілеспрямованого навчання ці знання стають доступними навіть дітям 3–4 років.

Організація змістовної й результативної діяльності створює умови для концентрації уваги дитини на властивостях і особливостях об'єктів, сприяє їх глибшому пізнанню. Саме в діяльності дитина легко усвідомлює, що успішність виконання завдання залежить від уміння розпізнавати й аналізувати якості предметів, виявляти їх відмінності, а також орієнтуватися в цих властивостях. Наприклад, якість дитячого малюнка визначається здатністю помічати форму предметів, пропорції, колір і розмір, а також орієнтуватися на аркуші. Щоб правильно скласти пірамідку, дитина повинна враховувати розмір кілець і їх послідовність.

Отже, завдання сенсорного виховання реалізуються через різні види діяльності дітей – ігрову, образотворчу, трудову, мовленнєву, музичну та інші, які забезпечують розвиток сенсорного досвіду в доступній і ефективній формі.

Отже, успіх сенсорного виховання зумовлюється змістовною діяльністю та цілеспрямованим навчанням.

У процесі сенсорного виховання виділяють **4 етапи**:

1. Привернення уваги дитини до тієї сенсорної ознаки, яка повинна бути освоєна. Для цього вихователь пропонує дитині створити певний виріб, подібний до запропонованого зразка, наприклад, зробити човник або скласти пірамідку. Не проаналізувавши уважно зразок і властивості матеріалу, дитина одразу починає виконувати завдання, але отримує результат, що не відповідає очікуванням: човник тоне, пірамідка розвалюється. Така помилка або невдача змушує дитину замислитися, що для досягнення успіху потрібно краще пізнати матеріал, звернути увагу на його властивості. У цей момент вихователь акцентує увагу дитини на сенсорній ознаці матеріалу, яку необхідно враховувати під час роботи для досягнення бажаного результату. Саме із цього й починається навчання дитини способів виявлення та розпізнавання властивостей предметів.

2. Навчання дітей перцептивних дій і накопичення уявлень про сенсорні ознаки. Спочатку вихователь демонструє дитині саму перцептивну дію, називає її та вказує на чуттєве враження, яке виникає в результаті обстеження. Потім пропонує дитині повторити дію, озвучити її та назвати виявлену властивість (наприклад, вихователь каже: «прокочу», «котиться», а далі уточнює: «м'ячик круглий»). Після цього діти самостійно прокочують круглі предмети, а вихователь запитує, що саме вони роблять і якої форми предмет, якщо він котиться. Діти обов'язково відтворюють і дію, і відповідне мовленнєве позначення.

Для чіткого усвідомлення властивості об'єкта вихователь застосовує прийом порівняння: наприклад, прокотити м'ячик і кубик, або зім'яти м'який матеріал і порівняти його з твердим.

Після ознайомлення дітей зі способами обстеження та властивостями предметів вихователь переходить до вправляння в самостійному виокремленні якостей. Для цього використовуються різноманітні предмети з

конкретними властивостями. Діти навчаються групувати об'єкти за певною ознакою, наприклад, за кольором. У цьому процесі відбувається абстрагування якості від конкретного предмета, що закладає підґрунтя для наступного етапу – формування узагальнених уявлень про різні властивості предметів.

3. Формування уявлень про еталони. Початковим етапом у цьому процесі є здатність дітей групувати предмети за певною ознакою – кольором, формою, розміром тощо. Далі вихователь поступово ознайомлює дітей з різним ступенем вираження тієї чи іншої якості, наприклад, зі світлими та темними відтінками кольорів. Це допомагає підвести дітей до узагальнень, заснованих на виокремленні суттєвих ознак еталонів, які закріплюються в мовленні. Такими узагальненими ознаками можуть бути, наприклад, геометричні фігури (трикутник – це фігура з трьома сторонами й трьома кутами, чотирикутник – із чотирма сторонами і кутами).

Дітей навчають використовувати засвоєні сенсорні еталони для аналізу предметів: порівнювати їх із еталоном, знаходити схожості й відмінності. Це дозволяє дитині розпізнавати характерні риси об'єктів, бачити знайоме в новому, об'єднувати предмети в групи за спільними ознаками. Оволодіння сенсорними еталонами підносить пізнавальну активність дитини на вищий рівень: розвивається здатність до узагальнення на основі чуттєвого досвіду, поглиблюються навички аналізу та класифікації.

Упродовж систематичної роботи до кінця дошкільного віку діти засвоюють систему сенсорних еталонів. У цьому їм допомагають вправи на класифікацію, доповнення неповних рядів та інші завдання, спрямовані на формування цілісного уявлення про властивості предметів.

Оволодіння системами еталонів відкриває перед дитиною широкі можливості для орієнтування в навколишньому світі та забезпечує глибше, якісніше його пізнання.

4. Створення умов для самостійного застосування дітьми засвоєних знань про сенсорні еталони та навичок виділяти сенсорні ознаки предметів під час різних видів діяльності

Створення сприятливих умов для самостійного застосування знань про сенсорні еталони передбачає розвивальне середовище, різноманітні види діяльності та стимулювання дитячої ініціативи. Важливо поєднувати гру, експеримент, спостереження та творчість, що сприяє всебічному сенсорному розвитку дитини.

Вихователь продумує систему завдань, які виконують діти під час самостійних видів діяльності. Змістом таких завдань може бути самостійне зображення предметів, конструювання за моделями, малюнками, задумом, відбір матеріалів, інструментів для праці, ігри (дидактичні ігри: «Знайди пару» (за кольором, формою, розміром), «Магазин» (вибір предметів за характеристиками); сюжетно-рольові ігри: «Архітектори» (будівництво за заданими параметрами), «Дизайнери» (добір одягу за кольорами та текстурами); рухливі ігри («Колірна естафета», «Знайди предмет за описом»)) тощо. На цьому етапі вихователь використовує всі види діяльності дитини.

Для формування в дітей уміння самостійно застосовувати сенсорні еталони необхідно створити насичене розвивальне середовище, що включає:

- сенсорні куточки (куток кольору, форми, розміру, фактури, звуків);
- дидактичні матеріали (сортери, пірамідки, логічні блоки Дьенеша, палички Кюїзенера);
- ігрові осередки (зона дослідження матеріалів, експериментальна лабораторія);
- мультимедійні ресурси (інтерактивні дошки, планшети з розвивальними програмами).

Зміст сенсорного виховання реалізується протягом усього дошкільного дитинства з урахуванням тих видів діяльності, які виникають і розвиваються у вихованців на різних вікових етапах.

Запитання для самоперевірки

1. Дайте визначення понять «сенсорний розвиток», «сенсорне виховання», «сенсорно-пізнавальна компетентність дітей дошкільного віку», «сенсорна культура», «сенсорні еталони».
2. Що таке «сенсорна депривація»? Чим вона небезпечна?
3. Назвіть завдання сенсорного виховання дітей дошкільного віку.
4. Назвіть умови сенсорного виховання дітей дошкільного віку.
5. Назвіть етапи сенсорного виховання дітей дошкільного віку.
6. Які методи та прийоми використовує вихователь у сенсорному вихованні дітей раннього і дошкільного віку?

Завдання для виконання до наступної лекції: переглянути Базовий компонент дошкільної освіти, освітній напрям «Особистість дитини» (особистісна компетентність). Повторити матеріал з навчальної дисципліни «Психологія дитяча», який стосується розвитку психічних процесів.

Тема. Розумове виховання дітей дошкільного віку

План

1. Розумове виховання – основа формування ключових компетентностей дітей дошкільного віку.
2. Розвиток теорії розумового виховання дітей дошкільного віку.
3. Завдання та реалізація змісту розумового виховання дітей дошкільного віку.

1. Розумове виховання – основа формування ключових компетентностей у дітей дошкільного віку

Упродовж усіх історичних епох суспільство виявляло зацікавленість у розумовому вихованні молодого покоління. Поряд із засвоєнням знань, що формуються в процесі виховання, у дитини розвиваються й пізнавальні вміння – здатність аналізувати, порівнювати, робити узагальнення. Саме тому розумовий розвиток і досконалість завжди високо цінувалися в усіх культурах світу. «Не краса красить, а розум», «Знання та розум – скарб людини», «Немає доброти без розуму», «Бачить око далеко, а розум ще далі», «Не той дурний, хто не вчився, а той, хто вчитися не хоче» – так стверджує народна мудрість.

У процесі засвоєння знань і розвитку інтелекту в дитини поступово формується культура розумової діяльності. Саме в цьому й полягає суть розумового виховання.

Перш ніж розглянути визначення поняття «розумове виховання», з'ясуємо сутність термінів «розум», «інтелект», «культура розумової праці».

Розум – це сукупність пізнавальних та аналітичних здібностей людини, завдяки яким формується інтелект особистості [88].

Інтелект – це розумова здатність, яка охоплює здібності до навчання, міркування, вирішення проблем й адаптації до нових ситуацій [88].

Культура розумової праці – це загальна впорядкованість розумової діяльності, її плановість, уміння поставити завдання, вибрати спосіб його

реалізації, засоби досягнення результату, послідовно виконати необхідні операції, отримати кінцевий результат, проаналізувати та оцінити його.

Розвиток інтелекту, культури розумової праці особистості відбувається в процесі розумового виховання.

Розумове виховання – це систематичний, цілеспрямований, педагогічний вплив на дитину з метою розвитку її інтелекту [88].

Метою розумового виховання є підвищення рівня загального розвитку дітей дошкільного віку. У цей період дитина опановує базові знання про навколишній світ, людські взаємини, зовнішні та внутрішні властивості предметів, а також їх суттєві зв'язки. Старші дошкільники вже здатні робити перші умовисновки та узагальнення, у них активно розвиваються такі якості, як допитливість, мисленнєва активність тощо.

Розумове виховання сприяє необхідному рівню інтелектуального розвитку, що забезпечується як у процесі систематичного навчання, ігор і занять, так і в повсякденному житті. Ключову роль у цьому відіграють спілкування з дорослими та самостійна пізнавальна активність дитини. Особливої уваги з боку батьків і педагогів потребує формування в дітей основ культури розумової праці, що є важливою передумовою для ефективної інтелектуальної діяльності в майбутньому.

Важливими напрямками розумового виховання є: розвиток ерудиції; формування світогляду, оволодіння системою наукових і прикладних знань; набуття досвіду пізнавальної діяльності, здатності до прийняття нетрадиційних рішень; формування емоційно-ціннісного ставлення до навколишнього світу, до себе; розвиток пізнавальних інтересів; розвиток потреби в самоосвіті.

Основи цих важливих складових особистісного та інтелектуального розвитку закладаються в дошкільному віці.

Розумове виховання протікає як процес засвоєння дитиною соціального досвіду внаслідок впливу дорослого на неї. Означений вплив є системою

різноманітних засобів, методів, умов, що в комплексі забезпечують розумовий розвиток дітей.

Розумовий розвиток – це процес і рівень пізнавальної діяльності людини в усіх її проявах: знаннях, пізнавальних процесах, здібностях тощо.

Розумовий розвиток – це сукупність якісних і кількісних змін, що відбуваються в мисленнєвих процесах у зв'язку з віком і під впливом середовища, спеціально організованого навчання, виховання та власного досвіду дитини.

Розумовий розвиток дитини дошкільного віку – це ступінь розвитку її пізнавальних процесів, сформованість уміння міркувати, обґрунтовувати свої думки, діяти адекватно до вимог старших, виявляти інтерес до пізнання довкілля, здатність швидко і правильно розуміти те, що їй говорять, вибудовувати власні судження, користуватися поняттями й узагальненнями [88].

Розумовий розвиток дитини значною мірою зумовлюється біологічними чинниками, такими як будова мозку, стан органів чуття, особливості нервової діяльності, формування умовних рефлексів і спадковий потенціал. Згідно з дослідженнями генетиків і психологів природні передумови для розвитку інтелектуальних здібностей закладені в дитини на 50–60 %. При цьому більшість розумових якостей, притаманних дитині від народження, має творчий характер, однак не завжди набуває належного розвитку.

Реалізація цих природних задатків багато в чому залежить від умов життя, характеру виховання, а також від ставлення дорослих – батьків і педагогів – до самої дитини та її діяльності. Саме ці чинники визначають, наскільки повно розкриваються інтелектуальні можливості, закладені природою.

Розум – це функція мозку людини, яка полягає в точному й адекватному відображенні закономірностей явищ довкілля та в регуляції на цій основі діяльності людини, що спрямована на перетворення об'єктивної дійсності

та вдосконалення самої себе. У широкому розумінні розум – це сукупність пізнавальних процесів від відчуття і сприймання до мислення й уяви.

Розум людини, її розумовий розвиток виявляється в обсязі, характері та змісті знань. Характер розумової діяльності проявляється в здатності відбирати способи пізнання, у рівні розвитку психічних пізнавальних процесів, у характері основної діяльності: для дорослого – це трудова діяльність, для дитини – предметна, ігрова, навчальна.

Від самого раннього віку в дитини починає формуватись комплекс індивідуальних здібностей, пов'язаних із засвоєнням знань і вдосконаленням мислення – іншими словами, розвивається її розум. Основною характеристикою розуму є допитливість: прагнення пізнати нове, розширити власні знання та задовольнити пізнавальні інтереси. Важливою якістю розуму також є критичність – здатність оцінювати результати власної пізнавальної діяльності, обрані способи розв'язання завдань, сформульовані висновки та судження.

Процес розумового розвитку проявляється, зокрема, у широті розуму – здатності бачити явища в різноманітних взаємозв'язках і залежностях, робити узагальнення та формулювати висновки. У дошкільному віці різною мірою проявляються такі властивості розуму, як швидкість, широта, критичність, гнучкість, глибина, креативність і самостійність.

Головною особливістю інтелектуального розвитку дошкільника є переважання образних форм пізнання – таких як сприймання, образне мислення та уява. Саме дошкільний вік є найбільш сприятливим періодом для їх виникнення та активного формування.

Отже, розумовий розвиток дітей дошкільного віку залежить від комплексу соціальних і біологічних факторів, серед яких спрямувальну, збагачувальну і системотвірну роль виконує розумове виховання.

Розумовий розвиток та розумове виховання тісно взаємопов'язані. Розумове виховання значною мірою впливає на інтелектуальний розвиток, стимулюючи його. Водночас розумовий розвиток є результатом

цілеспрямованого виховання. Однак такий взаємозв'язок реалізується лише за умови врахування особливостей і закономірностей інтелектуального зростання дітей раннього віку.

Одним із ключових критеріїв розумового розвитку є рівень пізнавальної активності дитини – її здатність самостійно формулювати пізнавальні завдання та шукати шляхи їх розв'язання. У процесі засвоєння знань діти не просто сприймають інформацію, а й збагачують її власним досвідом, що сприяє появі нових, нестандартних ідей та припущень. За умови належної підтримки з боку дорослих діти виявляють зацікавленість у пізнанні нового, що відіграє важливу роль у формуванні їхньої інтелектуальної активності.

Педагогічна наука покликана знайти такі засоби виховання, які забезпечать розвиток усіх форм розумової діяльності та найповніше відповідатимуть сучасним знанням про можливості й особливості розумового розвитку в дошкільному віці.

Метою розумового виховання є всебічний розвиток дітей. Воно тісно пов'язане з моральним, фізичним та естетичним вихованням. Адже успіх розумової діяльності дитини значною мірою залежить від стану здоров'я дитини, оскільки активна рухова діяльність сприяє розвитку швидкої реакції, кмітливості, точності орієнтування в навколишньому середовищі. Усвідомлення дитиною значення рухів, фізичних вправ, правил гігієни сприяє успішному фізичному розвитку. Для правильного морального розвитку важливо, щоб правила, норми, стосунки з дорослими й однолітками формувалися свідомо, щоб дитина розуміла і позитивно ставилася до моральних вимог. Як зазначав В. Сухомлинський, активне життя дитячої думки є найголовнішою передумовою і свідомого ставлення до навчання, і твердих, глибоких знань, і тонких інтелектуальних взаємин у колективі. Уміння дітей сприймати якості предметів удосконалюється в процесі трудового виховання. І розумове, й естетичне виховання мають одну спрямованість – пізнання дитиною навколишнього світу. Різноманітність і повнота цього процесу зумовлюються єдністю пізнавального й естетичного

сприймання, що позитивно впливає на розвиток духовної культури дитини [88].

Розумове виховання є основою для формування ключових компетентностей дошкільника. Воно сприяє розвитку пізнавальної ініціативи, критичного мислення, уміння аналізувати, узагальнювати та застосовувати знання на практиці. Завдяки цьому діти вчаться самостійно вирішувати завдання, використовувати набутий досвід у нових ситуаціях і розвивати логічне мислення. Такий підхід забезпечує гармонійний розвиток особистості, стимулює інтерес до пізнання світу та створює міцний фундамент для подальшого успішного навчання й соціальної адаптації.

Відповідно до Базового компонента дошкільної освіти України розумове виховання спрямоване на формування таких ключових компетентностей у дітей дошкільного віку: рухова і здоров'язберезувальна, особистісна, предметно-практична та технологічна, сенсорно-пізнавальна, логіко-математична та дослідницька, природничо-екологічна та навички, орієнтовані на сталий розвиток, ігрова, соціально-громадянська, мовленнєва, художньо-мовленнєва, мистецько-творча (художньо-продуктивна, музична, театралізована) [8].

Розумове виховання інтегрує процес формування всіх цих компетентностей у дитини дошкільного віку, забезпечуючи її гармонійний розвиток та підготовку до подальшого навчання в школі й соціалізацію.

2. Розвиток теорії розумового виховання дітей дошкільного віку

Проблема розумового виховання молодого покоління хвилює людство з давніх часів. Уже в школах Давнього Єгипту (II–I тис. до н. е.) значну увагу приділяли розвитку вміння слухати вчителя, адже, як вважали єгиптяни, «той, хто вміє слухати, навчиться і говорити». Вони розуміли, що успіх у навчанні значною мірою залежить від внутрішньої мотивації учня та його вольових зусиль.

У педагогічній традиції Індії людина порівнювалася з колісницею, де розум виконує роль візника, який за допомогою віжок – розсудку – керує кінями, що символізують почуття.

Китайський філософ Конфуцій підкреслював, що потенціал людської природи розкривається лише тоді, коли особистість іде шляхом пізнання істини.

Давньогрецький мислитель Сократ уважав пізнання істини найважливішим завданням людини. Він заперечував позицію софістів, які навчали мистецтва перемагати за допомогою риторики та діалектики, і стверджував, що справжнє знання народжується всередині самої людини. Його педагогічний метод – маевтика – передбачав критичне ставлення учня як до загальноприйнятих уявлень, так і до тверджень учителя, що сприяло самостійному осмисленню питань і розвитку пізнавальної активності.

Ці ідеї давніх мислителів мають своє продовження в етнопедагогіці, яка вбачає мету виховання в становленні ідеальної особистості, здатної вдосконалювати себе та навколишній світ. Українські прислів'я підносять розум як найвищу цінність: «Знання та розум – скарб людини», «За одного вченого двох невчених дають», «Сила перед розумом никне», «Розумний розсудить, а дурень осудить», «Шкода краси, де розуму немає», «Розумний любить вчитись, а дурний вчити», «Вік живи – вік учись».

Я. Коменський (1592–1670), *фундатор наукової педагогіки, видатний чеський мислитель*, у своїй праці «Материнська школа» наголошував на тому, що головним у розумовому вихованні є розвиток мислення, формування самостійної розумової діяльності дитини. Тому розумове виховання необхідно починати якомога раніше, щоб розвивати в малюка здібності до споглядання речей. Я. Коменський запропонував систему знань – елементарних уявлень про навколишній світ, за допомогою якої дитину поступово вводять у світ природи і людських взаємин. Необхідною умовою розумового розвитку, на його погляд, є розвиток чуттєвих основ мислення: пізнання починається з відчуття, відчуття формує в пам'яті образи дійсності,

які зберігаються протягом усього життя. Починати навчання він рекомендував не зі словесного тлумачення про речі, а з реального спостереження за ними. Чеський педагог обґрунтував принципи наочності, природовідповідності, енциклопедичності, які є засадовими в розумовому вихованні дошкільнят і сьогодні [88].

На основі переконань, згідно з якими природним силам дитини властиве прагнення до розвитку, видатний швейцарський педагог Й.-Г. Песталоцці (1746–1827) створив теорію елементарної освіти. Він виходив з того, що будь-яке знання складається з найпростіших елементів, засвоюючи які людина пізнає світ. Такими елементами, на його думку, є число, форма і слово. Елементарне навчання покликане виробити в дитини вміння рахувати, вимірювати і говорити. Запропоновану ним методику навчання може використати в розумовому вихованні своєї дитини кожна мати [88].

Німецький педагог Ф. Фребель (1782–1852) виходив з необхідності використовувати різноманітні ігри для розвитку органів чуття дітей, ознайомлення їх з природою, життям людей, підготовки до школи. Цій меті він підпорядкував дидактичний матеріал, призначений для формування уявлень про форму, величину, просторові відношення, числа, так звані дари, а також систему занять та ігор, спрямовану на розвиток сенсорики. Дитина, на його думку, наділена, крім основних інстинктів, інстинктом пізнавальним, дослідницьким, який є основою навчальної діяльності. У дошкільному віці розвиток прагнення до пізнання повинен реалізовуватися через безпосереднє споглядання предметів навколишнього світу [88].

Педагог К. Ушинський важливим чинником формування особистості в дошкільному віці вважав розумове виховання. Його авторству належить теорія розвитку розумових здібностей дітей паралельно з розвитком мовлення. Він стверджував, що розвивати мовлення окремо від думки неможливо, а розвивати його перед думкою – шкідливо. Самостійні думки є породженням лише самостійно здобутих знань про предмети і явища, які оточують дитину. Педагог наголошував на необхідності того, щоб предмет

безпосередньо відображався в душі дитини, її відчуття в цьому процесі перетворювалися на поняття, а з понять складалася втілена в слові думка. Усе це має відбуватися під керівництвом учителя [88].

У необхідності розвитку природної дитячої допитливості, самостійності мислення, швидкості думки, наполегливої роботи над формуванням пізнавальних інтересів дошкільнят переконувала *засновниця перших дитячих садочків* С. Русова (1896–1980), застерігаючи водночас від нав'язування дітям явищ для спостереження. Це зобов'язує педагога до вивчення особливостей розвитку кожної дитини, сприяння розквіту її індивідуальності, оскільки виховання повинно допомогти виявитися самостійним творчим силам дитини [88].

Проблема розумового виховання посідала провідне місце в дослідженнях вітчизняних науковців і практиків під час розробки перших програм для дитячих садків. Зокрема, на першому з'їзді з дошкільного виховання в 1919 році активно обговорювалися принципи добору змісту знань для дітей дошкільного віку. Одним із ключових був принцип поєднання виховання і навчання з реальним життям.

У пізнанні особливостей розумового розвитку дітей важливу роль відіграють роботи швейцарського психолога Ж. Піаже (1896–1980), який уважав, що людина є активною, допитливою і винахідливою протягом усього життя. Він виділив такі стадії когнітивного (пізнавального) розвитку особистості:

- 1) сенсомоторна (від 0 до 18 місяців);
- 2) доопераційна (від 18 міс. до 7 років);
- 3) конкретних операцій (від 7 до 12 років);
- 4) формальних операцій (після 12 років) [88].

У дошкільному дитинстві відбувається перехід від «сенсомоторного інтелекту» до початкових форм логічного мислення, головне значення якого полягає в тому, що дитина починає мислити в «умі», уявляючи дії, які можуть забезпечити успішне вирішення завдання.

Сенсомоторний інтелект – це початкова стадія розвитку інтелекту, яка формується в перші два роки життя дитини та базується на взаємодії сенсорних (чуттєвих) і моторних (рухових) функцій [9].

Сучасна педагогіка і психологія зосереджуються на дослідженні таких проблем розумового розвитку дітей дошкільного віку: 1) діагностика розумового розвитку; 2) особливості пізнавальної діяльності; 3) виховання і навчання розумово обдарованих дітей; 4) інтелектуальна підготовка до навчання в школі; 5) сучасні технології розумового виховання; 6) розвиток інтелектуальних здібностей; 7) роль навчання в розумовому розвитку дитини, його зміст, форми і методи.

Сучасні українські вчені працюють над такими проблемами розумового розвитку дошкільників:

- особливості системи розумового виховання дітей дошкільного віку (О. Фунтікова);

- формування пізнавальних здібностей дітей дошкільного віку (Л. Проколієнко, О. Проскура);

- методика вивчення загального рівня розумового розвитку п'ятирічних і шестирічних дітей з метою диференційованого підходу в освітньому процесі (Т. Кондратенко, В. Котирло, С. Ладивір);

- особливості мовленнєвого розвитку (А. Богуш, Н. Гавриш, К. Крутій, К. Стрюк);

- навчання зображувальної діяльності (О. Дронова, В. Котляр, Г. Сухорукова, О. Половіна);

- ознайомлення з природою й екологічне виховання (Г. Беленька, О. Вашак, С. Іванчук, Н. Лисенко, В. Маршицька, З. Плохій, Г. Тарасенко, Н. Яришева);

- навчання математики (Н. Баглаєва, Т. Степанова, К. Щербакова).

STREAM-освіта є сучасним інтеграційним підходом до навчання, виховання та розвитку дітей. Цей освітній напрям спрямований на формування в дітей цілісного наукового уявлення про навколишній світ,

ознайомлення з інформаційно-комунікаційними технологіями, розвиток навичок експериментування та конструювання. Він також включає навчання основ роботи з текстами, початків грамоти, математики й різних видів мистецтва.

Переваги STREAM-освіти полягають у тому, що:

- навчання організовується за темами, а не окремими предметами, що дозволяє дитині бачити взаємозв'язки між різними галузями знань і сприяє системному підходу до навчання;
- здобуті знання легко застосовуються в повсякденному житті;
- розвивається критичне мислення та здатність знаходити рішення в складних ситуаціях;
- формується впевненість у власних можливостях;
- зростає зацікавленість у технічних науках;
- заохочуються творчість і впровадження інновацій у проєктній та дизайнерській діяльності;
- дитина отримує підготовку до життя в умовах постійного технологічного розвитку.

Альтернативну програму розвитку інженерного мислення в дошкільників під назвою «STREAM-освіта, або Стежинки у Всесвіт» було розроблено у 2018 році авторським колективом науковців під керівництвом доктора педагогічних наук, професора К. Крутій. Ця програма орієнтована на потреби, інтереси та цінності дитини, підтримує ідею ампліфікації розвитку, передбачає тісний зв'язок між різними аспектами дитячого життя та сприяє формуванню основ інженерного способу мислення.

Таким чином, STREAM-освіта сприяє гармонійному розвитку в дошкільників як аналітичних, так і творчих здібностей, формуючи інтерес до точних і гуманітарних наук.

Отже, педагогічні напрацювання вчених з проблеми розумового виховання дошкільнят закладають міцну основу для формування

пізнавальних здібностей дітей, розкриття їхнього інтелектуального потенціалу та підготовки до навчання в школі.

3. Завдання та реалізація змісту розумового виховання дошкільнят

Відповідно до освітнього напрямку «Дитина в сенсорно-пізнавальному просторі» Базового компонента дошкільної освіти сформованість знань, навичок, емоційно-ціннісне ставлення дитини до світу значною мірою залежать від її вміння самостійно пізнавати його. У цьому контексті метою розумового виховання є формування всебічно розвиненої особистості, виховання самостійності, розвиток її творчих здібностей. Досягненню мети підпорядкований зміст розумового виховання – формування в дітей певного обсягу знань про навколишні предмети і явища, розвиток способів мисленнєвої діяльності (уміння спостерігати, аналізувати, порівнювати, узагальнювати).

Згідно із сучасними концепціями дошкільного виховання формування знань, умінь і навичок необхідно спрямовувати на виховання в дітей уміння самостійно пізнавати світ. У цьому контексті окреслюється мета розумового виховання – формування всебічно розвиненої дитини, розвиток її розумової активності, самостійності, творчих здібностей. Досягненню мети підпорядкований зміст розумового виховання – формування в дітей певного обсягу знань про навколишні предмети і явища (суспільне життя, працю дорослих, живу і неживу природу тощо), способів мисленнєвої діяльності (уміння спостерігати, аналізувати, порівнювати, узагальнювати) [88].

Конкретизують мету та зміст розумового виховання його завдання, які залежать передусім від вікових особливостей дітей. Схарактеризуємо основні завдання розумового виховання дітей дошкільного віку.

1. Формування системи наукових знань про довкілля (природу та суспільство).

Знання – це обізнаність у чому-небудь, наявність відомостей про кого-небудь або що-небудь.

Знання становлять зміст різних наук у формі уявлень і понять, правил, законів, закономірностей. Вони є результатом пізнавальної діяльності незалежно від того, у якій формі пізнання вона здійснювалася. Чи розглядає дитина метелика, чи слухає розповідь дорослого про нього – у неї виникає уявлення про предмет пізнання (метелик). Це уявлення складається у вигляді образу, але може виражатися і в мовленні, і в жестах, і в міміці, і в моделі (у малюнку). Тому першим завданням розумового виховання і є формування знань, які б з найбільшою повнотою відображали дійсність і відрізнялися високим ступенем узагальненості та необхідною конкретністю. Знання становлять фундамент світогляду, основи якого закладаються в дошкільному віці. Саме системні знання забезпечують активну життєву позицію людини, більш повне орієнтування в навколишній дійсності, готують її до праці [88].

Завдання вихователя полягає в тому, щоб поступово спрямовувати дітей від початкових, фрагментарних і неструктурованих уявлень до глибшого розуміння явищ навколишньої дійсності. Найефективнішим у цьому процесі є не просто засвоєння окремих фактів чи формування окремих умінь, а оволодіння цілісною системою знань, яка відображає важливі зв'язки й закономірності в певній сфері реального життя.

Діти дошкільного віку (5–6 років) уже здатні глибше розуміти суть предметів і явищ, встановлювати причиново-наслідкові зв'язки самостійно. З урахуванням вікових можливостей їхнього мислення діти мають отримувати чіткі й змістовні знання про предмети: їх призначення, сенсорні властивості; про живу і неживу природу, взаємозв'язки і закономірності в природному середовищі; про суспільні явища, їхню взаємодію; про людину загалом і власне «Я».

У ранньому віці знання дитини здебільшого обмежуються найближчим оточенням – предметним, природним і соціальним. Але з оволодінням основними навичками в продуктивній, ігровій та навчальній діяльності її пізнання розширюється: з'являються уявлення про явища природи, суспільне

життя, правила і норми поведінки та інші важливі аспекти навколишнього світу.

2. Формування вмінь і навичок розумової діяльності в дітей дошкільного віку: психічних пізнавальних процесів, спеціальних розумових дій.

Розвиток розумової діяльності передбачає формування психічних пізнавальних процесів: відчуття, сприймання, пам'яті, мислення, уяви, уваги, мовлення.

Запитання: Пригадайте, що таке психічні пізнавальні процеси? Розумові дії?

Розумова діяльність – це велика кількість різноманітних розумових дій, як загальних, так і спеціальних. Особливе значення має формування таких розумових дій, як аналіз (розкладання цілого на його складові), синтез (об'єднання предметів і явищ за спільними ознаками), порівняння (встановлення схожих і відмінних ознак об'єктів), узагальнення (перехід від одиничного до загального, від менш загального до більш загального), класифікація (розподіл предметів за певними ознаками).

Оволодіння системою розумових дій забезпечує розвиток розумової активності й самостійності, сприяє формуванню гнучкості й динамічності розумової діяльності в цілому.

У процесі формування чуттєвих способів пізнання в дошкільному віці розумові операції спочатку здійснюються на основі сенсорного досвіду. Знання, отримані через органи чуття, закріплюються у вигляді уявлень. У міру збагачення цього уявлення, узагальнення досвіду й накопичення знань починають розвиватися складніші мисленнєві дії, такі як порівняння, класифікація, що базуються не лише на чуттєвому, а й на раціональному пізнанні.

Ці процеси тісно пов'язані з розвитком мовлення, оскільки саме слово виступає головним засобом пізнання навколишнього світу, інструментом усвідомлення зв'язків між предметами та явищами, а також джерелом знань.

Мовлення через словесне формулювання завдання спрямовує дитину на пошук шляхів його вирішення, допомагає відобразити зміст уявлень, є засобом узагальнення, аналізу, порівняння, а також формування суджень і умовиводів.

У процесі сенсорного розвитку поступово відбувається перехід до логічного мислення. Дитина починає формувати загальні уявлення, які стають основою її пізнавальної активності.

Особливе значення для інтелектуального зростання має розвиток уваги. Саме вона слугує підґрунтям для формування таких важливих особистісних якостей, як спостережливість і зосередженість. У дошкільному віці за допомогою різноманітних методів – демонстрації, словесних інструкцій тощо – можна спрямовувати увагу дитини на певні предмети чи види діяльності, а також навчати її керувати своєю увагою, зосереджуючись на виконанні конкретних завдань.

Результати мисленнєвих операцій дитини фіксуються, зберігаються, відтворюються в корі головного мозку залежно від життєвих ситуацій і потреб завдяки пам'яті. *Пам'ять* є особливою формою психічного життя людини, аналітико-синтетичної діяльності. Від того, як у дошкільні роки буде розвинена пам'ять дитини, значною мірою залежатиме подальша розумова діяльність.

Водночас із розвитком мислення, пам'яті в дошкільника відбувається розвиток уяви. У психічному житті дитини уява відіграє важливу роль, оскільки в цьому віці вона є особливо рухливою. За правильного розумового виховання уява не відволікає свідомість від дійсності, а допомагає процесу її пізнання. Пік розвитку творчого мислення й уяви корелює з 3–5-м роками життя дитини. Розвиваючи дитячу уяву, вихователь повинен забезпечувати яскраві враження, спонукати вихованців до створення творчих задумів та їх реалізації.

Основними особливостями розумової діяльності дітей дошкільного віку є: 1) провідна роль у розумовій діяльності сенсорних процесів;

2) поступове формування довільності пізнавальних процесів (поступово розвивається довільність відтворення в діяльності пам'яті, цілеспрямоване сприймання, довільні форми уваги); 3) поступова зміна мотивів розумової діяльності (у молодшому дошкільному віці переважають ігрові інтереси як мотив розумової діяльності, а в старшому – пізнавальні інтереси) [88].

3. Розвиток розумових здібностей, формування культури розумової праці.

Різні люди неоднаково оволодівають знаннями, набувають навичок і вмінь. Це залежить від розумових здібностей.

Здібності – *психічні особливості людини, які створюють передумови для успішного оволодіння певним видом діяльності* [88].

Природною основою здібностей є **задатки** – *вроджені анатомо-фізіологічні властивості нервової системи* [88].

Завдання вихователя полягає в тому, щоб вчасно виявити розумові здібності дитини і створити оптимальні умови для їх розвитку.

У старшому дошкільному віці виявляються такі якості розумової діяльності: **допитливість** – *здатність до наполегливого пошуку різних способів вирішення розумового завдання*; **критичність** – *здатність до об'єктивного оцінювання фактів, явищ та аналізу результатів діяльності*; **вдумливість** – *глибина і зосередженість розумової діяльності* [88].

На етапі дошкільного дитинства можливо сформувати основи культури розумової праці.

Одним із показників культури розумової діяльності є обґрунтованість висловлювань і здатність порівнювати власну думку з поглядами інших. Інтелектуальна культура дорослої людини визначається рівнем володіння спеціальними навичками і вміннями, необхідними для ефективної розумової праці: умінням слухати, спостерігати, проводити розрахунки, а також навичками роботи з літературою та різноманітними джерелами інформації. Вона також включає володіння методами наукового пізнання, здатністю

орієнтуватися в науковій інформації та ефективно використовувати різні види літератури.

4. Формування пізнавальних інтересів та стимулювання пізнавальної діяльності.

Діти – дослідники довкілля. Свого часу фізіолог І. Сеченов говорив про вроджену властивість нервово-психічної організації дитини – неусвідомлене бажання розуміти навколишнє життя. Цю ж властивість І. Павлов назвав рефлексом «що таке?». Саме він спрямовує дитину до пізнання навколишнього світу. У ранньому віці дитина оволодіває предметною діяльністю і грою. Пізнавальні інтереси ще не усвідомлюються, оскільки дитина грає не для того, щоб пізнати, а заради самої гри. Предметна дослідницька діяльність дитини раннього віку розвиває і зміцнює пізнавальне ставлення до навколишнього світу [88]. Пізнавальні інтереси дитини розвиваються поступово. Оволодіння мовленням зумовлює новий, більш високий рівень пізнавальної діяльності. Завдяки мовленню дитина здатна узагальнювати знання, аналізувати та синтезувати інформацію не лише на основі безпосереднього сприймання, а й спираючись на уявлення. У процесі взаємодії з дорослими дедалі більшу роль починають відігравати особистісні й пізнавальні контакти. Спілкуючись із батьками та педагогами, дитина отримує нові знання, розширює свій кругозір і поглиблює власний життєвий досвід.

Цікавість і пізнавальні інтереси – різні форми пізнавального ставлення до світу.

Цікавість – це особлива форма пізнавальної активності, недиференційована спрямованість дитини на пізнання навколишніх предметів, явищ, на оволодіння діяльністю. Дитина відчуває потребу пізнавати світ незалежно від того, що саме є об'єктом її зацікавлення.

Пізнавальний інтерес проявляється в прагненні дитини пізнати нове, з'ясувати незрозуміле, у бажанні дізнатися суть явища, знайти зв'язки чи відношення в явищі чи між об'єктами.

Отже, пізнавальний інтерес відрізняється від звичайної цікавості ширшим охопленням об'єктів, глибшим рівнем пізнання та вибірковістю. Його основою є активна розумова діяльність. Наявність пізнавального інтересу сприяє підвищенню зосередженості, стійкості уваги та розвитку самостійності в прийнятті рішень. Пізнавальні інтереси виявляються в різних формах дитячої активності.

Умови формування пізнавальних інтересів: 1) організація різноманітних видів діяльності; 2) розширення і поглиблення знань дітей; 3) успішне оволодіння дітьми навичками розумової діяльності; 4) спонукання дітей до самостійного активного пошуку знань; 5) правильні відповіді дорослих на дитячі запитання [88].

Запитання дитини – основна форма вияву цікавості та пізнавальних інтересів. У дошкільній педагогіці запитання дітей можна класифікувати так:

1. Запитання, що містять бажання дитини одержати від дорослих пораду чи допомогу (Ви навчите мене малювати?). 2. Запитання, що відображають намагання дитини викликати емоційне співпереживання дорослих (Гарно я намалював?). 3. Пізнавальні запитання, зумовлені прагненням до знань (Чому приходить ніч? Де спить сонечко?).

Зміст розумового виховання реалізується через використання низки засобів. Схарактеризуємо їх.

1. Ознайомлення з предметами і явищами навколишнього світу. Обсяг і характер знань визначає освітня програма для дошкільних закладів, дітей кожної вікової групи відповідно до можливостей їхнього розумового розвитку. Усі знання об'єднані в розділи: про природу, предметний світ, працю дорослих, явища суспільного життя тощо.

У ранньому дитинстві малюка знайомлять з конкретними предметами і явищами найближчого оточення. Оволодіння різними видами предметних дій і мовленням забезпечує формування елементарного кола уявлень: про якості й властивості предметів побуту, іграшки, певні об'єкти природи, про призначення окремих предметів і способи користування ними.

У дошкільний період дитина оволодіває основними вміннями і навичками різних видів діяльності: ігрової, трудової, навчальної, спілкування, малювання, ліплення, конструювання. Розширення знань про предмети і явища відбувається завдяки опануванню і розвитку нових видів діяльності, поглибленню змісту тих, які сформувались у ранньому віці. Педагоги, батьки допомагають дітям сформувати уявлення про сім'ю, життя і працю дорослих, норми і правила поведінки, стосунки між людьми, явища суспільного життя, рідне місто чи село, рідний народ, його звичаї і традиції тощо. У старшому дошкільному віці знання поєднуються з формуванням пізнавального ставлення до навколишнього світу, що вимагає розвитку певних способів його освоєння. Діти оволодівають такими мисленнєвими операціями, як порівняння, узагальнення, класифікація; у них формується загальний метод розумової діяльності – здатність швидко і точно зрозуміти завдання, планомірно і послідовно вирішувати його, правильно оцінювати результати. Розумова діяльність дітей формується в процесі навчання під керівництвом дорослого [88].

Усе, що оточує дитину (люди, предметний світ, природа, явища суспільного життя), є джерелом розумового розвитку. У своєму повсякденному житті дитина здобуває нові знання, набуває нового досвіду. Цей процес, особливістю якого є вплив суспільного середовища на інтелектуальну працю, О. Усова назвала природною «дидактикою життя».

Дитина пізнає навколишній світ через безпосереднє, поступове та активне сприймання предметів і явищ. Як підкреслював К. Ушинський, виховання має розвивати вміння спостерігати, тобто цілеспрямовано збирати інформацію про об'єкти і явища дійсності, а також про поведінку та діяльність людей з метою їх аналізу та осмислення. Грамотно організовані спостереження сприяють формуванню в дітей зосередженості й посилюють інтерес до пізнання навколишнього світу.

Другим важливим засобом розумового виховання дітей дошкільного віку є спілкування з дорослими. Особливу роль у розумовому вихованні

відіграють відповіді дорослих на численні запитання дітей, які є одним з показників їхнього розумового розвитку. Спочатку ці питання є простими: «Яка киця?», «Що робить зайчик?». Пізніше розвивається допитливість та інтерес до предметів і явищ не лише безпосереднього оточення, а й віддалених: «Чому дме вітер?».

В ознайомленні дітей з навколишнім світом не можна недооцінювати спілкування з дорослими поза процесом навчання.

Третім засобом розумового виховання дітей є різні види діяльності.

Організована вихователем розумова діяльність є важливим засобом розвитку дитини. У ранньому віці інтелектуальне виховання здійснюється переважно через організацію предметної діяльності, що потребує створення розвивального предметного середовища, яке стимулює пізнавальну активність дітей.

Одним із ключових чинників є розвиток мовлення, що відкриває нові можливості для формування первинних уявлень, сприяє встановленню зв'язків між предметами, діями та словами, що їх позначають, і підводить дитину до елементарних узагальнень.

Особливу роль у розумовому вихованні відіграє гра, у якій дитина відображає свої враження про навколишній світ, творчо переосмислює уявлення про предмети, явища та події. Перші ігри з'являються на основі предметної діяльності, і їх розвиток свідчить про пізнавальні інтереси дитини. Коли її увага зосереджується на людині, в іграх виникає рольовий розподіл, що відображає соціальні взаємини. Така взаємодія сприяє усвідомленню дітьми норм і правил поведінки, мотивів дій інших людей.

У процесі створення ігрового задуму й розгортання сюжету розвивається плануюча функція мислення, активізуються пізнавальні інтереси. У грі діти використовують набуті знання відповідно до власного задуму, відчують радість, виявляють ініціативу та бачать результат своєї діяльності.

Щоб підвищити виховну цінність творчих ігор, вихователю потрібно постійно збагачувати їх зміст, розширюючи уявлення та знання дітей про

навколишній світ. Ефективне педагогічне керівництво має враховувати рівень розуміння дітьми явищ, який виявляється в ігровій діяльності, і спрямовувати розвиток послідовності дій, навчаючи планування.

Особливо доцільні в розумовому вихованні дітей дидактичні ігри, що в ранньому віці сприяють мовленнєвому розвитку. У середньому і старшому дошкільному віці дидактичні ігри розвивають увагу, кмітливість, винахідливість, уточнюють, систематизують, узагальнюють знання про світ. Усі компоненти структури гри (ігрове завдання, зміст, дії, правила) спрямовані на розумовий розвиток, можливості якого розширюються внаслідок урізноманітнення й ускладнення ігор. Важливо навчити вихованців розуміти гру, пояснювати її зміст, правила, способи дій, що розвиватиме їхнє мислення, мовлення, вчитиме самоконтролю [88].

Розумовий розвиток дитини залежить і від того, наскільки вона включена в продуктивні види діяльності. Кожна продуктивна діяльність передбачає вміння дитини планувати, тобто спершу уявляти образ того, що створюється, а потім утілювати його в практичній діяльності. Так, конструювання вимагає цілісного сприйняття предмета, що конструюється, його складових, уміння уявляти його в різних просторових положеннях, планувати практичні дії, оцінювати процес і результати своєї діяльності та ін. Ці дії в процесі роботи вдосконалюються. В організації предметних видів діяльності вихователь має постійно дбати про збагачення уявлень дітей про предмети, їх якості та властивості, особливості різних будівель і споруд, а також про специфіку необхідних для створення конкретної моделі матеріалів.

У процесі зображувальної діяльності – малювання, ліплення, створення аплікацій – у дітей розширюються та поглиблюються знання про навколишній світ, розвиваються сенсорні здібності. Образотворча діяльність базується на сприйманні, осмисленні, емоційному переживанні побаченого та вираженні власного ставлення до нього через створене зображення. Саме ця особливість визначає основний зміст навчання образотворчої діяльності.

У процесі творчості дитина навчається аналізувати предмети, порівнювати їх, виділяти характерні ознаки, оцінювати власні роботи, сприймати їх цілісно. Вона оперує уявленнями, трансформує попередній досвід за допомогою уяви, вдосконалює здатність планувати свої дії. Скеровуючи зображувальну активність дитини, педагог повинен не лише формувати практичні навички, а й організувати систематичні спостереження за предметами та явищами, удосконалювати методи їх вивчення, розвивати аналітико-синтетичне мислення.

Також важливе значення для розумового виховання має трудова діяльність дошкільників. Вона значною мірою спирається на сенсорний досвід і потребує елементарного планування: встановлення послідовності дій, розподілу обов'язків, погодження спільного результату. Дитина має навчитися заздалегідь готувати необхідні матеріали, добирати й використовувати інструменти та приладдя.

Організуючи трудову діяльність, вихователь повинен забезпечити тісний зв'язок між трудовим і розумовим розвитком. Формування практичних навичок не має випереджати чи відставати від розвитку знань і мислення, а повинно відбуватися паралельно. На цій основі педагог формує в дітей здатність до ініціативи, творчості, цілеспрямованості та наполегливості в досягненні поставленої мети.

Четвертим засобом розумового виховання є навчання. Цей вид діяльності є одним із найефективніших у розумовому розвитку дитини. Під час навчання поряд із засвоєнням нових знань підвищується загальний рівень розвитку, удосконалюються всі форми мислення. У ході цілеспрямованого навчання діти набувають умінь аналізувати об'єкти, засвоюють основи пізнавальної діяльності та стратегії мислення.

Провідна роль навчання в розумовому вихованні пояснюється активною участю педагога: саме він добирає та систематизує інформацію для подання дітям, цілеспрямовано формує в них уміння та навички, організовує

навчальну діяльність і аналізує рівень засвоєння знань, що дає змогу здійснювати подальшу індивідуальну роботу.

Під час занять у дітей формуються важливі навички навчальної діяльності: слухати й розуміти педагога, діяти відповідно до його вказівок, досягати бажаних результатів і оцінювати їх. Заняття мають колективний характер, що дозволяє дитині порівнювати власні досягнення з результатами однолітків, усвідомлювати й аналізувати свої помилки.

Систематичне використання засобів розумового виховання сприяє всебічному розвитку дитини, поглибленню її знань про навколишній світ та формуванню пізнавальних здібностей.

Методами стимулювання пізнавальної діяльності дітей у дошкільному віці є: розповіді вихователя; читання вихователем художньої літератури дітям; бесіди; спостереження за природою та явищами суспільного життя; проведення дослідів, перегляд відеозаписів, мультфільмів, проведення ігор.

Умовами успішного розумового виховання є: створення стимулювального розвивального середовища в закладі дошкільної освіти; організація різних форм дитячої діяльності; заохочення дітей до самостійного пізнання навколишнього світу; надання дорослими змістовних і точних відповідей на дитячі запитання.

Отже, розумове виховання дітей дошкільного віку є важливою складовою їхнього гармонійного розвитку, адже саме в цей період закладаються основи пізнавальних процесів, формуються навички мислення, уваги, пам'яті та уяви.

Основне завдання розумового виховання полягає у створенні сприятливих умов для розвитку інтелектуальних здібностей дитини, формуванні інтересу до пізнання, забезпеченні її готовності до шкільного навчання. Успішне розумове виховання дошкільників забезпечує розвиток їхнього інтелекту, формування базових навичок і вмінь, необхідних для

подальшого навчання, а також сприяє вихованню особистості, здатної до самостійного мислення й пізнання світу.

Запитання для самоперевірки

1. *Дайте визначення понять «розумове виховання», «розумовий розвиток».*
2. *Назвіть завдання розумового виховання дітей дошкільного віку.*
3. *Назвіть засоби розумового виховання дітей дошкільного віку.*
4. *Назвіть основні особливості розумової діяльності дітей дошкільного віку.*
5. *Які методи використовуються в розумовому вихованні дітей дошкільного віку?*
6. *Які вчені займаються вивченням проблеми розумового виховання дітей дошкільного віку?*

Завдання для підготовки до наступної лекції: переглянути Базовий компонент дошкільної освіти, освітній напрям «Дитина в сенсорно-пізнавальному просторі». Повторити матеріал з навчальної дисципліни «Педагогіка загальна», який стосується принципів організації виховного процесу.

Тема. Моральне виховання дітей дошкільного віку

План

1. Визначення основних понять морального виховання дітей дошкільного віку.
2. Методологічні засади морального виховання дітей дошкільного віку.
3. Сутність морального виховання дітей дошкільного віку.
4. Зміст морального виховання в освітніх програмах для ЗДО.

1. Визначення основних понять морального виховання дітей дошкільного віку

У кожному суспільстві дії багатьох людей, незважаючи на їх різноманітність, мають бути скоординованими й підпорядковуватися загальним соціальним нормам. Таку узгоджувальну функцію виконує мораль нарівні з іншими чинниками, що регулюють поведінку людини, – політикою, традиціями, звичаями тощо.

Мораль (з латини – «звичай», «воля», «закон», «властивість») – *це система поглядів, уявлень, норм, оцінок, форма суспільної свідомості, громадський інститут, який виконує функцію регулювання поведінки людей [100].*

Мораль, як складне суспільне явище, поєднує в собі моральну свідомість, практичну моральну діяльність та моральні відносини. Вона виявляється в повсякденному житті людини, у її взаємодії із суспільством і природою. Мораль виконує регулятивну функцію в усіх сферах суспільного життя: на роботі, у побуті, у політиці, науці, у родинних стосунках та в громадських ситуаціях, хоча ступінь її впливу в кожній із цих сфер може різнитися. Саме тому є види моралі: професійна, побутова, сімейна, трудова тощо. Дотримання моральних норм контролюється всім суспільством.

Моральна система кожного суспільства передбачає певні стандарти поведінки, способи дії, які прийнято вважати правильними, – це звичаї. Специфіка моральних звичаїв полягає в тому, що вони не просто

зберігаються силою традиції чи загального порядку, а підкріплюються ідейним змістом – уявленнями про належне, про те, як треба чинити. Найпростішими елементами такої системи є моральні норми, які ґрунтуються на глибших моральних принципах, ідеалах, поняттях добра і зла. Усі ці уявлення формують цілісну систему поглядів на призначення людини та сенс її існування.

Кожна дія або модель поведінки може бути пояснена й оцінена з точки зору моралі. Спираючись на моральні уявлення, сформовані в суспільстві, і засвоюючи їх, людина поступово вчиться регулювати свою поведінку самостійно та давати моральну оцінку подіям і явищам навколишнього світу. Таким чином, у межах моралі людина постає не лише об'єктом суспільного контролю, а й суб'єктом, що володіє моральною самосвідомістю, в основі якої лежать переконання, почуття, совість і здатність до самооцінки.

Отже, мораль складається із моральної діяльності, мотивованих вчинків і поведінки людей, моральних стосунків. Моральна діяльність і відносини закріплюються в моральній свідомості. Єдність моральної свідомості, почуттів і поведінки визначають специфіку моралі. Між цими складовими можуть виникати суперечності, які виражаються у відхиленні від моральних норм, і мають загальний характер у період кризи певної суспільно-економічної формації. Економічні відносини є джерелом виникнення моральних почуттів, понять, принципів. Тому розлад в економіці викликає розлад і в моральній сфері.

Дотримання людиною норм моралі уможливорюється низкою її моральних якостей.

Моральні якості – це сукупність внутрішніх рис особистості, які визначають її поведінку, ставлення до інших людей і до самої себе відповідно до моральних норм і цінностей суспільства [88]. Вони формуються в процесі виховання, соціалізації та особистого розвитку.

Моральні якості особистості не передаються генетично, вони формуються в процесі соціалізації людини під впливом багатьох соціальних

інститутів, передусім у процесі виховання і самовиховання. Основою формування особистості є її моральний розвиток.

Моральний розвиток – це процес позитивних якісних змін особистості під впливом багатьох факторів (виховання, соціального середовища, самовиховання, активності особистості тощо) і водночас рівень її моральної вихованості [88].

Моральна вихованість особистості – це уявлення про моральні норми, сформованість моральних почуттів і моральної поведінки. Показником рівня морального розвитку є моральна спрямованість особистості, яка виражається в морально-ціннісних мотивах, які визначають ставлення до праці, суспільства, життєвих цілей, природи [88].

Становлення уявлень особистості про світ, стосунки людей, про себе починається в дошкільному дитинстві одночасно з розвитком почуттів і моральних якостей (гуманізму, любові до батьків, колективізму тощо). Перші уроки моралі дитина засвоює в сім'ї, опановуючи з допомогою батьків норми порядності, доброти, працьовитості тощо. С. Русова, вважаючи творення моральної особистості стрижнем усієї виховної роботи, стверджувала, що «моральним вихованням має бути перейняте все навчання, все життя», а головним у цій роботі є «вироблення характеру» [28].

Знання моральних норм є етапом морального вдосконалення. Механізмом перетворення моральних норм на суб'єктивну моральність є моральні почуття.

Моральні почуття – стійкі переживання у свідомості людини, її суб'єктивне ставлення до себе, явищ суспільного буття, до інших людей [88].

Певний тип поведінки набуває для індивіда значення й усвідомленості через почуття задоволення, радості або, навпаки, сорому, дискомфорту. Завдяки моральним почуттям моральна свідомість і вчинки набувають морального смислу.

Моральність особистості формується в результаті засвоєння та внутрішнього прийняття моральних норм, які починають виконувати

регулятивну функцію: вони впливають на поведінку людини, її ставлення до навколишнього світу та до самої себе. Моральність проявляється у здатності до свідомого, добровільного вибору способу дій та в умінні діяти відповідально. Усі складові: моральна свідомість, моральні емоції та поведінка – є результатом цілеспрямованого морального виховання.

Моральне виховання – це цілеспрямований процес педагогічного впливу на особистість з метою формування моральної свідомості, моральних почуттів і поведінки [88].

Метою морального виховання є формування моральної культури особистості. (Визначення моральної культури особистості сформулюйте самостійно).

Формуючи моральні якості особистості, педагоги ураховують **механізми** їх становлення.

Для формування будь-якої моральної якості важливо її усвідомлення, а тому дитині потрібні **знання**, на основі яких у неї складатимуться **уявлення** про суть моральної якості, її необхідність і переваги володіння нею. У дитини повинно з'явитися бажання оволодіти моральною якістю, тобто важливо, щоб виникли **мотиви** для набуття певної моральної якості. Поява мотивів спричиняє ставлення до якості, яке, у свою чергу, формує **соціальні почуття**. Почуття надають процесу формування особистісно значущого забарвлення і тому впливають на міцність якості, яка формується. Знання і почуття породжують потребу в їх практичній реалізації – у **вчинках, поведінці**. Вчинки і поведінка беруть на себе функцію зворотного зв'язку, який дозволяє перевірити і підтвердити міцність якості, яка формується. Цей механізм можна виразити такою формулою: **(знання і уявлення) + (мотиви) + (почуття і ставлення) + (навички і звички) + (вчинки і поведінка) = моральна якість**.

Означений механізм має **об'єктивний характер**. Він спрацьовує завжди під час формування будь-якої якості особистості (моральної чи аморальної). Головна його особливість – це **відсутність принципу взаємозаміщення**. Це

означає, що кожен компонент механізму важливий і не може бути виключеним чи заміненим іншим. Що, наприклад, буде, якщо ми вирішимо формувати доброту і почнемо виховувати в дитини лише уявлення про цю якість? Або не викличемо позитивного ставлення до цієї якості й бажання нею оволодіти, стати доброю? Або не створимо умов для вияву доброти?

Механізм має **гнучкий характер**: послідовність компонентів може змінюватися залежно від особливості якості (її складності), віку дитини. Зрозуміло, що спиратися на розуміння, усвідомлення важливості формування тієї чи іншої якості в дитини раннього чи молодшого дошкільного віку не можна. Але це не означає, що не прийшов час для морального виховання. Треба змінити послідовність і починати не з повідомлення знань, а з формування емоційної бази практики поведінки. Це буде сприятливим ґрунтом для подальшого засвоєння знань.

Результатом морального виховання є моральний розвиток, низка компетентностей, зокрема особистісна і соціально-громадянська, моральна культура особистості.

Моральне виховання характеризується такими особливостями:

- цілеспрямованістю;
- багатофакторністю;
- неперервністю;
- визначальною роллю педагога;
- цілісністю.

Процес морального становлення особистості складний і тривалий. У ньому виділяють виховання, самовиховання і перевиховання.

3. Методологічні засади морального виховання дітей дошкільного віку

Процес формування моральної особистості відбувається нерівномірно. У кожний період дошкільної пори дитина виходить на якісно нові рівні морального розвитку. Такими рівнями є:

1. **Уявлення про моральні норми.** Вони виникають уперше в молодшому дошкільному віці, а вже п'ятирічний малюк виступає «захисником» норм поведінки.

2. **Моральні почуття і мотиви поведінки.** У старшому дошкільному віці моральні почуття і знання пов'язуються з почуттям обов'язку. Дитина в цьому віці здатна усвідомлювати моральний смисл своєї поведінки. Виникають перші внутрішні моральні інстанції (Л. Виготський): прагнення поводитися згідно з моральними нормами не тому, що цього вимагають дорослі, а тому, що це приємно для себе й інших.

Протягом дошкільного дитинства розвиваються такі **внутрішні моральні якості**: почуття власної гідності; почуття сорому; почуття обов'язку. Важливе значення для засвоєння моральних норм має така особливість дітей, як прагнення до контакту з однолітками, яке можна задовольнити лише за умови дотримання моральних вимог і правил, орієнтації на можливість бути зрозумілим у колективі.

3. **Звички моральної поведінки.** Виховання моральної поведінки означає забезпечення єдності мотивів і дій особистості. У дошкільному віці починає формуватися ієрархія мотивів поведінки, які є свідченням моральної вихованості.

4. **Основи соціально-громадянської компетентності.** Про розвиток особистості дитини свідчить зміна її активності в соціальній ситуації. Йдеться про вплив середовища і ставлення до нього дитини. Вихованням свідомого ставлення дитини до явищ дійсності займається гуманістична педагогіка. У Базовому компоненті дошкільної освіти визначені характеристики соціально-громадянської компетентності дитини.

Соціально-громадянська компетентність – це здатність до прояву особистісних якостей, соціальних почуттів, любові до Батьківщини; готовність до посильної участі в соціальних подіях, що відбуваються в дитячих осередках, громаді, суспільстві та спрямовані на покращення спільного життя [8].

Результат сформованості соціально-громадянської компетентності засвідчує ціннісне ставлення дитини до себе, своїх прав і прав інших, наявність уявлень про правила і способи міжособистісної взаємодії з членами сім'ї, іншими людьми та вмінь дотримуватись цих правил у соціально-громадянському просторі, а також ціннісне ставлення та повагу до культурних надбань українського народу, представників різних національностей і культур.

Емоційно-ціннісне ставлення: демонструє інтерес до загальнолюдських цінностей (здоров'я, сім'я, повага і любов до батьків, роду, держави, Батьківщини, дружба, мир, доброта тощо), громадянських цінностей (обов'язки перед іншими людьми, повага прав, честі та гідності інших людей), цінностей спілкування, діяльності. Проявляє особистісні якості (самостійність, відповідальність, працелюбність, лідерство, людяність, спостережливість, справедливість, ініціативність, активність, креативність та інші) у взаємодії з іншими людьми. Виявляє зацікавленість до спілкування зі знайомими дорослими, однолітками, молодшими та старшими за себе дітьми; проявляє обачливість до незнайомих людей. Демонструє інтерес до національних культурних цінностей свого народу та інших культур. Виявляє зацікавленість культурою українського народу, його історичним минулим, мовою, звичаями, традиціями. Емоційно реагує на власну участь та участь інших у різних видах діяльності: уміє співпереживати та співчувати, оптимістично ставитися до труднощів та визначати шляхи їх подолання. Виявляє почуття власної гідності як представника українського народу та громадянина; демонструє дружнє та неупереджене ставлення до дітей з особливими освітніми потребами. Демонструє відповідальність за свої вчинки [8].

Закономірності процесу морального виховання

Основні закономірності морального виховання зумовлені певними особливостями засвоєння дитиною моральних цінностей. (*Пригадайте, що таке цінності*).

1. Двосторонність процесу морального виховання. Дитина є співучасником виховного процесу, активно сприймає педагогічні впливи, а вихователь організовує процес морального виховання, орієнтуючись на особливості дитячого сприймання.

2. Тривалість процесу морального виховання. Результати педагогічного впливу не можуть бути виявлені відразу. Він вимагає безперервності й тривалості в часі. Проте вихователі вчасно відповідно до віку дитини повинні вирішувати завдання морального виховання, інакше цей процес відбуватиметься стихійно і результати будуть непередбачуваними. Ігнорування періодів, коли психічні реакції людини найчутливіші до найменших зовнішніх впливів, спричинює непоправні втрати в розвитку особистості дошкільника.

3. Дієвість процесу морального виховання. Становлення взаємин дитини одночасно є її моральним вихованням. Стосунки інших людей, свідками яких є діти, справляють на них враження лише тоді, коли дитина має до них відношення. Ця закономірність засвідчує непродуктивність намагань виховувати дитину на відстороненій моделі людських взаємин.

4. Особистісний характер засвоєння моральних цінностей. Ця особливість морального виховання вимагає зорієнтованості виховних впливів на індивідуальність кожної дитини. Яскраві позитивні переживання дитини, пов'язані з відповідними моральними вчинками, повинні поєднуватися з чітко вираженим ставленням до них педагога і колективу дітей. Важливе значення має стимулювальна функція позитивної оцінки, адже дітям властиве прагнення бути хорошими. Позитивна оцінка заохочує дитину до гарних вчинків, забезпечує доброзичливе ставлення однолітків, формує паростки колективної думки.

5. Здійснення морального виховання в процесі життєдіяльності дитини. Моральне виховання – невід'ємний компонент педагогічного процесу в ЗДО, тому не може бути виокремленим у спеціальну діяльність, оскільки вся життєдіяльність дитини пов'язана з її моральністю [88].

3. Сутність морального виховання дітей дошкільного віку

Процес морального виховання дітей дошкільного віку ґрунтується на низці принципів. *(Пригадайте визначення принципів. Які принципи виокремлює і характеризує дидактика? Теорія виховання?)*

Принципи навчання – це спрямовувальні положення, нормативні вимоги до організації та проведення дидактичного процесу, які мають характер загальних вказівок, правил і норм, що впливають із його закономірностей.

Принципи виховання – це керівні положення, що відображають загальні закономірності процесу виховання і визначають вимоги до змісту організації та методів виховного процесу [88].

У моральному вихованні дітей дошкільного віку послуговуватимемося таким визначенням принципів.

Принципи – це основні положення, які визначають зміст, методи і форми організації всієї системи морального виховання.

Розглянемо характеристику принципів морального виховання.

1. Принцип цілеспрямованості та гуманістичної спрямованості морального виховання. Цей принцип вимагає від педагога вміння бачити перспективу в процесі формування моральної особистості дитини, здійснювати аналіз досягнутих результатів і прагнути до високого рівня моральної вихованості. Він стосується не лише діяльності вихователя, а й активності самих вихованців. Під час спільних ігор, колективної праці, занять, у процесі спілкування з однолітками й дорослими діти опановують базові моральні норми та правила, вчаться жити в колективі, виявляти повагу до старших.

Гуманістична спрямованість морального виховання передбачає здатність педагога поважати особистість дитини, урахувати її інтереси, думки, потреби та вчинки, не принижувати гідності, створювати умови для співпраці, взаєморозуміння й спільної творчості.

2. Принцип зв'язку морального виховання з життям. Цей принцип передбачає організацію виховного процесу таким чином, щоб діти сприймали власне життя та діяльність як значущі для інших і водночас такі, що приносять їм особисту радість і задоволення. Для його реалізації важливо залучати дітей до активної участі в житті дорослих, формувати в них самостійність у діях і відповідальність за досягнуті результати.

3. Виховання особистості в колективі. Гармонійний розвиток особистості та її моральне формування найуспішніше відбуваються в дитячому колективі, під час спільної участі в різних видах діяльності – ігровій, трудовій, художньо-творчій та інших.

Виховання особистості в колективі – це процес формування моральних, соціальних, емоційних та інтелектуальних якостей дитини через взаємодію з однолітками та дорослими. Колективна взаємодія сприяє розвитку відповідальності, комунікативних навичок, емпатії та здатності до співпраці. Взаємодія з ровесниками виховує почуття обов'язку, дисциплінованість, відповідальність, розвиває організаторські здібності. Виховання особистості в колективі має враховувати потреби всіх дітей, у тому числі тих, хто має особливі освітні потреби. Наприклад, бесіда «Чому всі різні?» допоможе дітям зрозуміти, що особливості не заважають дружбі. Формування позитивного ставлення до дітей з ООП у дошкільному колективі сприяє розвитку гуманності, доброзичливості та відповідальності. Інклюзивне виховання не лише допомагає дітям з особливими потребами відчувати себе частиною колективу, а й розвиває у всіх дошкільнят цінності толерантності та взаємопідтримки, які залишаться з ними на все життя.

4. Принцип вимогливості й поваги до особистості вихованця. Вимогливість у поєднанні з повагою сприяє формуванню в дітей гуманного ставлення до інших. Педагог має бачити в кожній дитині позитивні риси та використовувати їх як опору у виховному процесі. Повага до особистості передбачає віру в здібності та потенціал вихованця, прояв доброзичливості,

чуйності, емпатії, готовність піклуватися, надавати своєчасну допомогу, підтримку як на практичному, так і на моральному рівнях.

5. Урахування вікових та індивідуальних особливостей. Вивчення дітей не повинно бути самоціллю, а має слугувати інструментом для визначення індивідуального підходу до кожної дитини та надання їй необхідної підтримки. Урахування індивідуальних особливостей дошкільників дає змогу вихователю обрати найбільш ефективні методи і форми взаємодії, а також уникнути помилок і непрофесійних дій у виховному процесі.

6. Єдність і цілісність виховного процесу. Цей принцип передбачає безперервність процесу формування моральних якостей особистості, а також забезпечення тісного зв'язку й послідовності між завданнями, змістом та методами морального виховання на різних етапах вікового розвитку та в усіх видах діяльності дитини. Цілісний підхід до особистості вимагає узгодженості у впливі та єдності вимог з боку як закладу дошкільної освіти, так і родини.

Сучасні концепції дошкільного виховання спрямовують педагогів на особистісно орієнтований підхід, використання різноманітних форм взаємодії дорослого і дитини, гуманізацію педагогічного процесу в ЗДО. З огляду на це виділяють **три завдання морального виховання дітей дошкільного віку.**

1. Формування моральної свідомості.

Моральна свідомість – це свідомість, що керується певною системою моральних норм, оцінок і принципів у життєдайності, фіксує моральні відносини в суспільстві, що історично змінюються [88].

Моральна свідомість індивіда існує в уявленнях, поняттях, переконаннях, ідеалах. Сукупність моральних ідей, поглядів, теорій, понять становить суспільну моральну свідомість. Вищим рівнем її сформованості є переконання як регулятор поведінки людини.

Завдання формування моральних переконань виходить за межі дошкільного дитинства.

Оволодіння моральними уявленнями і поняттями – тривалий процес.

Діти проходять складний шлях від засвоєння моральних понять на рівні уявлень до повного оволодіння їх змістом. У дошкільному віці формуються елементарні уявлення про мораль, судження про те, що добре і що погано, що можна робити і чого варто уникати. У цьому процесі дитина вчиться правильно оцінювати вчинки, обирати адекватну ситуації форму поведінки, усвідомлювати свої дії. Оцінювання вчинків відбувається за способом їх здійснення (як вчинив), результатами (які наслідки вчинку) і мотивами (чому так вчинив). За твердженням Ж. Піаже, дітям молодшого, середнього і навіть старшого дошкільного віку властиві автономна мораль, некритичне ставлення до вимог дорослих. Власні вчинки вони оцінюють переважно за результатом. Ж. Піаже обґрунтував теорію морального реалізму дитини.

Моральний реалізм дитини – *концепція, згідно з якою в дітей дошкільного віку значно більше розвинена логіка моральних суджень, ніж моральні почуття* [88].

Вітчизняні вчені доводять, що всі моральні норми доступні для засвоєння дітьми, немає «дорослих» і «дитячих» норм. Однак педагог повинен урахувати, що знання дошкільника існують у формі уявлень, тому не варто вимагати від нього тлумачення етичних понять. Він усвідомлює лише загальну тенденцію: бути турботливим, чесним, увічливим – це добре, бути жадібним, нечемним – це погано. Користуючись згаданими поняттями, дитина не може витлумачити їх суті. Але, як свідчать дослідження і підтверджує практика, зміст реальних норм завжди цікавить дітей, що спростовує твердження про моральний реалізм дитини-дошкільника в умовах цілеспрямованого формування етичних уявлень. Наприклад, 3–4-річна дитина може усвідомити лише загальну характеристику моральних якостей, не диференціюючи їх змісту. Диференціювання ж таких моральних понять, як «доброта», «чуйність», «дружба», «працьовитість» та інші, відбувається поступово в старшому дошкільному віці [58].

Моральні уявлення та судження дітей дошкільного віку мають спрощений характер: вони конкретні, ситуативні, фрагментарні й тісно пов'язані з емоційними переживаннями. Щоб сформувати моральну особистість, важливо, аби моральні ідеї поступово переходили у внутрішні переконання, переконання ставали звичками, а звички – стійкими нахилами.

Зміст моральних уявлень дошкільників охоплює їхнє ставлення до особистих речей, знання правил і норм поведінки, уявлення про взаємини з дорослими та ровесниками, а також про позитивні та негативні риси характеру й вчинки людей. Низький рівень обізнаності щодо норм поведінки спричиняє ослаблення моральних мотивів, що, у свою чергу, обмежує здатність дитини діяти морально.

Другим завданням морального виховання є **розвиток навичок моральної поведінки дитини.**

Навички моральної поведінки є невід'ємною складовою розвитку дитини, визначають її вчинки, зумовлюють ставлення до навколишньої дійсності, дорослих і однолітків. У дошкільному віці діти накопичують перший досвід моральної поведінки, у них формуються перші навички дисциплінованої та організованої поведінки, навички позитивних взаємовідносин з ровесниками та дорослими, уміння зайняти себе корисною діяльністю, самостійно підтримувати порядок і чистоту у власних речах, іграшках тощо. Звична поведінка дошкільників формується поступово, з набуттям досвіду [58].

У процесі ознайомлення дітей з основами моральної поведінки вихователь має сприяти формуванню в них самостійності, культури спілкування та різних форм діяльності, а також готовності діяти згідно з моральними нормами. Часто моральні уявлення дітей випереджають рівень їхньої поведінки, оскільки для засвоєння і закріплення навичок потрібен триваліший час і систематичне вправляння, ніж для формування уявлень, заснованих на пам'яті.

Крім того, у виховному процесі педагог не завжди може забезпечити повну відповідність між знаннями дітей про моральні норми та вимогами дорослих до їхньої поведінки. Саме тому перехід від моральних уявлень до практичних вчинків у різних життєвих ситуаціях є складним і потребує постійної уваги, підтримки та педагогічної чутливості.

3. Виховання моральних почуттів.

У почуттях виражаються бажання людини, її емоційний стан. Почуття можуть бути формою і способом оцінювання подій, що відбуваються навколо. У дошкільному віці рушійною силою поведінки дитини є моральні почуття.

Моральні почуття – *стійкі переживання у свідомості людини, які зумовлюють її вольові реакції, ставлення до себе, інших людей, явищ суспільного буття* [88].

У ранньому віці емоції дитини мають переважно соціальний характер і формуються в процесі спілкування спочатку з дорослими, а згодом – з однолітками. З часом моральні почуття стають глибшими, стійкішими та охоплюють ширше коло життєвих ситуацій, що зумовлено накопиченням особистого досвіду та участю в різних видах діяльності. Важливо, щоб розвиток моральних почуттів супроводжувався відповідними вчинками: саме узгодженість між переживанням і дією свідчить про моральну спрямованість поведінки дитини.

У процесі морального виховання почуття поступово починають виступати як мотиваційна основа поведінки. Справжня моральність передбачає стійкість моральних мотивів і потребу діяти відповідно до моральних норм. Якщо ж дитина чинить правильно лише з примусу або зі страху перед покаранням, її поведінку не можна вважати по-справжньому моральною.

У віці 3–4 років дитина вже здатна виконувати завдання, які не дають їй миттєвого задоволення, керуючись значущою для неї метою. Вона також може відмовитися від особистих бажань, наприклад, не взяти іграшку чи

цукерку, аби зробити приємне товаришеві. У старшому дошкільному віці дитина може свідомо погодитися на менш привабливу роль у грі, щоб вона змогла відбутися, що свідчить про здатність підпорядковувати власні інтереси спільним.

Утім вимагати такої поведінки постійно ще рано, оскільки це може призвести до формування зовнішньої, неприродної «вихованості». Формування мотивів моральної поведінки має йти поряд із розвитком усвідомленого ставлення дитини до власних потреб та бажань.

Засоби морального виховання дітей дошкільного віку

Моральне виховання здійснюється з допомогою низки засобів.

Засоби морального виховання в дошкільній педагогіці об'єднують у такі групи:

1. Художні засоби: художня література, зображувальне мистецтво, музика, кіно, мультфільми, театр, фольклор.

Ця група засобів дуже важлива для вирішення завдань морального виховання, оскільки сприяє емоційному забарвленню моральних явищ, що пізнає дитина. Низка досліджень (А. Богуш, Л. Лохвицька, О. Монке, В. Сухомлинський, Є. Тихеєва) показує, що діти жваво, емоційно й довірливо сприймають казки, вірші, розповіді, які їм читають, розглядають ілюстрації до книг. На дитину неабияк впливають роботи художників, якщо вони зображають світ реалістично і зрозуміло дошкільнику. Художні засоби найбільш ефективні в процесі формування в дітей моральних уявлень та почуттів.

2. Природа. Природа дає можливість викликати в дітей гуманні почуття, бажання піклуватися про тих, хто слабший, хто потребує допомоги, захищати їх, сприяє формуванню в дитини впевненості в собі. Вплив природи на моральну сферу її особистості за умов доцільної педагогічної організації стає значущим засобом виховання почуттів і поведінки (Г. Беленька, С. Іванчук, Н. Лисенко, В. Маршицька, Г. Тарасенко, Н. Яришева).

3. Різні види дитячої діяльності: комунікативна, ігрова, трудова, навчальна (пізнавальна), художньо-творча. Кожен вид діяльності має свою специфіку, виконуючи функцію засобу виховання, проте він використовується педагогами передовсім з метою формування моральної поведінки. Поведінка дитини під час будь-якого виду діяльності вимагає від неї дотримання відповідних правил, вияв моральних якостей – дисциплінованості, цілеспрямованості, охайності, дружелюбності тощо. Колективні форми організації діяльності виховують у дітей уміння домовлятися, поступатися, мирно вирішувати спірні питання, допомагати один одному, вболівати один за одного, спільними зусиллями досягати поставленої мети. Недаремно особливе місце в цій групі засобів відводиться спілкуванню, адже воно найкраще виконує завдання коректування уявлень про мораль і виховання почуттів та відносин. Для ефективного морального виховання дітей з ООП важливо забезпечувати індивідуальний підхід, використовуючи адаптовані методи та форми діяльності. Кожен вид діяльності відіграє свою роль у формуванні моральних якостей, сприяючи розвитку соціальних навичок, емоційного інтелекту та особистісних цінностей.

4. Мікросоціальне середовище , в якому живе дитина. Атмосфера, у якій живе дитина, може бути просякнута любов'ю, доброзичливістю, гуманністю, взаємоповагою або жорстокістю, аморальністю. Атмосфера, у якій перебуває дитина, стає засобом виховання її почуттів, уявлень, поведінки, тобто вона активізує весь механізм морального виховання і впливає на формування певних моральних якостей особистості.

Вибір засобів виховання залежить від провідного завдання, від віку вихованців, від рівня їхнього загального та інтелектуального розвитку, від етапу розвитку моральних якостей (тільки починаємо формувати якість, чи фіксуємо її, чи перевиховуємо).

Засіб стає ефективним у поєднанні з адекватними методами і прийомами виховання.

У педагогіці існує кілька класифікацій методів морального виховання.

Усі методи морального виховання умовно об'єднано в **три групи**:

- 1) методи організації та самоорганізації виховного колективу (колективна перспектива, колективна гра, змагання, єдині вимоги);
- 2) методи довірчої взаємодії (метод поваги, педагогічна вимога, переконання, обговорення, конфліктні ситуації);
- 3) методи впливу (пояснення, зняття напруження, актуалізація мрії, звернення до свідомості, до почуття, до волі й вчинку).

Найбільш оптимальною є класифікація **за ознакою** активізації механізму морального виховання.

1. Методи формування моральної свідомості: бесіди, розповіді, читання літературних творів, пояснення, навіювання, переконання.

2. Методи формування моральної поведінки: привчання, вправлення, приклад дорослих, створення виховних ситуацій, керівництво діяльністю.

3. Методи стимулювання моральних почуттів: приклад, заохочення і покарання.

Якими б гарними не були методи, ефективний результат вони дають за певних **умов**, а саме:

- будь-який метод повинен бути гуманним, тобто таким, що не принижує дитину, не порушує її права;
- метод повинен бути реальним, здійснюваним, вагомим, значущим, він потребує логічного завершення (якщо нагорода, то реальна, якщо покарання – то також);
- для використання методу заздалегідь повинні бути підготовлені засоби, умови (наприклад, для використання такого методу, як організація спільної діяльності дітей, зокрема організація «майстерні для іграшок», необхідно підготувати самі іграшки та матеріали);
- метод не повинен застосовуватися однотипно, шаблонно й у будь-якій ситуації;

– методи виховання необхідно застосовувати тактовно. Вихованець не повинен відчувати, що його виховують. Методи повинні впливати на дитину опосередковано;

– при доборі методів варто враховувати ступінь складності якості, що формується;

– проєктуючи та добираючи методи, важливо передбачати можливі результати впливу на конкретну дитину;

– застосування методів морального виховання вимагає від дорослих терпіння та терпимості. Адже від дитини дошкільного віку не можна відразу очікувати бажаного і постійного результату;

– перевагу в моральному вихованні дошкільнят варто надавати практичним методам, які передбачають навчання дитини способів дії. Якщо спиратися тільки на свідомість, розуміння значущості позитивної поведінки і не навчати способів такої поведінки, бажаних результатів не буде. Якщо, використовуючи приклад дорослого, ми лише звертаємо увагу дитини на правильну поведінку і не вправляємо в наслідуванні, то марне сподіватися, що дитина буде поводити себе так само, як дорослий;

– методи застосовуються не ізольовано, а в комплексі, у взаємозв'язку. Основою для добору методів, які можна і доцільно використовувати в комплексі, слугує головне завдання морального виховання і вік дітей [100].

Отже, моральне виховання дітей дошкільного віку є важливим процесом формування їхніх моральних уявлень, почуттів, переконань та відповідної поведінки. Воно спрямоване на розвиток у дитини таких цінностей, як доброта, чесність, справедливість, відповідальність, повага до інших та емпатія. У дошкільному віці дитина активно засвоює моральні норми через спілкування з дорослими та однолітками, художню літературу, гру, спільну діяльність та особистий приклад вихователів і батьків. Особливе значення має створення позитивного емоційного середовища, де діти можуть без примусу навчатися правильних моделей поведінки. Ефективність морального виховання залежить від узгодженості методів і прийомів, які використовують

у сім'ї та ЗДО. Систематична робота в цьому напрямі сприяє формуванню свідомої моральної поведінки дитини, її готовності до соціальної взаємодії та розуміння власної відповідальності перед суспільством.

Таким чином, моральне виховання в дошкільному віці закладає фундамент для формування гармонійної, соціально зрілої особистості, здатної діяти відповідно до загальнолюдських цінностей та норм.

4. Зміст морального виховання в освітніх програмах для ЗДО

Моральне виховання є невід'ємною складовою освітнього процесу в закладах дошкільної освіти, оскільки саме в ранньому віці формуються основи ціннісних орієнтацій, норм поведінки та моральних якостей особистості. Закладені в дитинстві моральні принципи стають фундаментом для подальшого розвитку соціально відповідальної, етично свідомої та гармонійної особистості.

Освітні програми для ЗДО спрямовані на формування в дітей дошкільного віку таких якостей, як доброзичливість, чесність, відповідальність, взаємоповага, співчуття та толерантність. Вони ґрунтуються на принципах гуманізму, особистісного підходу та врахування вікових особливостей дитини.

У програмі розвитку дітей дошкільного віку «Я у Світі» морально-духовне виховання здійснюється шляхом реалізації таких завдань: розширювати уявлення дітей про сім'ю як об'єднання людей, що живуть разом, люблять, турбуються, підтримують, захищають одне одного; вчити налагоджувати контакти з однолітками та дорослими; плекати в дитини прихильне ставлення до всіх членів родини, вдячність та повагу до них; виховувати вміння визнавати свої помилки, брати до уваги чесноти та досягнення іншого; формувати співчуття до дітей, які залишилися поза дитячим товариством; виховувати доброзичливість, вправляти в умінні приємно спілкуватися: вітатися, привітно звертатися, виявляти прихильне ставлення та увагу; виховувати доброзичливість, співчуття, людяність [110].

У програмах дошкільної освіти «Дитина», «Соняшник» передбачено формування основ духовності з перших років життя. Серед програмових вимог – сприяння засвоєнню уявлень про духовний ідеал людини, збагаченню власного емоційного досвіду та формуванню певного ставлення до самого себе. Педагоги мають дати дітям дошкільного віку уявлення про те, що народ засуджує негативні вчинки людей, називаючи їх словом «гріх», вчити дітей поводитися відповідно до норм моралі, давати оцінку власним негативним вчинкам, формувати негативне ставлення до поганих вчинків.

Не менш перспективною є програма розвитку дитини дошкільного віку «Українське дошкілля». У ній завдання морально-духовного виховання дошкільників представлені в розділі «Соціально-моральний розвиток», де висвітлено зміст роботи педагогів із виховання в дітей гуманних почуттів і доброзичливих взаємин, основ колективізму; конкретизовано знання про суспільні норми моралі, необхідні для формування основ моральних якостей; наголошено на дотриманні принципу наступності в усіх аспектах морального виховання дітей різних вікових груп. Найважливішим є те, що до програми «Українське дошкілля» вперше введено окремий напрям роботи з дошкільниками – «Духовне виховання» [92].

Необхідністю духовного збагачення дошкільників керувалася Л. Лохвицька у своїй авторській парціальній програмі «Скарбниця моралі». Її зміст передбачає вивчення таких тематичних модулів: «Про мораль знати – негараздів уникати»; «Дорослих поважати й чемним зростати»; «З дітьми дружно жити і їх розуміти»; «Довіру проявляти та співпереживати»; «Гарних манер набувати і ввічливим ставати»; «Добрі справи творити і завжди їм радіти»; «У злагоді бути – про образи забути»; «Себе оцінити і кращим зробити». Усі вони спрямовані на опанування дошкільниками морального досвіду, становлення їхньої моральної свідомості та самосвідомості, прищеплення їм норм та культури поведінки в суспільстві. Програма «Скарбниця моралі» наголошує: «Лише шляхом духовно-морального виховання можна сформувати духовні стержні особистості дитини» [73].

Нещодавно в дошкілля ввійшла парціальна програма А. Богуш та ін. «Духовно-моральне виховання дітей дошкільного віку на християнських цінностях», призначена для факультативного використання в закладах дошкільної освіти для дітей від 3 до 6 років. Програма складається з таких тематичних розділів: «Світ – чудовий задум Творця»; «Дитина – Боже творіння»; «Любов – найвища заповідь Христа»; «Моральні закони Святого Письма»; «Моральні чесноти в старозавітних образах»; «Любов і милосердя в земному житті Ісуса Христа»; «Християнські свята в культурі українського народу»; «Відданість Батьківщині на прикладах національної духовної культури». Навчальна програма є результатом критичного осмислення попередніх програм та аналізу інших відомих програм аналогічного спрямування. Унесені зміни та доповнення зумовлені врахуванням зауважень і побажань, а також практикою роботи з певного предмета в дошкільних навчальних закладах різних регіонів України. Програма отримала гриф Міністерства освіти і науки України. У ній акцентується на розвитку моральних якостей людини як підґрунті її духовності. Потенціал особистості проявляється через її духовні потреби й цінності. На думку авторів програми, складовою правильного способу життя є духовно-моральне здоров'я, що передбачає наявність певної життєвої позиції. Таке переконання суголосне програмі «Я у Світі» за новою редакцією. Особистість потребує постійного духовного збагачення, очищення й оздоровлення, чинниками якого є духовне самовдосконалення, гармонія краси тіла, душі й духу, любов. Тому формування духовності людини варто розпочинати ще змалку шляхом прищеплення їй основ християнського світогляду, який ґрунтується на істині про Бога, що є незмінною за будь-яких часів [110].

Отже, моральне виховання в освітніх програмах для закладів дошкільної освіти відіграє важливу роль у формуванні особистості дитини, її соціальних навичок та етичних орієнтирів.

Запитання для самоперевірки

1. Назвіть основні поняття морального виховання дітей дошкільного віку.
2. Що утворює методологічні засади морального виховання?
3. Назвіть закономірності процесу морального виховання.
4. Назвіть завдання морального виховання дітей дошкільного віку.
5. Назвіть умови морального виховання дітей дошкільного віку.

Завдання для виконання до наступної лекції: переглянути Базовий компонент дошкільної освіти, освітній напрям «Особистість дитини» (особистісна компетентність).

Тема. Виховання дисциплінованості й культури поведінки в дітей дошкільного віку

План

1. Поняття про дисциплінованість і культуру поведінки дитини.
2. Своєрідність дисципліни в дітей дошкільного віку.
3. Виховання культури поведінки в дітей дошкільного віку:
  - а) формування культурно-гігієнічних навичок у дітей;
  - б) формування культури діяльності в дітей дошкільного віку;
  - в) формування культури спілкування в дітей.

1. Поняття про дисциплінованість і культуру поведінки дитини

Важливим завданням морального виховання дітей є виховання дисциплінованості як вагомого складника культури поведінки.

Дисциплінованість – це моральна якість, здатність свідомо виконувати правила поведінки, обов'язки, доручення в сім'ї та закладі дошкільної освіти [25].

Дисциплінованість формується в дитини поступово, у процесі засвоєння правил поведінки та дотримання встановленого порядку. Привчання до дисципліни розпочинається вже з раннього дитинства. Важливо, щоб вона стала для дитини усвідомленою та добровільною. Дорослі встановлюють правила поведінки, ураховуючи вік, індивідуальні особливості, інтереси та потреби дітей. Оскільки малюк ще не здатен самостійно розрізнити, що є корисним, а що шкідливим, привчання до дисципліни починається ще до того, як дитина повністю усвідомлює її значення. Тому на початковому етапі дисципліна не може бути повністю свідомою й добровільною.

У молодшому дошкільному віці дитину потрібно привчати до **слухняності** – *уміння слухатись дорослого, виконувати поставлені ним завдання, поради, вказівки, оскільки вона ще не розуміє значення того, що від неї вимагають, а діє за зразком, підкоряючись авторитету дорослого.* Вияви її слухняності мають ознаки моральної поведінки, суть якої полягає в довірі

до дорослого. З розвитком самосвідомості слухняність поступово переростає в дисциплінованість. Разом з дисциплінованістю розвивається і деяка самостійність та ініціатива у встановленні правил поведінки в іграх, на заняттях, у спільній праці. З п'яти років діти беруть участь в обговоренні організації гри, праці. Особливо важливо у вихованні дисциплінованості показати значення правильної поведінки: людина, яка вміє організувати своє життя і діяльність, досягає успіху в усіх справах [88].

Виховання дисциплінованості є одним із найскладніших завдань у педагогічній теорії та практиці. Важливо закласти основи цієї морально-вольової якості ще в ранньому та молодшому дошкільному віці, зосередивши увагу на формуванні активної слухняності. У цей період дорослим – вихователям і батькам – необхідно знайти поміркований баланс між наданням дитині 2–3 років свободи, самостійності та гарантуванням її безпеки.

У цьому віці в більшості дітей виникає природне прагнення бути слухняними. Це бажання ґрунтується на емоційно позитивному ставленні до улюблених дорослих, визнанні їхнього авторитету, прагненні отримати їхнє схвалення та наслідувати їхню поведінку. Таким чином, у ранньому віці провідним мотивом дисциплінованості є прагнення дитини «бути хорошою» й заслужити похвалу з боку близької, значущої для неї людини.

З віком треба підводити дітей до розуміння значущості вимог дорослих і свідомого їх виконання. Вищим виявом свідомої дисциплінованості дитини дошкільного віку є **відповідальна поведінка** – *самостійне встановлення і виконання вимог, норм поведінки й діяльності* [104]. (Пригадайте, які є норми поведінки.)

Вихованню відповідальної поведінки сприяють:

- приклад дорослого (дотримання обіцяного);
- вправлення дітей у позитивних учинках з метою створення емоційного випередження ситуації безвідповідальної поведінки;

- використання ефекту власного задоволення внаслідок відповідального виконання дорученої справи чи самостійно визначеного обов'язку;
- використання жартівливої форми роз'яснення дітям правил поведінки («правила навпаки»);
- педагогічна оцінка, яка може бути попереджувальною, супроводжувальною, підсумковою, серйозною, жартівливою, але неодмінно справедливою, вмотивованою, заохочувальною до поліпшення поведінки.

Велике значення в моральному вихованні має формування в дітей культури поведінки.

Культура поведінки – сукупність корисних, стійких форм щоденної поведінки в побуті, спілкуванні, різних видах діяльності [40].

Норми, які повинні стати звичними формами культури поведінки дитини, мають у своїй основі такі моральні цінності, як гуманність, милосердя, доброзичливість, працелюбство, правдивість, чесність. З ранніх літ необхідно виховувати повагу дитини до народного етикету: вітатися, допомагати тим, хто цього потребує, відвідувати хворого, починати день доброю справою та ін.

Зміст культури поведінки дошкільників охоплює:

- культурно-гігієнічні навички (акуратність, охайність тіла, зачіски, одягу, взуття, культура вживання їжі, поводження за столом);
- культура діяльності (уміння тримати в порядку місце для роботи, ігор, навчання, звичка доводити до кінця почату справу, бережливе ставлення до речей, іграшок, книг та ін.);
- культура спілкування (дотримання норм і правил спілкування з дорослими та однолітками на основі доброзичливості, поваги, ввічлива поведінка в громадських місцях тощо) [40].

Дитина повинна розуміти, що дотримання правил поведінки є важливою умовою її прийняття в колективі дорослих і однолітків, а також способом самоствердження, як, наприклад, бажання бути охайною, вихованою, здоровою. Потяг до краси, порядку й гармонії потрібно використовувати як

основу для формування цілісності зовнішньої та внутрішньої культури дитини.

Формування культури поведінки неможливе без чітко організованого режиму занять, ігор, творчої діяльності, розвитку пізнавальних інтересів і потреби в спілкуванні. Важливою умовою є налагодження тісної співпраці між закладом дошкільної освіти та родиною, що забезпечить узгодженість вимог до поведінки дітей у різних середовищах.

Закріплення моделей поведінки та їх перетворення на звичку і внутрішню потребу відбувається за умови позитивного емоційного ставлення дитини як до самих дій, так і до дорослого, який пояснює їх важливість і переконує в їх доцільності.

Коли дитина довіряє дорослому, бачить у ньому приклад урівноваженості, доброзичливості, справедливості в стосунках з іншими, вона усвідомлює цінність такої поведінки й прагне її наслідувати.

Нині існують різні підходи до структурної будови змісту виховання культури поведінки в дітей старшого дошкільного віку (Л. Артемова, В. Білоусова), у яких можна виділити взаємозв'язані компоненти:

1) культура діяльності – поведінка дитини на заняттях, в іграх, під час виконання трудових доручень. Формувати в дитині культуру діяльності – це значить виховувати в неї звичку утримувати в порядку місце, де вона працює, навчається, грається, звичку доводити до кінця розпочату справу, бути наполегливим у досягненні мети, навчати її не відкладати на завтра те, що можна зробити сьогодні, привчати бережно ставитись до іграшок, речей, книг;

2) культура спілкування, що передбачає навчити дитину поважати суспільство загалом і кожного його члена окремо та ставитися до них так, як він ставиться до себе. Культура спілкування обов'язково передбачає культуру мовлення дитини;

3) культурно-гігієнічні навички і звички, що починаються з виховання акуратності й охайності. До культурних звичок зараховують привчання

вставати вранці та робити зарядку, умиватися, чистити зуби, акуратно зачісуватися, тримати в чистоті взуття та одяг [26].

Отже, дисциплінованість і культура поведінки – це фундаментальні риси особистості, які починають формуватися ще в ранньому дитинстві. Завдяки цим якостям дитина вчиться жити в суспільстві, поважати інших та відповідально ставитися до власної поведінки. Успішне формування цих рис можливе лише за умови цілеспрямованого виховання, позитивного прикладу та створення сприятливого виховного середовища.

2. Своєрідність дисципліни дітей дошкільного віку

Дисципліна в дошкільному віці є своєрідною, і полягає ця своєрідність у тому, що на цьому етапі відбувається інтенсивне формування особистості, моральних якостей та соціальних навичок.

Умови виховання дисциплінованості в дошкільному віці:

1. Головна умова успіху виховної роботи – відповідність вимог розумінню дитини, їх аргументованість та доцільність, зв'язок з інтересами та потребами дитини.

2. Як і кожна моральна якість, дисциплінованість формується в діяльності (ігровій, трудовій, пізнавальній, навчальній).

3. Активне спілкування дітей один з одним.

4. Дотримання правил поведінки.

5. Дотримання чіткого режиму вдома і в ЗДО.

6. Єдність вимог дорослих.

7. Чіткі пояснення дорослими мотивів власної поведінки та своїх вимог до дитини, що сприяє взаємній повазі дитини й дорослого.

8. Зміна видів діяльності. Чим менша дитина, тим більше потребує вона різноманітності в діяльності. Якщо діяльність одноманітна, то відбувається швидке виснаження нервових клітин, настає втома, виникає збудження, яке і призводить до порушення дисципліни [26].

Виділяють два важливі засоби виховання дисциплінованості:

1. Правила поведінки.
2. Авторитет дорослих.

Правила поведінки – обмірковані вимоги до поведінки дітей, сформульовані в простій і зрозумілій дітям формі [25]. К. Ушинський писав: «Треба перш за все обміркувати виховний образ дій, а висловити його потім в зрозумілому, простому правилі». Значення правил для дитини в тому, що завдяки їм вона знає, як себе поводити, і це їй полегшує виконання тих дій, яких вимагає дорослий. Дорослим же правила допомагають притримуватися єдності вимог до дітей, уможлиблюють контроль за поведінкою.

Правила поведінки для дошкільників стосуються:

- особистої гігієни;
- спілкування один з одним, в колективі та з дорослими;
- правил користування речами та іграшками.

Своєрідність правил поведінки для дошкільників полягає в їх конкретності. Дитині важко сприймати правило «будь увічливим». Їй слід пояснити, що необхідно вітатися, прощатися, дякувати, вибачатися. Конкретність правил полягає в тому, що їх зміст визначається умовами життя кожної дитини, середовища і виховання.

З віком збільшується обсяг правил, встановлюється ступінь їх усвідомлення. Малюки виконують правила з допомогою дорослого, старші – самостійно. Їм потрібен контроль, нагадування, схвалення, Правило вводиться в ситуації, коли його виконання усвідомлюється дітьми як найбільш доцільне (наприклад, кожній речі – своє місце). Дітям пояснюється доцільність правил, мотивується їх значення, необхідність. У деяких випадках дорослі показують спосіб дії. Поведінка дітей, яка не відповідає правилам, вимагає від вихователя певних вказівок. Якщо дитина зумисне порушила правило, то вона заслуговує покарання.

Вихователь може робити вказівки у формі попередження ймовірного порушення правила (наприклад: «Усі пам'ятають, що за стіл треба сідати тихо») – це своєрідне нагадування правила поведінки й водночас

висловлювання довіри та впевненості в тому, що вихованці вміють тихо сідати за стіл. Довіра в поєднанні з навіюванням діє на дітей позитивно, тому всі намагаються виконати вимогу – правило, яке нагадав вихователь. Вимогу варто озвучувати спокійно, але впевнено і рішуче. Позитивно впливає на дітей заохочення вихователя, а також уміння змусити виправити неправильно виконану дію.

Особливості засвоєння дітьми правил поведінки

У молодшому дошкільному віці діти швидше встановлюють емоційний зв'язок із вихователем, ніж з однолітками. Вони дотримуються правил переважно тому, що ці правила надходять від значущого дорослого – вихователя, якого поважають і якому довіряють. На цьому етапі дитина ще не відокремлює правило від особистості дорослого й неповністю його усвідомлює. Молодші дошкільники краще засвоюють правила, коли вони адресовані безпосередньо їм. Спочатку діти звертають увагу на порушення з боку ровесників, а згодом починають помічати й власні. Часті скарги на інших є своєрідним способом підтвердити свої знання правил і отримати схвалення дорослого.

У віці близько п'яти років дитина починає сприймати правило як загальне, тобто таке, що стосується всіх і є обов'язковим для кожного. У цьому віці діти стають уважнішими до поведінки як своєї, так й інших, чітко помічаючи відхилення від встановлених норм. З огляду на рівень загального розвитку вони вже здатні підпорядковувати свою поведінку зрозумілим і чітко сформульованим правилам.

У старшому дошкільному віці діти починають повністю усвідомлювати правила поведінки, сприймаючи їх як орієнтир для дій. До 6–7 років вони здатні дотримуватися правил самостійно, а їхня дисципліна поступово набуває вільного, внутрішньо вмотивованого характеру.

Авторитет дорослих

Авторитет батьків і вихователів проявляється у визнанні дитиною їхніх знань, досвіду, права давати поради й вимоги, які вона виконує з поваги та

любові. Саме на авторитеті будується ефективний виховний вплив. Без нього неможливе повноцінне виховання, зокрема формування дисциплінованості. Діти не можуть бути дисциплінованими, якщо кожную вказівку дорослого ставлять під сумнів, обговорюють або не вірять у її справедливість. Справжній авторитет звернений до свідомості дитини, базується на довірі, повазі та взаєморозумінні. Заборони та вимоги дорослого звучать не як накази, а як доброзичливі поради, що стимулюють у дитини свідомість, ініціативність і бажання діяти правильно. Позитивна емоційна атмосфера, заохочення, об'єктивна оцінка та гарний настрій значно полегшують засвоєння правил поведінки.

Однак авторитет може формуватися неправильно: через надмірну поступливість, задоволення всіх бажань дитини, некритичну любов або, навпаки, через страх, суворість і тиск.

Для дітей молодшого віку вихователь здобуває авторитет через доброту, лагідність, турботу. Вони бачать у ньому підтримку, захист і людину, якій можна довіряти. Починаючи з п'ятого року життя, дитина починає цінувати не лише емоційне ставлення, а й професійні якості вихователя: уміння цікаво організувати гру, заняття, справедливість у спілкуванні з усіма дітьми.

Для дошкільників усіх вікових груп важливими є послідовність, чесність і особистий приклад дорослого. У процесі виховання дорослим варто уникати крайнощів – як ідеалізації, так і применшення значення авторитету. Найсприятливішими для формування дисциплінованості є партнерські, доброзичливі та довірливі стосунки між дитиною й дорослим.

3. Виховання культури поведінки в дітей дошкільного віку

З-поміж правил, які повинні бути засвоєні дітьми дошкільного віку, є велика група, яка визначає культуру поведінки.

Учені (М. Васильєва, В. Гербова, Т. Комарова та ін.) рекомендують працювати над вихованням культури поведінки в дітей дошкільного віку шляхом вирішення таких завдань: формувати навички культури поведінки в

повсякденному житті; вчити бачити свої недоліки в поведінці і вміти їх виправляти; познайомити з правилами культури поведінки; виховувати любов і шанобливе ставлення до близьких і оточуючих людей; навчати ставитися до оточуючих з турботою і терпінням, але при цьому проявляти нетерпимість до поганих вчинків людей [26].

Н. Хамська вважає, що умовами виховання культури поведінки в дошкільному віці є: наявність зразка-еталона, який орієнтує у виборі стратегій поведінки; зародження моральних почуттів, що регулюють поведінку дитини; демонстрація прикладів альтернативних способів і форм поведінки; створення умов для безпосереднього використання накопичених знань і уявлень у власному досвіді поведінки; зародження початку рефлексії й оцінювання власної поведінки [26].

Культура поведінки не зводиться до формального дотримання етикету. Вона тісно пов'язана з моральними почуттями та уявленнями і, у свою чергу, зміцнює їх.

Етикет (з французької – «ярлик», «етикетка», «загальноприйняті правила поведінки»). Форми прояву етикету можуть значно відрізнятись залежно від історичної епохи, культури, традицій народу чи соціальної групи. Проте, попри цю різноманітність, існує низка загальноприйнятих, універсальних правил поведінки, які є актуальними для всіх. Ознайомлювати дитину із цими нормами та привчати до їх виконання треба вже з раннього віку.

Основою тих правил, які мають стати звичними формами культурної поведінки дитини, є ключові моральні цінності: гуманність, доброзичливість, милосердя, чесність, правдивість, працьовитість. З дитинства необхідно формувати повагу до народного етикету – вміння привітатися, надати допомогу тим, хто її потребує, підтримати хворого, розпочинати день добрими вчинками тощо.

Зміст культури поведінки дошкільника охоплює: культуру діяльності; культуру спілкування; культурно-гігієнічні навички.

Культура діяльності виявляється в поведінці дитини на заняттях, в іграх, під час виконання трудових доручень. Формувати в дитини культуру діяльності – означає виховувати в неї вміння тримати в порядку місце, де вона грається, навчається, працює; звичку доводити до кінця розпочату справу, бережно ставитися до іграшок, речей, книг. Діти в 5–6 років повинні навчитися готувати все необхідне для занять, праці, добирати іграшки відповідно до ігрового задуму. Важливий показник культури діяльності – природний інтерес до змістовних занять, уміння цінувати час. На шостому році життя дитина вчиться регулювати свою діяльність і відпочинок, швидко й організовано виконує гігієнічні процедури, ранкову гімнастику. Це створює хорошу основу для формування в неї навичок ефективної організації праці.

Показниками культури діяльності є: бажання і вміння працювати; інтерес до роботи, яка виконується, розуміння її цілі і змісту; активність і самостійність; прояв вольових зусиль у досягненні бажаного результату; взаємодопомога в колективні праці [88].

Культура спілкування передбачає виконання дитиною норм і правил спілкування з дорослими і ровесниками, які ґрунтуються на повазі й доброзичливості, з використанням відповідного словникового запасу і форм звертання, а також увічлива поведінка в громадських місцях, побуті. Культура спілкування передбачає вміння не тільки діяти належним чином, але й утримуватися від недоречних в певних обставинах дій, слів, жестів. Дитину треба вчити помічати стан інших людей. Уже з перших років життя дитина повинна розуміти, коли можна бігати, а коли необхідно стримати бажання, тому що в певний час і за певних обставин така поведінка є недопустимою. Іншими словами, дитина повинна поважати оточуючих. Ця повага в поєднанні з простотою, природністю в манері говорити і виявляти свої почуття характеризують таку важливу якість, як комунікабельність. Культура спілкування обов'язково передбачає культуру мовлення [88].

Основне завдання у формуванні культури спілкування полягає в тому, щоб навчити дитину з повагою ставитися як до суспільства загалом, так і до

кожної окремої людини, поводяться із нею так, як дитина хотіла б, щоб поводитися з нею самою. У повсякденному житті міжлюдські стосунки не завжди будуються на культурних засадах, проте саме культура спілкування й взаємин має велике значення в соціальному розвитку особистості.

Якщо дитина навчиться культурно поводитися з рідними та знайомими, вона так само ввічливо спілкуватиметься і з незнайомими людьми. Невід'ємною складовою культури спілкування є культура мовлення. Вона передбачає наявність у дитини достатнього словникового запасу, уміння висловлюватися спокійно, чітко й послідовно. Це сприяє ефективному спілкуванню під час ігор, навчання чи праці та допомагає уникати конфліктів у дитячому колективі.

Відповідно до програми «Я у Світі» вихователь повинен привчати дітей до таких навичок та звичок культури спілкування: використовувати ввічливі слова, бути привітним з рідними, друзями та незнайомими, дотримуватись загальноприйнятих норм та етикету спілкування, відтворювати в грі свої моральні уявлення, прислуховуватись до порад старших, дотримуватись правил співжиття в родині, виявляти чемність, толерантність, відчувати межу припустимої поведінки з молодшими, однолітками, старшими дітьми, дорослими та старими людьми тощо.

Культура мовлення – це наявність у дитини достатнього запасу слів, уміння говорити лаконічно, чітко, спокійно, виразно. Вже в молодшому дошкільному віці дітей починають привчати до ввічливого мовленнєвого спілкування: називати вихователя на ім'я та по батькові, звертатися на «ви», правильно вимовляти слова, говорити чітко, у нормальному темпі, без надмірного пришвидшення або розтягування. Не менш важливим є навчити дитину уважно слухати співрозмовника, стояти спокійно під час розмови та дивитися в обличчя тому, з ким вона спілкується.

Культура спілкування найефективніше формується під час навчально-виховних занять, проте її важливо також розвивати в повсякденному житті, під час самостійної діяльності дитини. Водночас оволодіння культурою

мовлення сприяє активному й конструктивному спілкуванню в колективних іграх, допомагає налагоджувати доброзичливі стосунки та запобігає виникненню конфліктних ситуацій.

Культурно-гігієнічні навички – це сукупність умінь та звичок, пов'язаних із доглядом за собою, дотриманням особистої гігієни, охайності та культурою поведінки в повсякденному житті. Вони забезпечують фізичне здоров'я дитини, сприяють формуванню самостійності та дисциплінованості.

Потреба в охайності та дотриманні чистоти обличчя, рук, тіла, зачіски, одягу й взуття зумовлена не лише гігієнічними вимогами, а й нормами етикету та поваги до інших. Діти мають усвідомлювати, що дотримання цих правил є проявом увічливого ставлення до оточення, адже нікому не приємно торкатися до брудної руки чи спостерігати неохайний вигляд.

Культуру харчування часто відносять до гігієнічних навичок, однак вона має і важливу етичну складову. Поведінка за столом демонструє повагу до тих, хто поруч, а також до тих, хто приготував їжу. Уже з дошкільного віку діти мають засвоїти основні правила: не спиратися ліктями на стіл під час їжі; їсти із закритим ротом, не поспішати, ретельно пережовувати їжу; дбайливо ставитися до хліба та інших продуктів; уміло користуватися столовими приборами – виделкою, ложкою, ножом. Хоча опанування цих навичок є складним завданням для дошкільників, формування культури споживання їжі є необхідною складовою їхнього виховання.

Також важливо, щоб дитина розуміла: дотримання норм поведінки сприяє її прийняттю в колективі дорослих і ровесників та є засобом самоствердження. Формування культури поведінки потребує правильно організованого режиму занять, ігор, творчої діяльності, а також розвитку пізнавальних інтересів і прагнення до спілкування. Надзвичайно важливо забезпечити співпрацю між закладом дошкільної освіти та родиною, узгодивши вимоги до поведінки дитини як у садочку, так і вдома. У разі необхідності педагог має ініціювати коригування стилю сімейного

спілкування, пропонуючи батькам різні форми спільної діяльності – ігрової, трудової, творчої – для гармонійного розвитку та виховання дитини.

Автори програми «Дитина» звертають увагу на те, що навчання та виховання мають бути націлені на формування людяності, справедливості, товариськості, чесності, яке відбувається під час ігор, спілкування, бесід, пояснень тощо. Вихователь повинен вправляти дітей у виявах чуйності, доброзичливості, турботливості, заохочувати дошкільників бути уважними до емоційних станів інших дітей, поважати їхні переживання, бажання. Старших дошкільників потрібно вчити аналізувати та контролювати власні вчинки та поведінку.

У програмі розвитку дитини дошкільного віку «Я у Світі» в контексті фізичного, соціально-морального, емоційно-ціннісного, пізнавального, мовленнєвого, художньо-естетичного та креативного розвитку приділяється увага питанню формування й особистісної культури, культури поведінки дитини.

Вихователі і батьки повинні пам'ятати, що закріплення форм поведінки, перетворення їх на звичку і потребу відбувається на основі позитивного емоційного ставлення до відповідних дій, а також до дорослого, який переконує в їх доцільності. Відчуваючи довіру до дорослого, вбачаючи в ньому приклад урівноваженості, ввічливості, справедливого ставлення до людей, дитина усвідомлює значущість такої поведінки й прагне її наслідувати.

Засоби (методи) виховання культури поведінки в дітей дошкільного віку. У дошкільній педагогіці виокремлюють такі групи методів:

– **словесні:** пояснення, етичні бесіди, читання художньої літератури, розповіді вихователя, словесні задачі, самостійне складання дітьми розповідей;

– **практичні методи:** показ способів дії, вправляння в конкретній поведінці, ігри-вправи, ігри-інсценівки, доручення;

– **наочні методи:** спостереження, розгляд ілюстрацій, фотографій тощо, перегляд кінофільмів, відеозаписів, мультфільмів.

С. Гарбар стверджує, що серед наочних методів вагоме місце відводиться перегляду й аналізу мультфільмів, що супроводжується обговоренням побаченого за спеціально розробленими запитаннями. Це, з одного боку, сприяє кращому усвідомленню дітьми змісту ситуацій, а з іншого – допомагає виявити наявні в них недоліки культури спілкування. Обговорення зазвичай відбувається після завершення перегляду мультиплікаційного фільму. Хоча в деяких випадках обговорення вводили в процес самого перегляду, роблячи для цього короткі паузи. Оскільки характерною властивістю дітей дошкільного віку є наслідування, у тому числі й наслідування героїв мультфільму, обговорення давали змогу попередити негативні прояви й підсилити вагу позитивних прикладів [25].

А. Желан вважає, що для ефективності та результативності роботи щодо виховання культури поведінки в закладі дошкільної освіти та вдома потрібні певні умови, а саме:

1. *Авторитет і культура вихователів та батьків.* Стиль спілкування вихователя з дітьми – найголовніше у формуванні культури поведінки. Допомога, довіра, любов, порада, ласка, щирий інтерес до дитячих починань становлять фундамент доброзичливих відносин з дитиною. Дії вихователя повинні бути направлені на досягнення головної мети – створення для розвитку особистості дитини творчої, дружньої обстановки.

2. *Позитивний настрій.* Атмосфера доброзичливості, активна змістовна діяльність виховують у дітях потяг до зайнятості, бажання пізнавати нове й використовувати ці знання в житті.

3. *Зв'язок із сім'єю.* Дозволяє зберегти єдність вимог і наступність у вихованні. Педагог повідомляє про досягнення та проблеми дитини, консультиє батьків і ознайомлює їх з методами морального виховання в сім'ї.

4. *Дотримання режиму.* Є запорукою врівноваженого стану дітей, запобігає перевтомленню та статиці в діяльності, дозволяє сформувати стереотип поведінки.

5. *Правильно організована обстановка.* Цікава, пізнавальна наочність, дидактично-методичні матеріали, іграшки дозволяють дітям знаходити заняття за інтересом і тим самим запобігають зривам у поведінці [40].

Отже, виховання культури поведінки в дітей дошкільного віку є важливою складовою гармонійного розвитку особистості та успішної соціалізації. Саме в цей період закладаються основи моральних цінностей, норм спілкування та соціально прийнятної поведінки. Культура поведінки допомагає дитині орієнтуватися у світі взаємин, формує повагу до інших, виховує чесність, відповідальність і доброзичливість.

Ефективність виховання культури поведінки залежить від систематичного підходу, особистого прикладу дорослих, використання ігрових та практичних методів навчання. Важливу роль відіграє створення сприятливого емоційного середовища, у якому дитина може вільно розвивати соціальні навички та відчувати підтримку.

Таким чином, виховання культури поведінки в дошкільників забезпечує формування основ моральної особистості, здатної гармонійно взаємодіяти із суспільством, дотримуватися етичних норм та успішно адаптуватися до соціального середовища.

Запитання для самоперевірки

1. *Дайте визначення понять «дисципліна» і «дисциплінованість».*
2. *Що таке культура поведінки?*
3. *Що визначає зміст культури поведінки дошкільника?*
4. *Назвіть умови виховання культури поведінки в дошкільників.*
5. *Назвіть методи виховання культури поведінки в дітей дошкільного віку. Які з них, на вашу думку, мають бути пріоритетними?*

Завдання для виконання до наступної лекції: переглянути Базовий компонент дошкільної освіти, освітній напрям «Дитина в соціумі» (соціально-громадянська компетентність). Повторити матеріал з навчальної дисципліни «Педагогіка загальна», який стосується засобів патріотичного виховання.

Тема. Національно-патріотичне й мультикультурне виховання дітей дошкільного віку

План

1. Сутність понять «патріотизм», «патріотичне виховання», «національно-патріотичне виховання».
2. Патріотичне виховання в ЗДО, його зміст, напрями і завдання, засоби.
3. Сутність мультикультурного виховання в закладі дошкільної освіти.
4. Характеристика змісту й засобів мультикультурного виховання дітей дошкільного віку.

1. Сутність понять «патріотизм», «патріотичне виховання», «національно-патріотичне виховання»

Одним з найсуттєвіших показників моральності людини є патріотизм.

Патріотизм (з грецької – «батьківщина») – *любов до Батьківщини, відданість їй і своєму народу*. Це високе моральне почуття, фундаментальна якість людини, яка за своїм змістом, формами вияву і значенням не залишається незмінною [88]. Він може бути правильно зрозумілий лише в конкретно-історичних умовах. Тобто патріотизм має конкретно-історичний, суспільно-політичний, національний характер. Хоча поняття «патріотизм» правічне, на кожному етапі розвитку людство наповнювало його іншим змістом. Ніщо взате саме по собі, відірване від духовності: ні територія, ні клімат, ні національне походження, ні мова, ні громадянство – не утворюють Батьківщину. Вона значить більше, це реальна духовна цінність.

На думку І. Беха, патріотизм – це безумовне і високо смислове почуття-цінність, яке характеризує ставлення особистості до народу, Батьківщини, держави та до самої себе, причому воно має характеризуватися самозначущістю та пов'язуватися із життєвизначальними орієнтирами особистості [57].

Патріотизм є справою внутрішньої свободи, людського добровільного самовираження, це любов до своєї Батьківщини, свого народу, нації. Без

любові до Батьківщини, готовності примножувати її багатства, оберігати честь і славу, а за необхідності віддати життя за її свободу і незалежність, людина не може бути громадянином. Як синтетична якість, патріотизм охоплює емоційно-моральне, дієве ставлення до себе та інших людей, до рідної землі, своєї нації, матеріальних і духовних надбань суспільства.

Уперше слово «патріот» з'явилося в період французької революції 1789–1793 років. Патріотами в той час називали себе борці за народну справу, захисники республіки на противагу зрадникам Батьківщини із табору монархістів.

У минулому педагогічна наука та практика нерідко допускали формалізм у питаннях патріотичного виховання дітей. Моральна культура поколінь зазнала впливу нестабільності у свідомості людей, суперечностей між проголошеними ідеалами та реальністю. Виконуючи так зване «соціальне замовлення», педагоги підходили до формування моральних, зокрема патріотичних, почуттів штучно, не враховуючи вікових особливостей та психологічних можливостей дітей. Через надмірну орієнтацію на колективні форми виховання в дошкільних закладах вихователі зосереджувалися на передаванні інформації, часто не маючи змоги впливати на емоційний світ дитини індивідуально.

Крім того, бракувало матеріалів з народознавства, які можна було б адаптувати для роботи з дошкільниками. Малюкам було складно сприймати те, що не підкріплювалося їхнім власним досвідом. Як наслідок, знання залишалися формальними й не знаходили відображення в практичних діях, що призводило до поверхового ставлення до суспільства, Батьківщини, а також – у вужчому сенсі – до сім'ї, старших і природи.

Патріотичні почуття дітей дошкільного віку формуються насамперед через їхній емоційний зв'язок із найближчим оточенням: родиною, домівкою, рідним селом чи містом – тим, що дитина бачить щодня, вважає своїм, знайомим і дорогим. Надзвичайно важливим у цьому процесі є приклад

дорослих, адже діти набагато раніше переймають емоційно-позитивне ставлення, ніж засвоюють знання на раціональному рівні.

На сучасному етапі в структурі патріотизму виділяють три блоки:

1) **когнітивний** – система знань, які внутрішньо приймаються особистістю, стійкі оцінні ставлення і судження;

2) **емоційно-вольовий** – оптимізм, любов до України, до історичного і самобутнього образу свого народу, наявність вольових якостей для реалізації патріотичних переконань, готовність відстоювати незалежність України;

3) **діяльнісно-практичний** – уміння і навички творчої громадської діяльності й поведінки, виконання обов'язків та дотримання норм закону, турбота про благо народу, усвідомлена самореалізація і самовдосконалення своїх патріотичних рис [88].

Патріотизм є важливою духовно-моральною цінністю, яка визначає ставлення людини до своєї Батьківщини, її культури, історії та традицій. Це почуття формує відповідальність за майбутнє країни, прагнення берегти її спадщину та активно брати участь у суспільному житті.

Однак любов до Батьківщини не є вродженою якістю – вона поступово розвивається під впливом родини, оточення та освіти. Саме тому патріотичне виховання є необхідною складовою дошкільної освіти.

Патріотичне виховання – це система виховних заходів, спрямованих на формування в дітей та молоді почуття любові до своєї Батьківщини, гордості за її історію, культуру та досягнення [88]. Воно включає розвиток громадянської свідомості, відповідальності перед суспільством, готовності захищати національні інтереси та працювати на благо держави.

У сучасній педагогіці існують такі **підходи до патріотичного виховання:**

- повернення до морального базису в будь-якому вихованні;
- використання народознавчого матеріалу у формуванні національної та інтернаціональної свідомості;
- індивідуалізація впливу на почуття дітей.

Національно-патріотичне виховання – це комплексна, системна і цілеспрямована діяльність органів державної влади, громадських організацій, сім'ї, освітніх закладів, інших соціальних інститутів щодо формування в молодого покоління високої патріотичної свідомості, почуття любові до Батьківщини, турботи про благо свого народу, готовності до виконання громадянського і конституційного обов'язку із захисту національних інтересів, цілісності, незалежності України, сприяння становленню її як правової, демократичної, соціальної держави.

Сучасні виклики, що постали перед Україною, вимагають не лише виховання патріотизму, а й збереження національної ідентичності, особливо серед молодого покоління. В умовах збройної агресії, глобалізації та культурного впливу інших держав національно-патріотичне виховання стає необхідним для збереження української мови, культури, історії та національної свідомості.

Таким чином, **національно-патріотичне виховання** – це стратегічно важливий напрям виховання, який формує не лише любов до своєї країни, а й відповідальність за її майбутнє, національну гідність і культурну самоідентифікацію.

Перебудова патріотичного, а разом із ним і мультикультурного виховання повинна служити передовсім відродженню національної культури, зверненню до витоків народного життя, особливостей краю, народної мудрості, мистецтв. Змінювати треба не окремі складові (засоби, методи), а сам підхід. Кожному педагогові необхідно дати право на творчість, самостійний пошук форм, методів, засобів, прийомів впливу на формування знань і виховання почуттів у дошкільників.

Результатом національно-патріотичного виховання є соціально-громадянська компетентність. В освітньому напрямі «Дитина в соціумі» нової редакції БКДО соціально-громадянську компетентність визначено як одну з базових компетентностей дитини дошкільного віку.

Соціально-громадянська компетентність – це здатність до прояву

особистісних якостей, соціальних почуттів, любові до Батьківщини; готовність до посильної участі в соціальних подіях, що відбуваються в дитячих осередках, громаді, суспільстві та спрямовані на покращення спільного життя [8].

Результат сформованості соціально-громадянської компетентності засвідчує ціннісне ставлення дитини до себе, своїх прав і прав інших, наявність уявлень про правила і способи міжособистісної взаємодії з членами сім'ї, іншими людьми та вмінь дотримуватися цих правил у соціально-громадянському просторі, а також ціннісне ставлення та повагу до культурних надбань українського народу, представників різних національностей і культур [8].

Підтримка батьками процесу формування соціально-громадянської компетентності може відбуватися шляхом:

- реалізації в родині принципів демократії, що ґрунтуються на повазі до особистості дитини та її прав;
- створення умов для вибудовування міжособистісної, продуктивної й толерантної дитячо-батьківської взаємодії;
- розмов про права дитини, моделювання відповідної поведінки та висловлювання особистих поглядів і думок задля набуття соціального досвіду;
- залучення дитини відповідно до її вікових можливостей до участі в житті сім'ї, закладу дошкільної освіти, громади в різних формах дозвілля, спільних подорожей, прогулянок тощо;
- залучення дитини до спостереження за об'єктами соціального довкілля в повсякденному житті та в процесі ігор, прогулянок, екскурсій, дозвілля, соціальних і благодійних акцій, проєктів тощо;
- розповідання дитині про важливі події в житті сім'ї, міста, громади;
- обговорення різних прикладів і моделей поведінки, зокрема з власного досвіду, про взаємини з іншими людьми, про повсякденну

діяльність та значущі події, у яких доведеться брати участь дитині;

- заохочення дитини до спілкування й участі в спільних справах, наприклад, пошук інформації, відповідей на запитання, урахування дитячих інтересів та побажань у плануванні родинного дозвілля; надання дитині права вибору способів діяльності, дій, висловлювання власної думки тощо;
- моделювання життєвих ситуацій для формування готовності дитини до посиленої участі в демократичних процесах, що відбуваються в дитячих осередках, громаді, суспільстві [8].

Отже, для формування духовно багатого, морально зрілого покоління необхідно з раннього віку прищеплювати дітям інтерес і любов до культурних надбань свого народу та людства загалом. Саме на цьому фундаменті має будуватися виховання та навчання дошкільників.

2. Патріотичне виховання в ЗДО, його зміст, напрями, завдання й засоби

Почуття любові до Батьківщини формується під впливом цілеспрямованого виховання. У період від трьох до семи років відбувається становлення громадянських почуттів, накопичення яскравих вражень і знань, які згодом стануть основою для розвитку глибокого патріотичного почуття. Саме дитячі враження створюють емоційну основу для прив'язаності до свого народу, рідного краю, що зберігається протягом усього життя і сприяє розумінню складних суспільних процесів у дорослому віці.

Здавна ведеться диспут про доступність дітям дошкільного віку таких вищих соціальних почуттів, як любов до Батьківщини, здатність зрозуміти сутність явищ суспільного життя. Ще Я. Коменський уважав за необхідне повідомляти дітям дошкільного віку елементарні відомості з галузі історії, географії, політики. К. Ушинський основною метою розповідей дітям про країну вважав пробудження громадянських почуттів, зародження в дитячих душах понять добра і зла. Живі, образні розповіді про рідну країну доступні розумінню дітей. Американські вчені Робінсон, Споудек стверджують, що

дошкільні заклади повинні мати систематизовану програму навчання дітей «ключових» понять історії. Сучасні психолого-педагогічні дослідження О. Денисюк, Т. Поніманської, П. Матвієнко, В. Лаппо та ін. доводять, що суспільні зв'язки дитини не обмежуються її ставленням до батьків і ровесників. Дітям дошкільного віку зрозумілі відомості про історію нашої країни, основні суспільні події.

Найсприятливішим для початку систематичного патріотичного виховання є п'ятий рік життя, коли особливо активізується інтерес дитини до соціального світу, суспільних явищ.

Основними напрямками патріотичного виховання є:

- формування уявлень про сім'ю, рід і родовід;
- народознавство;
- ознайомлення з явищами суспільного життя;
- формування знань про історію держави, державні символи, столицю;
- ознайомлення з традиціями і культурою українського народу;
- формування знань про людство;
- українська армія.

Завдання патріотичного виховання дошкільників:

- 1) виховувати любов до Батьківщини;
- 2) виховувати повагу і любов до народу України;
- 3) вчити цінувати культурні надбання українського народу;
- 4) виховувати національну гордість;
- 5) формувати основи національної самосвідомості [88].

Зміст і послідовність роботи з патріотичного виховання

Почуття любові до Батьківщини зароджується з любові до найближчих людей – батька, матері, до рідної оселі, ЗДО, рідного міста чи села, природи, що оточує дитину. Із часом соціальні почуття поступово розширюються: від найближчого оточення до всієї країни. Цей процес супроводжується

інтелектуальним зростанням дитини – формуванням уявлень і загальних понять, таких як «народ», «Батьківщина» тощо.

Зміст патріотичного виховання на кожному віковому етапі визначається відповідними освітніми програмами, які враховують народознавчі, українознавчі та краєзнавчі підходи.

Уже в молодшій групі діти мають знати назву свого рідного міста або села. У середній групі в них формуються початкові уявлення про Батьківщину як про місце народження й життя людини, її родини, як про рідну землю, що має особливу цінність. Наприклад, діти засвоюють думку: «Батьківщина – це те місце, де народився і живеш ти та твої батьки. Вона така ж рідна, як і мама з татом, тому її називають Батьківщиною. Наша Батьківщина – Україна».

Важливо, щоб діти знали: ті, хто має спільну батьківщину, – це народ; а люди, які народилися і живуть в Україні, – український народ. У народі з покоління в покоління передаються мова, пісні, шанобливе ставлення до старших, любов до дітей і до рідного дому.

Освітня програма також передбачає ознайомлення дітей з історією рідного краю, походженням назв міста або села, назв вулиць, а також з географічними й історичними пам'ятками, що сприяє формуванню почуття причетності до своєї малої батьківщини.

Базовий компонент дошкільної освіти в Україні орієнтує на опанування знань про нашу державу, виховання поваги до держаних символів. Старші дошкільники мають знати прапор, гімн, герб України, назви її столиці й інших великих міст, значущі географічні назви (Крим, Карпатські гори, Дніпро), пам'ятні місця (Тарасова гора в Каневі, Хортиця, заповідник «Асканія-Нова» тощо). Цій меті підпорядковані заняття з таких орієнтовних тем: «Ми живемо в Україні, ми дуже любимо її», «Пам'ятні місця України», «Рідне місто (село)», «Вулиці нашого міста (села)», «Наш герб», та ін.

Рідна мова – найважливіший засіб патріотичного виховання. Вона була і є важливою сферою впливу на національну свідомість молоді,

ідентифікаційним кодом нації. «Мова народу – кращий, що ніколи не в’яне і вічно знову розпускається цвіт усього його духовного життя. У мові одухотворяється весь народ... Мова – найважливіший, найбагатший і найміцніший зв’язок, що сполучає віджилі, сучасні й майбутні покоління народу в одне велике живе історичне ціле... Коли зникає народна мова, народу нема більше», – стверджував К. Ушинський.

Діти мають поступово усвідомлювати, що моральний аспект патріотизму полягає в розвитку національної економіки (це нові робочі місця, заробітна плата, доходи бюджету, раціональне використання яких у рідній країні має бути достойним), і в підтримці національного виробника, і в економічній, господарській порядності власників підприємств, і в розвитку меценатства тощо. Глухівський рід Терещенків добре відомий в Україні і за її межами. Адже великі землевласники й успішні промисловці Терещенки залишили по собі вагомий слід в історії.

Один із них – Михайло Терещенко – був навіть оголошений Гітлером своїм особистим ворогом лише через те, що талановитий українець зумів урятувати активи австрійського банку. «Прагнення до суспільної користі» – таким був девіз найбільших українських цукрових магнатів і найщедріших благодійників кінця XIX – поч. XX ст.

Більшість величезних статків Терещенків ішла на благодійність. Артемій Терещенко заповідав синам, щоб 80 % прибутків вони витрачали на потреби громади. Як пишуть дослідники, загальна сума, що її витратив на благодійність лише Микола Терещенко, сягає 5 млн руб. І майже половина цих грошей відійшла на розбудову Києва.

За гроші Терещенка були зведені будівлі сьогоденішніх Національного транспортного університету, Київського національного університету імені Карпенка-Карого, Національного художнього музею, Київської картинної галереї, лікарні «Охматдит» та ін.

Київські музеї також завдячують своїми колекціями здебільшого родині Терещенків, а особливо доньці Миколи Варварі Терещенко та її чоловіку

Богдану Ханенку. Усе своє життя подружжя збирало найкращі твори західного та східного мистецтва, які заклали основу нинішнього музею мистецтв ім. Богдана і Варвари Ханенків.

Великий внесок Терещенки зробили і в розвиток рідного Глухова. Микола активно підтримував заклади освіти, медичні центри, притулки і храми. Він був також фундатором Глухівського краєзнавчого музею.

Сьогодні нащадки Терещенків живуть у США, Франції та Швейцарії.

Вихователь може використати приклади з історії і з сучасного життя країни. Доцільним у патріотичному вихованні дітей дошкільного віку є використання творів української художньої літератури, у яких ідеться про історію і сьогодення України, життя дітей і дорослих.

Для дитини уявлення про Батьківщину починається з найближчого середовища – рідного дому, знайомої вулиці, ЗДО. Саме тому педагоги радять дотримуватися послідовного підходу у формуванні патріотичних почуттів. Цей процес має розпочинатися з виховання любові до мами й тата, далі – до закладу дошкільної освіти, до міста чи села, у якому дитина живе. Потім поступово треба розширювати коло знань: знайомити з культурними об'єктами населеного пункту, його промисловістю, роллю в житті області та країни.

Наступним етапом є ознайомлення з державними символами України, її столицею, природними заповідниками, видатними місцями. Також важливо формувати знання про українську армію, героїзм і відвагу захисників, які боронять країну від агресії.

Уявлення про історію Батьківщини закладаються через конкретні образи сучасності та приклади розвитку держави. Формування таких суспільних уявлень тісно пов'язане з розумовим, моральним і естетичним вихованням дитини, воно сприяє створенню цілісного бачення своєї країни та відчуття належності до неї.

Засобами патріотичного виховання є види дитячої діяльності: ігрова, навчальна, трудова, художньо-творча, самостійна.

Серед засобів патріотичного виховання Л. Шкрібтієнко виокремлює художню літературу, оскільки «в літературі відображається прагнення, ідеали, героїчні вчинки народу, змальовуються картини народного побуту, праці – усе, що потрібно для наслідування та перенесення в практичне життя».

Форми роботи з патріотичного виховання:

- заняття, екскурсії до місць історичних подій, організація виставок, виховні заходи – свята і розваги: «Свято рідної мови», «Екскурсія до країни мови», «Люби і знай свій рідний край», оформлення альбомів, фотоальбомів «Воїни нашого міста», «Люди, якими пишається наш край», «Рідкісні рослини і тварини рідного краю», виставки виробів із природного матеріалу, виставки квіткових композицій, спільні з родинами заходи – «День сім'ї» тощо.

Ефективними методами патріотичного виховання є: бесіди: «Моя Україна», «Знати і поважати герб своєї Вітчизни, її прапор, гімн», «Ними гордиться країна», «Рід, родина, рідня»; розповіді вихователя про історію країни, її культурні надбання, читання творів місцевих авторів; перегляд кінофільмів про рідну країну, працю людей, її природні багатства тощо; рольові ігри, ігри-драматизації, сюжетно-рольові ігри («Ремесла України», «Сплетемо віночок»); праця, спрямована на охорону природи рідного краю (виготовлення годівничок для птахів, штучних гніздівель, створення мікророзсадників рослин тощо).

Важливим напрямом патріотичного виховання є залучення дітей до народознавства.

Народознавство – *система фундаментальних знань про конкретний народ, про особливості побуту і трудової діяльності, національний характер, психологію, світогляд, історико-культурний досвід, про свій родовід, про спосіб життя і виховання в сім'ях, про отчий край і все пов'язане з ним.*

Засоби народознавства

Історія народу. Знання історії минулого дає змогу пізнати витoki духовності кожної людини, зрозуміти власний родовід, правильно розв'язувати актуальні проблеми сьогодення і передбачати майбутнє.

Етнопедагогіка. Народні традиції виховання й культурно-освітні цінності українського народу збереглися у формі глибокої життєвої мудрості, зокрема в прислів'ях і приказках. Вони передають моральні орієнтири та правила поведінки, які мають важливе значення у формуванні світогляду дитини. Наприклад: *«Коли тебе шанують люди добрі – шануйся і сам»*, *«Межи людьми будьте людьми»* – навчають гідної поведінки в суспільстві; *«Засиджене яйце – завжди бовтун, заняньчений син – завжди швендяло»* – застерігають від надмірної опіки; *«Батьки дали тобі життя – волю виховай сам»* – підкреслюють значення особистої відповідальності; *«Говори мало, слухай багато, а думай ще більше»* – наголошують на важливості розумного спілкування; *«Гни дерево, поки молоде, вчи дітей, поки малі»* – вказують на своєчасність виховання; *«Вчення – ясний світ, а невчення – маків цвіт»*, *«Корінь учіння гіркий, але плід його солодкий»* – утверджують цінність освіти.

Ці вислови не лише передають досвід попередніх поколінь, а й формують у дітей моральні якості, повагу до знань, праці та людей.

Родинна етнопедагогіка. Сім'я – це народ, нація в мініатюрі. Від рівня культури сім'ї залежить рівень виховання дітей і нації в цілому. Міцна сім'я – міцна держава. Мудрість родинного виховання теж відображена в прислів'ях: *«Гарна жінка, гарні діти – тільки жити та радіти»*, *«Дім тримається не на землі, а на жінці»*, *«Тут і я, тут і жінка моя, тут і мої діти – любо поглядіти»*, *«Батько стереже доньку до вінця, а муж стереже жінку до кінця»*, *«Батьків хліб не навчить як треба жити»*, *«Діти батька не учать»*, *«Живемо не батьками, помremo не людьми»*, *«Не послухаєш батька – матері, то навчить тебе лиха година»*, *«Яка вода – такий млин, який батько – такий син»*, *«Добрі діти – батькам вінець, а злі діти – кінець»*.

Народні традиції – досвід, звичаї, погляди, смаки, норми поведінки, що склалися історично і передаються з покоління в покоління (шанувати

старших, піклуватися про дітей, відзначати пам'ятні дати тощо). З традиціями тісно пов'язані **народні звичаї** – усталені правила поведінки; те, що стало звичним, визнаним, необхідним; форма виявлення народної традиції (як вітатися, як ходити в гості та ін.).

Усна народна творчість – пісні, казки, прислів'я, приказки, думи, легенди, перекази, колискові, забавлянки, заклички, скоромовки, ігри, лічилки, народні прикмети, міфи.

Символіка. Глибокі почуття до рідного краю споконвіку виховували в дітей символи – обереги етнічної пам'яті (верба над ставом, калина в лузі, тополя край дороги, соняшник у полі тощо).

Символіка Запорізької Січі – гетьманські клейноди, булава.

Народні промисли – крелевецькі рушники, петриківський розпис, опішнянська, яворівська, косівська іграшки.

Свята народного календаря – новорічні, весняні, літні, осінні.

Знайомлячись із народознавством, діти поступово приходять до розуміння того, що кожен народ, зокрема й український, має власні традиції й звичаї, які водночас мають спільні риси з традиціями інших народів. Пізнання народних обрядів, мудрості, творчості та знайомство з народними ремеслами допомагає дошкільнятам формувати цілісне уявлення про унікальність української культури, відображеної в мистецтві та предметному середовищі.

Одночасно із цим у дітей розширюються знання про професії, характерні для їхнього рідного краю, а також про конкретних людей, які їх представляють. При цьому завдання вихователя полягає не лише в передаванні знань, а й у розвитку емоційного сприйняття, зацікавленості та творчого осмислення набутої інформації. Дошкільнята із задоволенням долучаються до народних свят і обрядів, що сприяє не лише глибшому розумінню національної культури, а й розвитку художніх здібностей, емоційної чутливості та навичок взаємодії в колективі.

Завдання патріотичного виховання відображені також у парціальній програмі національно-патріотичного виховання дітей дошкільного віку «Україна – моя Батьківщина», мета якої полягає у «вихованні національно-патріотичної особистості дитини в дошкільному віці; забезпечення освітнього процесу відповідною інформацією, змістом, методичними складниками, практичними порадами»:

- ознайомлення з історією рідного краю, життям і побутом народу України;
- виховання любові до рідного краю (до рідного дому, сім'ї, дитячого садка, міста);
- формування духовно-моральних взаємин між людьми;
- виховання пошани та любові до культурного спадку свого народу та сучасного мистецтва;
- формування толерантного ставлення до представників інших народів, культур і традицій, до однолітків, батьків, сусідів, інших людей;
- культивування кращих рис української ментальності – працелюбності, свободи, справедливості, доброти, чесності, бережного ставлення до природи;
- формування мовленнєвої культури [56].

Програма розрахована на організацію освітньої роботи з дітьми середнього та старшого дошкільного віку.

Авторський колектив парціальної програми національно-патріотичного виховання дітей дошкільного віку «Україна – моя Батьківщина» наголошує на тому, що ключову роль у формуванні патріотичних почуттів у дошкільнят відіграють активні методи, засновані на взаємодії, самостійному пошуку знань і розвитку ініціативи та творчості дітей.

Серед ефективних методів патріотичного виховання виокремлюють:

- спостереження, поєднане з використанням художніх засобів (літературні твори, музика, живопис тощо);
- екскурсії до пам'ятних місць, музеїв, виставок;

- тематичні бесіди із залученням прийомів порівняння, зверненням до особистого досвіду дитини та індивідуальних завдань;
- активну участь дітей у природоохоронній діяльності;
- залучення до святкування народних традиційних свят;
- використання різноманітних жанрів усної народної творчості (фольклору);
- ознайомлення з народно-ужитковим мистецтвом.

Такі методи сприяють емоційному залученню дітей до національної культури, формують любов до рідної землі та народу.

3. Сутність мультикультурного виховання дітей дошкільного віку

Україна є багатонаціональною державою, де за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року проживали представники понад 130 національностей і народностей. Основні етнічні групи включають:

- українці: 77,8 %
- росіяни: 17,3 %
- білоруси: 0,6 %
- молдовани: 0,5 %
- кримські татари: 0,5 %
- болгары: 0,4 %
- угорці: 0,3 %
- румуни: 0,3 %
- поляки: 0,3 %
- євреї: 0,2 %
- інші національності: 1,8 %

Ураховуючи таке етнічне розмаїття, надзвичайно важливо з раннього віку виховувати в дітей повагу до всіх національностей та культур. Мультикультурне виховання сприяє формуванню толерантності, взаєморозуміння та гармонійного співіснування в суспільстві.

Мультикультурне виховання – це цілеспрямований педагогічний процес формування в дошкільників знань про інші народи і виховання поваги та любові до них.

Основою мультикультурного виховання є патріотичне та національне. Завдання патріотичного, національно-патріотичного та мультикультурного виховання в комплексі вирішують освітні програми навчання та виховання дітей дошкільного віку.

Основні завдання мультикультурного виховання.

1. Виховання інтересу до інших народів.
2. Формування знань про інші народи, які населяють Україну, їхню культуру, географічні особливості території та природу, надбання, історію.
3. Стимулювання бажань відобразити в самостійній діяльності (ігровій, художньо-творчій) знання про інші народи.
4. Виховання поваги, дружніх почуттів до інших народів.

Дошкільний вік – сприятливий період для формування основ мультикультурних почуттів.

Основні напрями мультикультурного виховання:

1. *Рідна країна* (наша Україна багатонаціональна. Щоб бути щасливими, треба жити мирно, поважати один одного, дружити, допомагати).
2. *Українська армія* (Збройні сили України): в українській армії служать представники різних національностей і етносів. Усі вони оберігають спокій нашої країни, демонструють її міць і дружелюбність.
3. *Праця дорослих* (формуючи знання про працю людей різних національностей, необхідно наголосити на своєрідності сільськогосподарської праці в різних регіонах – вирощування хліба, бавовни, чаю, винограду, льону, добування вугілля, газу. Особливо підкреслюють значення праці хліборобів. Найбільше вирощують хліба в Україні, Казахстані. Дітям розповідають про професії).
4. *Спорт* (дітей ознайомлюють з яскравими подіями спортивного життя, з Олімпійськими іграми та досягненнями наших спортсменів і спортсменів

інших країн. Спортсменами, які прославили Україну, є Віталій та Володимир Клички, В. Вірастюк, Я. Магучіх, О. Усик, Л. Подкопаєва, Віта та Валентина Семеренко, Е. Світоліна, А. Шевченко).

Плануючи роботу з мультикультурного виховання, вихователів необхідно вирішити низку **завдань**:

- визначити обсяг знань і уявлень, які необхідно формувати в дітей конкретної вікової групи;
- матеріал добирати з урахуванням вікових особливостей і можливостей вихованців;
- відбирати найбільш ефективні засоби і методи виховання.

Науково обґрунтований підхід до ознайомлення дошкільників з представниками інших народів і національностей передбачає поетапне впровадження мультикультурного виховання. На першому етапі акцент робиться на національному компоненті – формуванні в дітей знань про власну культуру, традиції, мову та звичаї.

Далі, на другому етапі, дітей поступово ознайомлюють із культурами сусідніх країн, що має ґрунтуватися на можливостях епізодичного спілкування, територіальній близькості, спільних природних умовах, а також подібності в побуті, праці та культурних особливостях.

На третьому етапі відбувається ознайомлення з віддаленішими країнами, їх традиціями й особливостями, що дозволяє розширити світогляд дитини та сприяє вихованню поваги до різноманіття культур світу.

Під час ознайомлення з іншою країною доцільно звертати увагу дітей на мову, характер праці, традиції людей певної національності. Велике значення має ознайомлення з мистецтвом і побутом іншої національності. Вихователь повинен пам'ятати, що в роботі з мультикультурного виховання головне – формувати в дітей дружнє ставлення до представників інших національностей, необхідно намагатися зблизити дітей у групі. На заняттях у доступній формі вихователь розкриває сутність понять «місто», «столиця», «країна», «Україна». Наприклад: «Діти, ми живемо з вами у Глухові. Це

місто розташоване на території країни, яка називається Україною. Крім нашого міста, в Україні є багато інших міст, а найголовніше з них – це столиця України місто Київ. Крім міст, на території нашої країни є села і селища, ріки, ліси, поля, степи, гори. Усе це наша Україна, наша Батьківщина. Люди, які живуть на території України, називаються українцями. Ми, українці, говоримо українською мовою, маємо красиві національні костюми і символіку – герб, прапор, гімн. Але Україну населяють й інші люди – представники різних національностей. Кожна національність має свою територію і культуру. У кожній країні своя назва і символіка. Так, у Молдові – молдавани, в Румунії – румуни, у Франції – французи, у Німеччині – німці, в Іспанії – іспанці, в Італії – італійці, у Португалії – португальці, у Греції – греки, у Польщі – поляки, у Чехії – чехи, у Словаччині – словаки, в Угорщині – угорці, у Болгарії – болгари, у Сербії – серби, у Хорватії – хорвати, в Албанії – албанці, у Туреччині – турки, у Грузії – грузини. Кожен народ спілкується своєю рідною мовою.

Дітям шостого року життя важливо знати назви своєї країни, столиці, сусідніх держав, а також мати уявлення про визначні місця, парки, архітектурні пам'ятки тощо. Їм варто усвідомлювати, що в населеному пункті, де вони живуть, працюють люди різних національностей, і праця кожного з них є цінною та необхідною для всієї країни.

У цьому віці потрібно формувати в дітей повагу й доброзичливе ставлення до представників інших національностей – як до дорослих, так і до однолітків. Важливо також розширювати уявлення дошкільників про природу рідного краю, його ресурси та красу, а також про значення праці людей як у власній країні, так і в інших державах.

4. Характеристика змісту й засобів мультикультурного виховання дітей дошкільного віку

У сучасному суспільстві, яке характеризується культурним та етнічним різноманіттям, важливим завданням дошкільної освіти є формування в дітей

поваги до інших культур, традицій і мов.

Засоби мультикультурного виховання:

1. Спілкування дітей з людьми інших національностей. У дошкільних закладах в основному використовують два види спілкування з людьми інших національностей. *Перший вид* спілкування здійснюється в спеціально організованих мультикультурних ЗДО чи групах з багатонаціональним складом. Спільне проведення режимних процесів сприятливо впливає на формування доброзичливих і дружніх стосунків між дітьми різних національностей. Звичайно, вихователів варто детально продумати керівництво процесом інтернаціонального виховання. Передовсім він сам повинен виявляти великий інтерес, повагу, такт, чуйність у стосунках з дітьми різних національностей. Його поведінка є зразком для наслідування для всіх вихованців групи. *Другий вид* спілкування здійснюється під час організації зустрічей вихованців односкладових за національністю груп з представниками інших національностей. Таке спілкування передбачає: розповіді представників інших національностей про свою країну, її культуру, традиції, історію тощо; участь у спільній праці, іграх, розвагах; розучування пісень, ігор, танців, прислів'їв, приказок тощо [88].

2. Дитяча література. Вона допомагає образно, цікаво доступно донести до свідомості дітей інформацію про події, явища, людські стосунки, що мають національний характер. Добирати літературу необхідно за такими напрямками: пізнавальні розповіді про країну; розповіді про працю і побут людей різних національностей; розповіді, які знайомлять з національною культурою народів; розповіді про життя дітей різних національностей. Які ж твори можна читати дітям? О. Донченко «Петрусь і золоте яечко», Н. Забіла «Ясоччина книжка», І. Костир «Териконів край» (твори про Україну); М. Мревлішевілі «Куці чурчхели» (грузинська розповідь про хлопчика Гогу); С. Вангела «Шапка Гугуце» (розповідь про молдовського хлопчика); М. Мурмухсин «Джаміля» (розповідь про узбецьку дівчинку); книга естонської письменниці С. Вальял «Сім друзів Юссіке»; Е. Шим «Квіти» (розповідь про

латиську дівчинку Гайду). Вплив художньої літератури на моральне виховання дошкільників значно посилюється, якщо однією темою об'єднані декілька творів різних авторів.

Окрім художньої літератури, впливають на інтернаціональне виховання *твори зображувального мистецтва*: картини, ілюстрації. Виразна ілюстрація допомагає дітям краще зрозуміти характер героїв, особливості їхньої поведінки.

Знання про національності й народи, отримані в результаті читання художньої літератури, розгляду картин і ілюстрацій, перегляд мультфільмів мають вплив на розвиток особистості в тому випадку, якщо в дитини виникає позитивне емоційне ставлення до прочитаного і виявляється бажання відобразити його у своїй діяльності.

3. Національна іграшка. Педагогічна цінність ляльки в тому, що з її допомогою можна в доступній формі ознайомити дітей з національним побутом, природними особливостями різних країн, виховати дружнє ставлення і любов до інших народів. *Національна лялька є дієвим засобом інтернаціонального виховання, якщо: у дітей є достатньо знань про інші народи; вихованці позитивно ставляться до інших національностей; лялька використовується в комплексі з іншими засобами.* Ляльки можна згрупувати таким чином:

- 1) ляльки, які передають характерні національні риси;
- 2) ляльки, які мають імена улюблених національних літературних героїв;
- 3) ляльки, які своїми костюмами і деякими атрибутами нагадують про працю, характерну для тієї чи іншої країни.

До *першої групи* можна віднести таких ляльок: естонську Еріку, литовську Маріте, грузинську Суліко. До *другої* – Юссіке – естонська, Арвідас – литовська, Гайда – латиська, Гогі – грузинська; Джаміля, Зумрад узбецькі; Маринка, Петрусь – українські. До *третьої групи* ввійшли ляльки перших двох груп, але з додатковим пізнавальним матеріалом про працю людей різних країн: Арвідас приплив на риболовному судні; Гайда прибула з

латвійським посудом; Джаміля привезла бавовну. Ці ляльки знайомлять з характерною працею інших національностей, і з ними діти можуть гратися в сюжетно-рольові ігри.

4. Сюжетно-рольові ігри. Усі сюжетно-рольові ігри умовно можна поділити на такі групи:

- 1) життя дітей іншої національності;
- 2) праця батьків дітей різних національностей;
- 3) національні традиції, мистецтво.

Особливо діти люблять подорожі по інших країнах. У процесі таких ігор діти фіксують знання про ту чи іншу національність у цікавій і невимушеній формі.

Прийоми керівництва сюжетно-рольовими іграми: збагачення дітей знаннями про традиції, культуру інших народів, їхні взаємозв'язки; порада по ходу гри (сприяє активному пригадуванню подій, співпереживанню, викликає позитивні емоції); постановка перед дітьми нових цілей (дозволяє розгортати сюжет і виконувати цілеспрямовані дії).

5. Образотворче мистецтво. До засобів образотворчого мистецтва, які можна ефективно використати з метою інтернаціонального виховання, відносять такі види дитячої зображувальної діяльності: малювання, ліплення, аплікацію, конструювання, участь у гуртках з вивчення народних національних ремесел тощо.

З метою успішної реалізації завдань мультикультурного виховання дошкільників доцільно всі засоби використовувати в комплексі.

Запитання для самоперевірки

1. *Дайте визначення понять «патріотизм», «соціально-громадянська компетентність». Як вони між собою пов'язані?*
2. *Дайте визначення понять «патріотичне виховання» і «національно-патріотичне виховання». Чи є між ними різниця?*
3. *Назвіть сучасні підходи до патріотичного виховання.*

4. Назвіть завдання національно-патріотичного виховання дітей дошкільного віку.

5. Назвіть завдання і напрями мультикультурного виховання дітей дошкільного віку.

6. Дайте коротку характеристику засобів мультикультурного виховання дітей дошкільного віку.

Завдання для виконання до наступної лекції: переглянути Базовий компонент дошкільної освіти, освітній напрям «Дитина в соціумі». Повторити матеріал з навчальної дисципліни «Педагогіка загальна», який стосується трудового виховання особистості.

Тема. Трудове виховання дітей дошкільного віку

План

1. Сутність основних понять у галузі трудового виховання дітей дошкільного віку.
2. Розвиток теорії і практики трудового виховання дітей дошкільного віку.
3. Сутність трудового виховання дітей дошкільного віку.

1. Сутність основних понять у галузі трудового виховання дошкільників

Трудова діяльність є однією з найважливіших складових життя людини. Вона забезпечує не лише матеріальне благополуччя, а й сприяє розвитку особистості, формуванню відповідальності, самостійності та здатності до самореалізації. Важливо розуміти, що працелюбність не є вродженою якістю – вона формується у процесі виховання, починаючи з дошкільного віку. На цьому етапі діти активно беруть участь у трудових процесах, поступово розуміють їх цінність та важливість для власного життя.

Праця – це фізична та інтелектуальна діяльність людини, спрямована на задоволення її матеріальних і духовних потреб [88].

Праця виконує такі функції: *практичну* (створення матеріальних, духовних цінностей, соціально-побутових умов життя і діяльності людини); *розвивальну* (розвиток особистості в процесі активного включення людини в трудовий процес); *виховну* (формування суспільно і особистісно цінних якостей людини, її морально-естетичного ставлення до життя й діяльності). Виховна функція праці реалізується в процесі трудового виховання [88].

Трудове виховання дітей дошкільного віку – це цілеспрямований процес формування трудових навичок і вмінь, поваги до праці дорослих, звички до трудової діяльності [88].

Загалом трудове виховання має на меті передати молодому поколінню накопичений попередніми поколіннями трудовий досвід, що втілений у

знаннях, уміннях і навичках практичної діяльності. Воно також спрямоване на формування морального ставлення до праці та шанобливого ставлення до людей, які працюють, а також на гармонійний і всебічний розвиток особистості.

Основна мета трудового виховання полягає передовсім у формуванні в дітей стійких переконань, що праця є життєво необхідною. У дошкільні роки закладаються основи розвитку всіх сторін особистості, у тому числі формуються інтерес до праці, елементарні навички трудової діяльності, трудова активність. Трудове виховання дітей дошкільного віку передбачає привчання їх до самообслуговування, елементарних трудових дій, ручної і господарської праці. У дошкільному віці воно є базою для подальшої профорієнтаційної роботи та у вихованні господарського ставлення до суспільно корисної праці в шкільні та подальші роки [88].

Трудове виховання тісно переплітається з фізичним, розумовим, моральним й естетичним розвитком особистості та реалізується у взаємозв'язку з ними. У процесі засвоєння різних видів трудової діяльності дитина розвиває основні пізнавальні процеси – пам'ять, мислення, мовлення, увагу, уяву, сприймання, набуває досвіду перцептивних дій, засвоює сенсорні еталони та вчиться користуватися відповідними знаряддями праці.

Однак часто трапляється, що дошкільники не бажають виконувати трудові доручення. Основну причину такої поведінки вчені вбачають у неправильному емоційному акценті дорослих на постановці дитині завдань і відсутність системи у формуванні трудових умінь. Батьки та вихователі не повинні стримувати самостійність вихованців, їхні зусилля необхідно підтримувати, надавати їм позитивного забарвлення, тільки в такому випадку можливе формування позитивного ставлення дітей до праці. Для того, щоб виховати в дітей дошкільного віку позитивне ставлення до праці, батькам і вихователям потрібно передусім створити відповідну емоційну атмосферу, демонструвати їм свою зацікавленість у цій діяльності, використовувати різноманітні засоби заохочення. Залучення вихованців до праці починається з

ознайомлення з трудовою діяльністю дорослих. Найважливішим у цьому процесі, а також одним з ефективних засобів соціалізації дошкільників є спостереження за тим, як працюють дорослі.

Крім того, у дитини поступово формується моральне ставлення до власної праці та результатів діяльності інших людей. У процесі трудового виховання розвиваються такі важливі якості, як цілеспрямованість, наполегливість, охайність, дисциплінованість, відповідальність. Під час колективної роботи діти вчаться співпраці, взаємодопомоги, прагнення досягати спільної мети та піклуватися про якість виконаного завдання.

Праця також сприяє розвитку естетичного сприймання: у дитини формуються естетичні почуття, прагнення створювати щось гарне власними руками – не лише для себе чи близьких, а й для інших. Виконання трудових дій стимулює фізичний розвиток, зміцнює м'язи, покращує координацію та точність рухів. Систематична участь у трудовій діяльності загартовує дитину фізично, стимулює інтелектуальний розвиток і формує стійку звичку до праці.

2. Розвиток теорії і практики трудового виховання дітей дошкільного віку

Трудове виховання є однією з найдавніших форм виховного впливу, властивою всім історичним епохам. Ще античні філософи підкреслювали важливість формування особистості, здатної до самостійного життя та свідомого вибору життєвого шляху. Попри це, освітня система того часу мала виразний класовий характер: фізична праця не належала до шкільного навчання, а діти рабів не отримували освіти взагалі – їх виховання здійснювалося виключно через участь у трудовій діяльності разом із дорослими.

Рекомендації щодо трудового виховання дітей знаходимо в працях соціаліста-утопіста Т. Мора, який радив маленьких дітей знайомити з працею людей і спонукати їх до посильної участі в трудових процесах [88].

На думку Ж.-Ж. Руссо, дитину, яка фізично зміцніла і навчилася самотійно орієнтуватися в навколишньому середовищі, необхідно залучати до фізичної праці. Оволодіння трудовими навичками – необхідна умова забезпечення молоді людини власним куснем хліба, а відтак – незалежності та свободи [88].

Й.-Г. Песталоцці доклав чимало зусиль, щоб, поєднавши навчання з фізичною працею, виховувати дітей для чесного життя. Він уперше в історії педагогіки пов'язав мотивацію праці з природою дитини, обґрунтував роль праці як частини педагогічної системи. Й.-Г. Песталоцці був переконаний, що завдяки поєднанню навчання і фізичної праці діти виходять у життя морально загартованими, здатними до самотійного визначення [88].

Особливу увагу питанням трудового виховання приділяв Г. Кершенштейнер (1854–1932), автор проєкту німецької трудової школи, який пов'язав виховання громадянина з оволодінням професією. Він запропонував створювати, крім народних, додаткові школи, які мали забезпечувати професійно-технічне навчання і формувати навички виконання громадських обов'язків [88].

Ідея праці як засобу всебічного розвитку людини розроблена в педагогічній теорії К. Ушинського. У своєму педагогічному творі «Праця у її психологічному та виховному значенні» він обґрунтував необхідність «вільної праці» для розвитку почуття людської гідності. Людина, відірвана від праці, на думку К. Ушинського, втрачає кращі якості особистості, а батьки, оберігаючи своїх дітей від праці, розбещують і роблять їх нещасними [76].

Дитяча праця, на думку С. Русової, є основою виховання. Зокрема, ручна праця повинна забезпечити творчу активність дітей, задоволення від результату. А старші дошкільники здатні до усвідомлення соціальної значущості праці. Це сприяє вихованню відповідальності, почуття обов'язку [28].

С. Русова пропонувала застосовувати індивідуальний підхід у трудовому вихованні. Вона вважала, що завдання для дітей дошкільного віку мають відповідати їхньому віку, фізичним можливостям та інтересам. Важливо, щоб праця приносила дитині задоволення і не перевтомлювала її. С. Русова сформулювала низку вимог щодо організації праці дітей дошкільного віку: «... треба, щоб вона була цікавою для дітей, ...треба, щоб вона була не одноманітною, ані механічною, а навпаки, посильною, приємною, щоб не втомлювала дитину». Вважала, що вихователь повинен працювати поряд з дітьми і виконувати трудові функції в гарному настрої. Вона наголошувала також на наявності городу або саду поряд з приміщенням дитячого садка, де діти б вирощували квіти, овочі й спостерігали за їх зростанням та за умовами, у яких вони найкраще виростають. Розкриваючи естетичне і пізнавальне значення праці в природі, вона наголошувала, «скільки тут наукових спостережень можна легко проводити, скільки радощів діти зазнають, виплекавши свою квітку, свій огірок, скільки краси можуть вони утворити серед своїх квітників... Вільна творча праця найкраще відіб'ється на фізичному, моральному і естетичному розвитку дитини» [28].

На з'їздах з дошкільного виховання неодноразово підкреслювалася важливість трудового виховання як засобу всебічного розвитку дитини. Уже під час першого з'їзду було визначено основний зміст дитячої праці та сформульовано вимоги до її організації. Обов'язковим уважалося впровадження елементів самообслуговування, догляду за садом і городом, ручної праці з різними матеріалами, а також участь у побутових завданнях, таких як прибирання чи прання.

Особливою заслугою цього з'їзду стало формулювання вимог до праці дітей з урахуванням їхніх вікових особливостей: праця має бути посильною, зрозумілою за метою, приносити радість і задоволення, виконуватися «гарно й, по можливості, красиво». Було визначено два головні завдання трудового виховання – навчити дітей працювати із задоволенням і в колективі.

У 1919 році на конференції «Про трудове начало в дошкільному закладі» розгорнулася широка дискусія. Одні вважали, що діти повинні виконувати дорослі обов'язки – підтримувати чистоту, готувати їжу, доглядати за рослинами, тим самим зменшуючи потребу в обслуговуючому персоналі. Інші ж наполягали, що трудова діяльність має бути виховним компонентом, доступним і обмеженим за обсягом. Спільного рішення тоді не досягли.

Питання трудового виховання знову стало актуальним на другому з'їзді з дошкільного виховання у 1921 році. Основним акцентом стало завдання виховувати в дітей почуття колективізму як у праці, так і в грі. Дитина мала сприймати себе як частину колективу, а не як окрему індивідуальність.

На Третньому з'їзді, що відбувся в 1924 році, було переглянуто зміст діяльності дошкільних закладів у контексті запровадження програми єдиної трудової школи. Було ухвалено рішення будувати роботу дошкільних установ, виходячи із завдань виховання, які визначаються класовими інтересами пролетаріату, а також з урахуванням ідеї про дитину як продукт соціального середовища.

У сучасних соціально-економічних умовах актуальними проблемами трудового виховання є: виховання в дітей основ економічної, фінансової грамотності, здатності сприймати, розуміти й використовувати елементарну економічну інформацію; відбір видів праці, які найбільше цікавлять дітей у зв'язку з модернізацією економіки; підвищення економічної компетентності батьків у питаннях організації дитячої праці в умовах родинного виховання.

Сучасні програми виховання, навчання та розвитку окреслюють коло компетентностей, які є домірними для дітей на всіх етапах їхнього життя. Зокрема, програма «Оберіг» (2014), починаючи з пренатального періоду до початку дошкільного віку, зосереджує увагу на необхідності виховання самостійності дитини, налагодження стосунків у спільній діяльності з дорослим, формування основ рукоділля в художній праці (аплікація,

ліплення, малювання), що є підґрунтям розвитку майбутніх трудових умінь [76].

Програма «Впевнений старт» (2017) для дітей старшого дошкільного віку містить розділ «Господарсько-побутова діяльність». Особливостями програми є її спрямованість на інтегрування трудової з іншими видами діяльності та сферами життя дитини. Вагомого значення в ній надається ціннісному аспекту виховання позитивних рис характеру дитини як у власній, так і в колективній діяльності. Результатом роботи за програмою визначено набуття дітьми дошкільного віку життєвих компетентностей шляхом організації специфічно дитячих видів діяльності [82].

У програмі «Стежинки у Всесвіт» (2020) завдання трудового виховання винесено в освітню лінію «Дитина у світі культури» – розділ «Ознайомлення з предметним світом», підрозділ «Рукотворний світ: практична діяльність». У ньому висвітлено зміст роботи з трудового виховання, розподілений за видами трудової діяльності (праця дорослих, праця дітей, самообслуговування, господарсько-побутова, праця в природі, ручна праця). Більш широко подано зміст трудової діяльності дорослих, що розкриває взаємозв'язки в суспільному житті людей.

У програмі «Українське дошкілля» (2017) уже з раннього віку пропонуються завдання з формування в дітей елементів самообслуговування. Зміст трудового виховання дітей молодшої групи вміщений у підрозділі «Предметно-практична діяльність», у середній і старшій групах виокремлюється робота з формування основ економічної культури. Як і в інших програмах, окремо винесені завдання з художньої діяльності [92].

У програмі «Я у Світі» (2019) пропонується реалізовувати елементи трудового виховання – починаючи з дітей третього року життя, відповідні завдання вміщено в різних розділах програми, для дітей старшого дошкільного віку чітко конкретизовано освітні завдання із цього напрямку, вміщені в розділі «Трудова діяльність». У ньому подається обсяг знань і умінь, передбачених для засвоєння дітьми дошкільного віку в процесі

трудової діяльності. Основну увагу зосереджено на власне трудовій діяльності дитини (для себе та спільно з іншими дітьми). Важливою визначається мотивація як моральний складник трудової діяльності [110].

В освітній програмі для дітей віком від 2 до 7 років «Дитина» (2020) завдання та зміст трудового виховання пропонуються в темі «Соціальний світ: хто поряд зі мною», яка спрямована на ознайомлення дітей із працею дорослих, формування в них основ економічної культури [37].

Парціальна програма з розвитку фінансової грамотності та формування фінансових компетентностей у старших дошкільників «Мої перші гроші» орієнтована на реалізацію варіативного складника освітнього напрямку «Дитина в соціумі. Соціально-фінансова грамотність» Державного стандарту дошкільної освіти (2021) в освітньому процесі закладів дошкільної освіти та в умовах родинного виховання.

Фінансова грамотність – це фінансові знання, уміння, ставлення та їх уміле застосування, що дає змогу ухвалювати ефективні фінансові рішення в різних життєвих ситуаціях, які сприяють поліпшенню особистого та загального добробуту [95].

Зміст програми передбачає розвиток фінансової грамотності шляхом формування фінансових компетентностей у розрізі ключових тем відповідно до Рамки фінансових компетентностей дітей та молоді України для дошкільнят.

Формування компетентностей відбувається шляхом опанування трьох рівнів:

- обізнаність, знання, розуміння базових понять та явищ, пов'язаних з грошима;
- навички та основи поведінки в різноманітних фінансових ситуаціях, з якими може стикатися дитина в житті відповідно до свого віку;
- упевненість, мотивація, емоційно-ціннісне ставлення.

Програма «Мої перші гроші» має 2 підзаголовки, які відображають концептуальні засади навчання фінансової грамотності дошкільнят:

- навчаємося граючи, застосовуємо в житті;
- просто, практично, на прикладах.

Перший підзаголовок наголошує також на прикладному, практичному аспекті програми, зв'язку програми з реальним життям. Мета програми – не тільки познайомити дошкільника з базовими поняттями теми грошей, а й дати практичний інструментарій та допомогти сформувати корисні вміння та навички, які дитина може використовувати одразу під час опанування програми (наприклад, як відвідувати магазин, рахувати решту, здійснювати покупки, а також робити заощадження чи уникати деяких фінансових ризиків). Другий підзаголовок звертає увагу на те, що навчання фінансової грамотності повинно відбуватися простою, зрозумілою дітям мовою, та базуватися на зрозумілих їм прикладах, таких як, наприклад, візит до магазину.

Загальні завдання програми:

1. Ознайомлення з грошовою одиницею України.
2. Формування уявлень про значення грошей у суспільстві для здійснення платежів і покупок.
3. Формування навичок і основ поведінки, пов'язаних зі словами «зберігати, ділитися, витратити» та раціональним використанням ресурсів.
4. Ознайомлення з базовими поняттями про гроші та заощадження, планування та управління фінансами.
5. Формування уявлень про взаємозв'язок між доходами і витратами, про важливість заощаджень.
6. Розуміння процесів купівлі-продажу, обміну, дарування та позичання.
7. Ознайомлення з професіями та спонукання до роздумів щодо власних планів на майбутнє.
8. Розвиток лідерських та підприємницьких якостей: відповідальності, наполегливості, терплячості, розсудливості, ініціативності, щедрості тощо.
9. Формування уявлень про деякі фінансові послуги на прикладі банків.

10. Підтримання інтересу до світу фінансів та отримання фінансових знань у майбутньому [95].

Отже, у всіх розглянутих програмах трудове виховання визначається як необхідний компонент дошкільної освіти. Виховання інтересу до праці дорослих, поваги до людей, ціннісного становлення до результатів їхньої праці в усіх видах діяльності й прищеплення елементарних трудових навичок є необхідною умовою підготовки дітей до життя в суспільстві, що відіграє важливу роль у забезпеченні розумового, фізичного, емоційного, вольового розвитку й знайде втілення під час навчання в школі. А сформовані фінансові компетентності дадуть змогу дошкільнятам навчитися правильно користуватися грошима в побуті та закладуть фундамент знань для того, щоб у дорослому віці вміти ухвалювати зважені фінансові рішення, що сприяють зростанню особистого та суспільного добробуту.

3. Сутність трудового виховання дітей дошкільного віку

Класифікація завдань трудового виховання є досить різноманітною. Усі завдання трудового виховання дітей дошкільного віку об'єднано в три групи.

Перша група визначає педагогічні впливи на формування трудової діяльності дошкільнят й охоплює такі часткові завдання:

1) *послідовне формування в дітей уміння здійснювати трудові процеси, дії.* Спочатку малюк оволодіває результативними трудовими діями, а потім (у молодшому і середньому дошкільному віці) вчиться самостійно здійснювати трудові процеси;

2) *вчасне формування в дітей уміння здійснювати доступні їм види праці, що включають набори певних трудових дій;*

3) *формування першопочаткових суспільних мотивів трудової діяльності.* Спочатку в дітей спонукальним фактором до трудової діяльності є інтерес до предметів і дій з ними. Проте цей інтерес ще не стійкий, що досить часто призводить до переходу трудової діяльності в гру та спричиняє втрату інтересу до праці як такої. Інтерес до результатів праці виникає в

молодшому дошкільному віці й закріплюється в подальші роки. Він робить трудовий процес привабливим для дітей, викликає свідоме і стійке бажання брати участь у праці. У старшому дошкільному віці починають формуватися першопочаткові суспільні мотиви праці: допомогти товаришеві; зробити щось за іншого тощо. Такі суспільні мотиви породжують інтерес до самої трудової діяльності. Від успішності вирішення завдань цієї групи залежить рівень розвитку трудової діяльності дітей дошкільного віку [88].

Друга група завдань спрямована на виховання позитивного ставлення до праці дорослих, її результатів і передбачає:

1) *виділення праці дорослого як особливого виду діяльності, спрямованого на досягнення значущих для інших результатів. Діти дошкільного віку ще не вміють відрізнити працю дорослих від інших форм діяльності. Тому сприйняття дитини слід спрямувати на виділення результату праці дорослих та розширювати знання про суспільну значущість цих результатів;*

2) *виховувати повагу до людини праці, бажання надавати дорослим посильну допомогу;*

3) *виховувати бережливе ставлення до результатів праці – речей, що оточують дитину.*

Ця група завдань вирішується в процесі формування знань про працю дорослих [88].

Третя група завдань спрямована на виховання особистості дитини в процесі трудової діяльності. Вона включає:

1) *виховання адекватного ставлення дітей до власної праці. Дитина повинна розуміти необхідність своєї праці, її доцільність, бачити результат та оцінювати його значення. В. Сухомлинський говорив: «...не примушувати, а привчати дитину до трудового зусилля. Терпляче, наполегливо, поступово. Навчити її керувати своїми бажаннями, виховувати дуже важливу якість – волю»;*

2) *виховання особистісних рис дитини*: відповідальності, цілеспрямованості, самостійності, наполегливості, ініціативності, рішучості, терпіння тощо;

3) *виховання культури поведінки і позитивних взаємовідносин між дітьми*. Колективний характер трудової діяльності вимагає від дітей узгодження мети своїх дій, взаєморозуміння і допомоги. У цьому виражається моральна сутність праці.

Для того щоб праця стала засобом виховання, вона повинна бути змістовною, мати особистісну і суспільно корисну значущість, чітку організацію. Сам процес праці потрібно будувати на моральних засадах (мета, процес, результат).

Усі групи завдань педагог реалізує в комплексі на кожному віковому етапі, ураховуючи специфіку віку вихованців.

В. Ільєнко рекомендує в процесі трудової діяльності завдання ускладнювати поступово й акцентує увагу на тому, що фізичні зусилля, що докладають діти під час роботи на подвір'ї, не повинні викликати перевтому. Інакше в них виникне негативне ставлення до трудових завдань, що вплине на виявлення ініціативи в майбутньому. Автор наголошує, що тривалість праці залежить від її характеру та віку дітей. Вона може бути такою:

- у молодшій групі – 5–7 хвилин;
- у середній групі – 10–15 хвилин із невеликим відпочинком залежно від характеру праці;
- у старшій групі – 15–25 хвилин із перервою на відпочинок або зміною характеру праці [7].

Основними засобами трудового виховання в дошкільному віці є:

1) ознайомлення дітей з працею дорослих; 2) трудове навчання; 3) самостійна праця дітей.

Провідну роль у трудовому вихованні відіграє самостійна праця дітей. Формування трудової діяльності в дошкільника відбувається через наслідування основних складових праці дорослої людини. Щоб дитина

змогла це зробити, їй потрібно спершу виокремити, усвідомити та зрозуміти основні елементи трудової діяльності, необхідні вміння, а вже потім – опановувати їх на практиці. Для ефективного досягнення цієї мети важливо всебічно й системно використовувати всі доступні засоби трудового виховання.

Ознайомлення дітей з працею дорослих. Цей засіб дозволяє: 1) виділити із різноманітних явищ суспільного життя трудову діяльність як особливий вид людської діяльності; 2) показати спрямованість трудової діяльності; 3) показати результати праці та їх значення.

Формування знань про результативність праці – це перша сходинка в пізнанні трудових процесів дітьми. Знання про спрямованість трудового процесу на результат дозволяють розкрити його структуру. Засвоєння таких знань – складне завдання для дітей дошкільного віку. Без спеціального навчання діти й у старшому дошкільному віці не знають компонентів трудового процесу, не виділяють його результатів.

Причини складності сприймання процесу праці дорослого дітьми:

1) трудова діяльність дорослого має безперервний характер, усі компоненти злиті воедино й не сприймаються дитиною ізольовано, отже, і не усвідомлюються;

2) трудова діяльність дорослого часто подається в «очищеному» вигляді (дорослий працює за заздалегідь розробленим планом, із наперед відібраними матеріалами та інструментами, часто його дії не пов'язані з результатом, дитина не розуміє мотивації праці, і як наслідок, результат праці дорослого нею не усвідомлюється);

3) під час трудової діяльності дорослий застосовує методи, що не відповідають особливостям пізнання дошкільників. Просте спостереження не дає можливості виділити і усвідомити компоненти праці дорослого [88].

Умови успішного сприймання дітьми праці дорослого: 1) мотивація цілі та результату праці практичними потребами дітей та дорослих; 2) наочна презентація результатів праці у вигляді малюнка чи предмета; 3) пояснення

застосування результату праці, що спонукає до усвідомленого вибору матеріалу; 4) попередня підготовка обладнання в присутності дітей; 5) поетапне демонстрування трудового процесу; 6) використання отриманого результату за призначенням і встановлення зв'язку між результатом, метою та трудовими діями [88].

Знання про структуру трудового процесу, взаємозалежність між його компонентами важливі для самостійного пізнання дітьми трудового процесу дорослих та засвоєння ними трудової діяльності.

Трудове навчання спрямоване на формування в дітей умінь, необхідних для цілісного здійснення трудового процесу. Воно покликане сформуванню у дітей культуру праці.

Трудове навчання передбачає формування в дітей *загальнотрудових та спеціальних умінь*.

Загальнотрудові вміння пов'язані з організацією, плануванням та здійсненням трудового процесу.

Спеціальні трудові вміння – це специфічні трудові дії з різними інструментами і матеріалами (наприклад, із ножицями та папером). Трудове навчання дозволяє досить швидко засвоїти трудові процеси, істотно впливає на характер знань дітей про працю. З'являється усвідомлення дітьми значущості результату праці, що підвищує інтерес до власної праці.

У *молодшому* дошкільному віці трудове навчання спрямоване в основному на процес оволодіння дітьми самообслуговуванням. У *середньому* дошкільному віці – на освоєння елементів господарсько-побутової праці та праці в природі. У *старшому* дошкільному віці діти оволодівають ручною (художньою) працею.

Трудове навчання здійснюється на заняттях і в повсякденному житті, у колективних та індивідуальних формах.

Основні дидактичні умови, що забезпечують ефективність трудового навчання: 1) тісний зв'язок занять із трудовим навчанням із заняттями з ознайомлення з працею дорослих; 2) комплексне використання вихователем

різноманітних прийомів навчання (показ, пояснення тощо); 3) диференційоване навчання кожного компонента трудового процесу, що здійснюється через показ і пояснення вихователя; 4) самостійне, поетапне виконання дітьми процесу, що засвоюється; 5) формування основ культури праці; 6) фіксація знань, умінь, отриманих на заняттях з трудового навчання в ігрових вправах та повсякденній праці дітей.

Самостійна праця дітей сприяє засвоєнню ними отриманих у процесі навчання знань, умінь, оволодінню культурою праці, формуванню моральних якостей особистості. У ЗДО використовують дві форми організації самостійної праці дітей – колективну та індивідуальну. Індивідуальна форма організації трудової діяльності застосовується з різними цілями, але найчастіше – у випадках, коли дитина пропустила заняття або ще не опанувала певну трудову дію чи процес. Для старших дошкільників така форма організації праці є свідченням зацікавленості в окремих видах трудової діяльності. Водночас вона дозволяє враховувати індивідуальні особливості дитини та відповідно планувати персоналізовану роботу.

Індивідуальна праця може здійснюватися поряд із роботою інших дітей молодшого віку, що дозволяє вихователю одночасно спрямовувати діяльність декількох вихованців, сприяє їх спілкуванню, розвитку моральних якостей. Така форма є своєрідним проміжним етапом на шляху до повноцінної колективної праці.

Різновидами індивідуальної форми організації праці є: *чергування* та *доручення*. Доручення, у свою чергу, за формою організації можуть бути індивідуальними, підгруповими, спільними (для 5–6 осіб, наприклад, перенести іграшки з майданчика в групову кімнату); за тривалістю – короткочасними чи тривалими, постійними чи одноразовими; за змістом – відповідати видам праці.

Колективна праця дітей. Якщо доручення та чергування стали систематичними, постійними формами організації праці в групі і діти

досягли певних успіхів, стає можливим перейти до більш складної форми – колективної праці.

Їй притаманні такі особливості: загальна мета; розподіл трудових дій між учасниками; колективний результат праці; спільна відповідальність; залежність учасників один від одного.

Різновидами колективної праці є: праця поруч, загальна та спільна.

Праця поруч – форма організації трудової діяльності, за якої діти незалежно один від одного одночасно виконують індивідуальні завдання. У процесі роботи поруч виникає безпосереднє спілкування, яке спонукає дітей до надання допомоги одне одному, створює сприятливі умови для формування доброзичливих стосунків.

Загальна праця – форма організації трудової діяльності, яку характеризують спільні мета і результат. Загалом трудовий процес розгортається як індивідуальний (наприклад, прибирання в ігровій зоні. У кожній дитини своє завдання, а результат спільний – чистота).

Спільна праця – складний різновид колективної діяльності, що передбачає досягнення спільного результату шляхом виконання послідовних трудових дій над певним об'єктом, який переходить від одного учасника трудового процесу до іншого. Усі трудові дії при цьому мають певну завершеність (наприклад, посів насіння на ділянці. Одна дитина робить борозни, друга – висіває насіння, третя – загортає його, четверта – поливає). Цей вид колективної праці використовують у старшому дошкільному віці, оскільки він потребує чіткої організації, самоконтролю, достатнього рівня сформованості трудових умінь.

Для успішного вирішення завдань трудового виховання дошкільників слід комплексно та в тісному взаємозв'язку використовувати всі засоби.

Трудова діяльність дітей дошкільного віку відрізняється від праці дорослих низкою особливостей.

Своєрідність дитячої праці полягає в таких її ознаках: 1) умовність або відсутність суспільно значущого результату; 2) тісний зв'язок з грою; 3) у

процесі праці діти оволодівають непрофесійними вміннями; 4) праця має ситуативний, необов'язковий характер; 5) праця дитини перебуває на стадії розвитку, тому потребує участі й допомоги дорослого; 6) у дітей поступово формується здатність мотивувати власну трудову діяльність; 7) виховна значущість як найвища цінність дитячої праці.

Види праці в дошкільному віці

Основними видами дитячої праці є *самообслуговування, господарсько-побутова, праця в природі, ручна (художня) праця*. Усі вони мають певні можливості для вирішення виховних завдань.

Умови трудового виховання в ЗДО

Під умовами трудового виховання розуміємо спеціально створені педагогічні обставини, які забезпечують ефективне трудове виховання дітей дошкільного віку.

1. Наявність програм з трудового виховання й чітко визначених завдань для кожного вікового етапу.
2. Комплексне й адекватне використання засобів трудового виховання.
3. Кваліфікація вихователя, його досвід.
4. Наявність відповідного обладнання для всіх видів праці, яке б відповідало педагогічним, гігієнічним та естетичним вимогам.
5. Правильна організація збереження обладнання для різних видів праці в певному порядку та відведеному місці.
6. Повсякденна систематична праця і посильна участь у ній кожної дитини.
7. Посильність праці з дотриманням вимог щодо фізичного і психологічного навантаження. Так, у молодших групах діти залучаються до одноманітної роботи протягом 12–15 хвилин, в старших – протягом 25–30 хвилин.
8. Обов'язкове індивідуальне оцінювання результату праці та трудової діяльності в цілому.
9. Тісний зв'язок із сім'єю з питань трудового виховання [88].

Отже, трудове виховання дітей дошкільного віку є невід'ємною складовою розвитку особистості. Воно сприяє формуванню відповідальності, самостійності, працелюбності та поваги до праці інших людей. Важливо, щоб праця приносила дітям радість, а її результати викликали почуття гордості та задоволення.

Запитання для самоперевірки

- 1. Дайте визначення понять «праця», «трудове виховання».*
- 2. Назвіть завдання трудового виховання дітей дошкільного віку.*
- 3. Яке значення трудового виховання дітей дошкільного віку?*
- 4. Дайте коротку характеристику формам організації праці дітей.*
- 5. Назвіть умови трудового виховання в ЗДО.*

Завдання для виконання до наступної лекції: Ознайомитися зі змістом освітнього напрямку «Дитина в соціумі. Соціально-фінансова грамотність» БКДО.

Тема. Початкове економічне виховання дітей дошкільного віку

План

1. Поняття про початкове економічне виховання дошкільників. Сучасні дослідження в галузі економічної освіти дітей дошкільного віку.
2. Завдання економічного виховання дітей дошкільного віку в чинних освітніх програмах для ЗДО.
3. Зміст початкового економічного виховання в дошкільному віці:
  - а) основні умови успішного засвоєння економічних знань;
  - б) характеристика ефективних форм і засобів економічного виховання;
  - в) роль сім'ї, взаємодія вихователів і батьків у вирішенні завдань початкового економічного виховання дітей дошкільного віку.
4. Формування фінансової грамотності в дітей дошкільного віку.

1. Поняття про початкове економічне виховання дошкільників. Сучасні дослідження в галузі економічної освіти дітей дошкільного віку

У сучасних соціально-економічних умовах особливої актуальності набуває завдання формування в молодого покоління елементарних економічних знань, умінь та навичок, а також виховання моральних якостей економічного характеру й набуття відповідного соціального досвіду. Економічне виховання тісно пов'язане з реаліями сьогодення та обумовлене його потребами. Цей напрям у дошкільній педагогіці потребує серйозного наукового обґрунтування – як теоретичного, так і практичного.

Нині ведуться активні пошуки ефективних форм, засобів і методів упровадження основ економічного виховання в дошкільному віці. Початкову економічну освіту та залучення дітей до елементарних економічних понять треба розглядати як важливу складову процесу економічної соціалізації, що суттєво впливає на формування в дитини ставлення до матеріальних і духовних цінностей і загалом сприяє розвитку її особистості.

Найбільш ефективною стратегією соціального становлення особистості сьогодні є формування готовності дитини дошкільного віку до

життєдіяльності в нових соціально-економічних умовах. В умовах ринкових відносин посилюється значущість таких якостей особистості, як завзятість та діловитість, розважливість та хазяйновитість, ініціативність та висока дисциплінованість, здатність до самостійного аналізу життєвих реалій, готовність до захисту своїх соціально-економічних прав і свобод у межах цивільної толерантності. Практичне вирішення цього завдання забезпечить більш ранню психологічну готовність особистості до економічної діяльності та більш успішне її входження в систему соціально-економічних зв'язків сучасного суспільства. Вітчизняна наука (А. Богуш, Н. Гавриш, Е. Корнак, Н. Кривошея, К. Крутій, І. Рогальська-Яблонська, Т. Степанова, Б. Шем'якін) наголошує на розумінні соціально-економічного становлення дошкільників як процесу засвоєння ними елементарних економічних понять та набуття «ринкових» навичок поведінки вже з перших років життя, оскільки знання, уміння, навички, стереотипи поведінки, закладені саме в дошкільному віці, є фундаментом для становлення Я-економічного у структурі «Я-концепції» особистості; що є системою уявлень людини про саму себе та презентується як найбільш повна сутнісна характеристика особистості та віддзеркалює її динамічність, гнучкість, суперечливість та складність. Загальні основи, зміст і методи економічної освіти та виховання дітей старшого дошкільного віку в контексті сучасних викликів досліджували Н. Беляєва, С. Гончаренко, Н. Гавриш, О. Кульчицька, Є. Курак, Ю. Лелюк, І. Рогальська-Яблонська та інші. Сучасна педагогіка не дає єдиного визначення поняттям «економічне виховання» та «економічна освіта». Одні автори розглядають економічне виховання як оволодіння економічними знаннями і формування потреб і вмінь використовувати їх у практичній діяльності. Інші вважають, що основою економічного виховання є формування економічного мислення, свідомості, поведінки, якостей особистості, таких як відповідальне ставлення до праці, її результатів. Стосовно визначення поняття «економічна освіта» думки вчених схожі: це насамперед озброєння певною системою знань,

засобів діяльності, застосування їх у трудовій діяльності, формування культури спілкування в процесі економічної діяльності [8].

Результатом економічного виховання є **соціально-фінансова грамотність** – *здатність людини приймати обґрунтовані фінансові рішення, відповідально ставитися до матеріальних ресурсів, розуміти економічні процеси та ефективно управляти власним бюджетом* [8].

Економічна освіта охоплює загальні знання про економічні процеси, ринкові механізми, роль держави в економіці, підприємництво, податки.

Фінансова освіта спрямована на розвиток практичних навичок управління фінансами (особистий бюджет, банківські операції, кредити, інвестування, захист від фінансових ризиків). Орієнтована на підготовку до свідомого управління власними фінансами.

Таким чином, економічна освіта формує глобальне розуміння економічних процесів, а фінансова освіта дає практичні інструменти для особистого фінансового управління. Обидві складові є важливими для формування фінансової грамотності людини з раннього віку.

Первинний економічний досвід – *це елементарна форма відображення економічної діяльності, що, з одного боку, є сукупністю отриманих раніше знань про сутність економічних стосунків та понять, сформованих елементарних економічних умінь і навичок, з іншого – виступає необхідною умовою для подальшого їх збагачення*. А. Сазонова виділяє складові первинного економічного досвіду: 1) *мотиваційна*, що характеризується наявністю інтересу до економічної сфери життєдіяльності, умінням ставити мету, оцінювати соціально-економічну ситуацію, орієнтуватися в економічних процесах, ураховуючи власні можливості, сформовані знання й уміння; 2) *інформаційна* – включає сформовані економічні уявлення, освоєні економічні поняття, знання й розуміння основних законів та економічних процесів тощо; 3) *операційна*, до якої належать сформовані економічні дії, наявність елементарних умінь і навичок для забезпечення економічної діяльності, уміння приймати рішення та діяти

відповідно до соціально-економічної ситуації, що склалася, готовність до варіативних дій у життєвих ситуаціях економічного вибору. Для набуття, збагачення і використання первинного економічного досвіду також необхідними є розвинені морально-економічні якості, важливі для успішної економічної діяльності, та сформовані інтелектуальні здібності людини.

Спираючись на дані психолого-педагогічних досліджень **початкове економічне виховання дошкільників** визначають як *цілеспрямований педагогічний вплив з метою засвоєння дітьми елементарних економічних знань, навичок та формування початкових морально-економічних якостей особистості, основ економічної культури.*

Метою економічного виховання є формування в дітей доступних економічних понять, виховання з дитячих років свідомого користувача всім, що пропонується дітям для щасливого дитинства, виховання поваги до тих, хто виявляє турботу про них. Іншими словами, економічне виховання полягає в тому, щоб ознайомити дошкільника з навколишнім предметним світом як із проявом духовних і матеріальних цінностей, частиною загальнолюдської культури. Це відбувається в процесі пізнання та навчання дітей елементарних норм поведінки – умінням бережно ставитися до іграшок і матеріалів під час ігор і занять, усвідомлювати (на доступному рівні), що кожна річ створена завдяки зусиллям і праці дорослих.

Важливе значення в економічному вихованні має ознайомлення дітей із трудовою діяльністю дорослих. Саме через це в дітей формується первинне уявлення про соціальний зміст економічних відносин, що стає основою для подальшого розвитку економічної свідомості.

Основні цілі початкового економічного виховання:

- 1) *пізнавально-розвивальна*, яка полягає в накопиченні та розширенні діапазону початкових економічних знань дитини ігровими засобами;
- 2) *виховна*, яка синтезує моральне, трудове та економічне виховання.

Завдання початкового економічного виховання:

- 1) формувати в дітей уявлення про потребу і можливості початкових економічних знань;
- 2) формувати деякі економічні вміння і навички;
- 3) виховувати соціально-економічні якості (працьовитість, ощадливість, бережливість, раціональність, цілеспрямованість, акуратність, обов'язковість тощо);
- 4) розвивати інтерес до різних видів праці та професій, пов'язаних з економічною діяльністю;
- 5) формувати основи економічної культури [31].

До останнього часу в дошкільній педагогіці питання економічного виховання не розглядалося як окрема цілеспрямована проблема – досліджувалися лише окремі її аспекти. Зокрема, Л. Артемова вивчала ознайомлення дітей з працею дорослих і перенесення здобутих знань у гру, а З. Борисова – особливості дитячої праці та формування моральних якостей у процесі колективної діяльності.

Нині проблема виховання економічної культури дошкільників вирішується системно в таких ключових напрямках:

- 1) визначення перспектив розвитку економічної культури в соціальному контексті з урахуванням взаємин між дітьми, педагогами та батьками;
- 2) уточнення змісту, форм і засобів організації економічного навчання в умовах закладу дошкільної освіти;
- 3) аналіз впливу дошкільного середовища на посилення економічного виховання, пошук ефективних педагогічних підходів, які сприяють переходу економічних знань на рівень практичних дій – формування навичок бережливого й раціонального ставлення до предметного світу.

2. Завдання економічного виховання дітей дошкільного віку в чинних освітніх програмах для ЗДО

У розділі «Дитина в соціумі» комплексної освітньої програми «Дитина» окреслюються завдання початкового економічного виховання, висувається

завдання поглиблення інтересу до праці дорослих, а також бережливого ставлення до результатів праці. У цих розділах передбачено ознайомлення дітей з українськими зразками усної народної творчості, що відображають життєву мудрість і працьовитість українського народу. Також акцентується увага на формуванні в дітей навичок ведення домашнього господарства: підтримання порядку вдома, участь у приготуванні їжі, долучення до процесу закупівлі продуктів і товарів для сім'ї.

Під час ознайомлення з працею дорослих перед вихователем ставиться завдання озброїти дітей знаннями про трудову діяльність у промисловій сфері відповідно до регіональних особливостей. До змісту ознайомлення входить інформація про основні професії, характер трудової діяльності дорослих, а також суспільна важливість їхньої праці. Особлива увага приділяється поглибленню уявлень дітей про роботу у сфері обслуговування.

У процесі навчання складання розповідей, ведення бесід про професії, техніку, обладнання доцільно залучати додаткову літературу, яка розширює програмовий матеріал і сприяє розвитку інтересу до професійної діяльності. Важливо використовувати добірки художніх творів економічної тематики – це можуть бути оповідання, загадки, казки, вірші, що підходять для переказування, читання та вивчення напам'ять.

Запропонований програмою матеріал подано з поступовим ускладненням залежно від вікової групи.

II молодша група: Ознайомлювати дітей із трудовою діяльністю найближчих дорослих; формувати звичку до акуратності та охайності; навчати дбайливо ставитися до власних речей, предметів особистої гігієни та навколишнього середовища; виховувати прагнення до самостійності й бажання підтримувати порядок у власних речах; прищеплювати звичку дотримуватися чистоти та порядку в приміщенні та на території закладу дошкільної освіти.

У **середній групі** педагог сприяє розвитку ініціативності в дітей, допомагає усвідомити важливість взаємозв'язків між людьми через працю,

пояснюючи, що все, чим користується людина, створено працею, тож до речей потрібно ставитися дбайливо, вчасно помічати й усувати безлад. Педагог закріплює навички раціонального розміщення одягу й взуття, формує вміння наводити порядок у своїх речах.

У старших групах увага приділяється поглибленню інтересу до праці дорослих, її особливостей і змісту; акцентується суспільна і моральна цінність праці. Діти продовжують знайомитися з різними професіями, їх метою, інструментами, матеріалами, трудовими діями та результатами роботи в різних галузях – промисловості, сільському господарстві, будівництві, сфері обслуговування. Вихователь розвиває в дітей культуру праці, навчає раціонально користуватися її знаряддями, знайомить із народною творчістю, що прославляє працьовитість і щедрість. Продовжується формування морально-ділових якостей, важливих для економічної діяльності: відповідальності, ініціативності, обов'язковості, дисциплінованості, здатності до організації. Залучає дітей до практичної діяльності – ремонту книжок, іграшок, дидактичних матеріалів.

Отже, сформульовані в програмах завдання виховання недостатньою мірою забезпечують безперервність формування початкових економічних уявлень дошкільників, не враховують роль початкових економічних знань, умінь, навичок у професійній орієнтації дітей.

3. Зміст початкового економічного виховання в дошкільному віці

В освітньому напрямі «Дитина в соціумі. Соціально-фінансова грамотність» Базового компонента дошкільної освіти зазначено, що прояв соціальної компетентності й навичок фінансової грамотності виявляється в прагненні дитини «вивчати свої права й обов'язки, планувати бюджет, раціонально використовувати ресурси, заощаджувати, оцінювати наявні можливості». Дитина проявляє емоційно-ціннісне ставлення: «має інтерес до дослідження соціально-фінансових взаємозв'язків, виявляє інтерес до грошей. Мотивована на цінності відповідального (бережливого) ставлення до

природного оточення. Виявляє повагу до соціальних та природних ресурсів. Має особистісне розуміння соціально-фінансових взаємозв'язків, має уявлення про планування бюджету в родині, демонструє сформованість уявлень про заощадження». Також дитина «здатна брати участь у плануванні бюджету родини, дотримується економічно доцільної поведінки» [8].

Формування початкових економічних уявлень у дітей шляхом ознайомлення їх із працею дорослих є органічною, невід'ємною частиною цілісного педагогічного процесу, тому що воно є однією з умов підготовки дітей до трудової діяльності, до життя в суспільстві.

Виходячи з тривимірності цілісної діяльності (здатність ставити мету; уміння її реалізувати; уміння співвіднести отриманий результат із вихідним наміром), *рівень економічної вихованості можна визначити за такими критеріями:*

- наявність початкових економічних знань у дітей (про працю дорослих, професії, пов'язані з економічними відносинами);
- сформованість елементарних умінь та навичок, а саме вміння економно використовувати матеріали, бережливо ставитися до іграшок, предметів побуту тощо;
- наявність відповідних моральних якостей: працьовитість, ощадливість, бережливість, раціональність, цілеспрямованість, акуратність, обов'язковість тощо [31].

Отже, економічна вихованість виявляється у сформованості базових економічних знань, умінь і навичок, а також у розвитку моральних якостей, що є необхідними для участі в економічній діяльності.

Умови початкового економічного виховання:

- 1) забезпечення комплексного підходу до процесу економічного виховання (формування елементарних економічних знань, умінь, навичок, особистісних якостей, необхідних для успішної економічної діяльності);
- 2) привертання уваги дітей до економічних професій;
- 3) створення ігрових ситуацій;

4) надання пріоритету ігровій діяльності серед інших засобів формування первинного економічного досвіду;

5) поступове впровадження ігор економічної спрямованості: на першому етапі – дидактичних, що сприяють формуванню елементарних економічних понять, на другому – ситуативних, на засвоєння найтипівіших способів соціально-економічної поведінки, на третьому – сюжетно-рольових, зокрема ігор-стратегій, для збагачення досвіду дій у різноманітних соціально-економічних ситуаціях;

6) використання різних видів дитячої діяльності;

7) підвищення рівня підготовленості дорослих до здійснення завдань економічного виховання;

8) створення фонду методичної та дитячої літератури економічного змісту [53].

У роботі з початкового економічного виховання дослідники рекомендують спиратися на такі *підходи*:

– створення ігрової атмосфери під час формування в дітей економічних знань;

– включення дітей у продуктивну діяльність;

– використання початкових економічних знань дітей у різних видах діяльності;

– створення умов для самостійного прояву дітьми особистих якостей економічного характеру;

– включення дорослих в активну співпрацю із здійснення завдань економічного виховання дошкільників;

– забезпечення індивідуального підходу.

У роботі з реалізації програм, які передбачають ознайомлення дітей з працею дорослих, доцільно використовувати як традиційні, так і спеціально розроблені, спрямовані на економічне виховання форми і засоби освітньо-виховної роботи.

Форми і засоби роботи з початкового економічного виховання:

заняття-бесіди про працю дорослих; читання сучасної художньої літератури економічного змісту, творів усної народної творчості; бесіди з дітьми з елементами розповіді педагога; загадки; складання дітьми оповідань про працю дорослих; розглядання малюнків; заняття-екскурсії; сюжетно-рольові ігри; творчі ігри виробничого характеру; дидактичні ігри економічного змісту; завдання для дітей за участю батьків; звертання до досвіду дитини; проведення конкурсів економічного змісту «Економічна чомучка», «Що? Де? Коли?» тощо; проведення конкурсів за участю батьків, наприклад, «Тато, мама, я – економна сім'я»; створення педагогічних ситуацій; мовленнєві логічні завдання економічного змісту; заняття із зображувальної діяльності та праці.

Роботу з початкового економічного виховання доцільно проводити в три етапи. Перший, *орієнтовно-адаптивний*, передбачає ознайомлення дітей з економічною сферою життєдіяльності, формування в них уявлень про елементарні економічні поняття та розвиток інтересу до економічних процесів. Найпоширеніші засоби на цьому етапі – це заняття, дидактичні ігри і завдання, пов'язані з різноманітними видами діяльності дошкільнят: із комунікативно-мовленнєвою (робота над загадками, прислів'ями, приказками, оповіданнями, бесіда за сюжетними малюнками, доповнення відповіді, створення власних оповідань, складання запитань тощо), пізнавальною (досліди, спостереження), трудовою (виконання елементарних обов'язків із самообслуговування), предметно-практичною (ознайомлення з предметами праці та способами їх застосування), художньою (зображувальна, художньо-мовленнєва, музична, театралізовано-ігрова).

Метою *діяльнісно-поведінкового* етапу є заохочення дітей до застосування різних способів поведінки в певних соціально-економічних ситуаціях. На цьому етапі ефективним є використання на спеціальних заняттях завдань на узагальнення, систематизацію, абстрагування інформації, дії за аналогією, формування понять та ситуативні ігри: гра-альтернатива (на

знаходження економічного компромісу в конкретній соціально-економічній ситуації), гра активного включення (на правильне розв'язання економічної задачі) та гра-експеримент (на розв'язання задач методом спроб і помилок).

Мета третього етапу, *діяльнісно-творчого*, полягає у формуванні в дітей варіативної поведінки, уміння узгоджувати власні дії з діями всіх членів колективу та будувати спільну стратегію діяльності. На цьому етапі діти виявляють творчий характер пізнавальної діяльності: співвідносять різні економічні поняття між собою, вибирають найбільш доцільні та конкретні стосовно окремої ситуації, відстоюють власну точку зору, презентують її, користуючись лексикою економічного змісту. Завдання цього етапу доцільно реалізувати у процесі тематичних занять та рольових ігор економічної спрямованості. Наприклад, такі ігри, як ігри-презентації (презентація власного чи групового проєкту з виконанням різних соціально-економічних ролей та розкриттям економічних відносин та процесів): «Супармаркет», «Рекламне агентство», «Банк», театралізації з економічної тематики (виконання різних соціально-економічних ролей у змінних умовах): «Ферма», «Перукарня» тощо, ігри-змагання (визначення найкращого виконавця соціально-економічних ролей): «Кав'ярня», «Ветеринарна клініка» тощо, ігри-стратегії за тематикою «Мандрівка на потязі», «Відвідування крамниці», «Відвідування кав'ярні» тощо.

За допомогою спеціальних занять (читання літератури економічного змісту, бесіди вихователя з дітьми) у вихованців можна сформувати початкові економічні уявлення про такі категорії та поняття, як *аукціон, банк, банкір, банкрутство, бізнес, біржа, безробітний, гроші, зарплатня, інфляція, вартість, товар, ціна, економіка*, а також про такі професії, як *бізнесмен, менеджер, підприємець тощо*.

Під час планування бесід про професії доцільно дотримуватися принципу поступовості: від загального поняття «професія» – до конкретних назв, таких як «комерсант», «банкір», і навпаки, від часткових прикладів до узагальнення. Варто ознайомити дітей із короткою історією виникнення

грошей, підвести до усвідомлення, що гроші заробляються працею, а також витрачаються чи накопичуються.

До програми варто включити знання про грошові одиниці різних країн, зокрема українські гривні, долари США, євро тощо. Корисним буде також ознайомлення з поняттями «реклама», «ярмарок», «комерція», «підприємництво», а також із витоками цих явищ.

Екскурсії до банку, магазину, на ринок чи в кав'ярню сприяють закріпленню знань, формуванню уявлень про професійну етику, розширюють інтерес до соціально-економічних явищ. Ефективними засобами економічного виховання є конкурси й пізнавальні завдання, наприклад, пригадати казки з елементами бартеру чи власний досвід подібних обмінів.

Для розширення економічних уявлень дітей можна звернутись до казок як прикладів для аналізу понять «прибуток», «збиток», «безробіття». У пригоді стануть мовленнєво-логічні вправи, як-от: як назвати обмін у казці, де чоловік проміняв корову на вівцю, потім – на гусака, курку, а далі – на мішок зіпсованих яблук? Чи був цей обмін вигідним?

Корисно також використовувати сучасні форми сюжетно-рольових ігор: ігри-презентації, театралізовані вистави, ігри-змагання, стратегії. Вони допомагають не лише закріпити економічні знання, а й заохочують самостійне їх застосування, розширюють розуміння професійних відносин і формують повагу до різних професій.

Ефективності цих ігор передуює підготовча робота: екскурсії, читання тематичної літератури, бесіди, малювання, виготовлення необхідних атрибутів, спільні обговорення задумів.

Важливим аспектом початкового економічного виховання є формування в дошкільників соціально-економічних якостей та корисних звичок (пунктуальність, точність тощо). Цю роботу дослідники рекомендують проводити в таких *напрямах*:

– загальне ознайомлення дітей з особистісними якостями, необхідними для успішної економічної діяльності;

- подача знань з наступним використанням їх у самостійній практичній діяльності;
- організація суспільно корисної діяльності.

Відповідно до цих напрямів вихователі в комплексі використовують усі три групи методів: наочні, словесні, практичні.

Працюючи з дошкільниками, педагоги повинні пам'ятати, що формування ціннісного ставлення дітей до результатів праці буде відбуватися ефективніше в процесі продуктивної діяльності, під час якої діти працюють з різними матеріалами (наприклад, створення у групі майстерень «Книжкова лікарня», «Майстерня з ремонту іграшок», «Куточок бережливості»). До плану занять з ручної праці варто ввести роботу з навчання дітей ремонту книжок, іграшок, дрібного ремонту одягу.

Успішним є також проведення бесід, що формують бережливе ставлення до матеріальних цінностей: «Дитячий садок – наш дім», «Книга – наш друг», «Бережімо воду» тощо. У процесі таких бесід вихователі важливо апелювати до власного досвіду дитини (згадай, що ти зробив учора вдома: помив посуд, полив квіти, вимив підлогу тощо. Ти зекономив час батьків чи після тебе довелося переробляти?).

Ефективним інструментом початкового економічного виховання є організація колективної трудової діяльності, у якій дитина набуває практичних трудових умінь, вчиться раціонально використовувати матеріали та час, а також формує морально-етичні якості, повагу до результатів власної праці й праці інших людей.

Для успішного здійснення завдань економічного виховання надзвичайно важливою є тісна співпраця між закладом дошкільної освіти та сім'єю. Яскравим підтвердженням актуальності економічного виховання є практика залучення дітей до домашніх справ, адже саме в родині розпочинається процес формування елементарних економічних уявлень.

Сімейне виховання має свої особливості: воно індивідуалізоване, тривале, здійснюється в природному середовищі дитини, охоплює різні

аспекти життя. Цілеспрямована діяльність дорослих у сім'ї, а також загальна атмосфера господарювання спрямовані на формування в дітей бережливого ставлення до особистого та суспільного майна, поваги до людей праці у всіх її проявах.

Родина має широкі можливості для економічного виховання: це і ведення сімейного бюджету, і планування витрат, і дбайливе ставлення до продуктів та речей. Через спостереження за ставленням батьків до праці, грошей, матеріальних благ у дітей формується ціннісне бачення економічних питань. Саме в сім'ї дитина отримує первинний соціально-економічний досвід.

Соціологічні дані свідчать: 70 % батьків націлені на передання дітям власного досвіду, ще 25 % мають таку саму мету, але не знають, як її реалізувати, а 5 % вважають, що діти повинні самі здобувати цей досвід. Атмосфера родинного життя, приклад дорослих, їхнє ставлення до речей, грошей та ресурсів чинять великий вплив на дитину і формують у неї навички доброго господарювання.

Варто враховувати, що не всі сім'ї мають однакові ціннісні орієнтири, тому вмілий педагогічний вплив у ЗДО допоможе дитині краще розуміти економічні явища, формувати адекватні уявлення про працю, гроші та матеріальні блага. Одним із важливих завдань сьогодення також є підвищення економічної грамотності батьків.

Роботу щодо залучення батьків до початкового економічного виховання дошкільників слід починати з просвітництва батьків, використовуючи такі **форми**: лекції, семінари-практикуми, дні відкритих дверей, бюлетені, стенди, папки-пересувки, консультації, бесіди, завдання економічного змісту.

Мета перших батьківських зборів-практикумів – ознайомити батьків із завданнями початкового економічного виховання дошкільників. Тематика повідомлень може бути така: «Роль сім'ї у вихованні бережливого ставлення дитини до суспільних речей», «Чи потрібні старшому дошкільникові кишенькові гроші?», «Про значення залучення дітей до планування

сімейного бюджету», «Які трудові обов'язки повинні бути у вашої дитини» та інші.

Перед батьківськими зборами в куточку для батьків рекомендується розмістити запитання такого типу: «Як Ви контролюєте участь дітей у домашній праці?», «Чи часто Ви разом з дітьми робите закупівлю продуктів, мийних засобів тощо?», «Як часто і які запитання економічного змісту ставить Ваша дитина?» і тому подібні.

Куточок для батьків можна використати і для домашніх завдань для батьків і дітей, мета яких – зробити батьків учасниками пізнавально-економічної діяльності дітей. Наприклад, разом з дітьми проаналізувати сімейний бюджет: на які доходи живе сім'я, які витрати, скільки грошей і куди доводиться витратити і яка є можливість для їх збереження, накопичення.

Вихователю важливо переконати батьків у нерозривному зв'язку між економічним вихованням та морально-трудоим, адже без останнього економічна освіта втрачає свою ефективність і виховний зміст.

Плануючи тематику батьківських консультацій, педагогові варто порадитися з родинами. Зокрема, варто провести невелике анкетування для врахування їхніх інтересів і потреб. Велике значення має добір дитячої літератури з економічною спрямованістю для сімейного читання. Із цією метою вихователь може організувати в груповій кімнаті мінібібліотечку або скласти каталог відповідних джерел. Окрім цього, педагог консультує батьків щодо обговорення прочитаного: коли доречно поставити кілька запитань, а коли – одне, але головне, яке допоможе дитині глибше зрозуміти зміст твору.

Під час ознайомлення дітей із поняттям «реклама» вихователь залучає батьків до створення колекції рекламних зразків іграшок, одягу, товарів для спорту тощо. Батьки разом з дітьми розглядають рекламні оголошення в місті, розповідають про роботу рекламних агентств, пояснюють різновиди реклами та її призначення.

Рівень ефективності взаємодії між ЗДО і сім'єю може змінюватися залежно від конкретних завдань на певному етапі економічного виховання. Особливо активну участь батьки беруть у формах, де виступають організаторами: тематичних аукціонах («Розпродаж іграшок», «Давайте мінятися»), ярмарках дитячих робіт, конкурсах на зразок «Найдешевша страва». Важлива роль батьків і в спільному проведенні родинних свят, таких як «День ангела», «День матері» тощо.

Єдність вимог між закладом дошкільної освіти і сім'єю, систематична взаємодія з використанням дієвих форм педагогічного впливу створюють умови для ефективного початкового економічного виховання дітей.

4. Формування фінансової грамотності в дітей дошкільного віку

Проблему формування соціально-фінансової грамотності молодого покоління вивчали представники різних наук – філософи, економісти, соціологи, психологи, педагоги (І. Сасова, М. Стельмашук, В. Чічканов та ін.). Вони дійшли висновку, що фінансова грамотність – це наявність достатнього рівня знань і практичних умінь у сфері фінансів, які дозволяють адекватно оцінювати ситуацію на ринку й приймати обґрунтовані рішення. Розуміння базових фінансових термінів і здатність застосовувати їх у житті дають змогу людині ефективно управляти своїми фінансовими ресурсами.

У новій редакції Базового компонента дошкільної освіти України (2021) вперше підкреслено важливість формування в дошкільників соціально-фінансової грамотності. Вона розглядається як складова соціальної компетентності та передбачає наявність навичок взаємодії з іншими людьми, усвідомлення власного «Я», розуміння прав і обов'язків, уміння планувати бюджет, раціонально використовувати ресурси, робити заощадження, аналізувати ситуації й оцінювати можливості. Усе це сприяє розвитку самостійності та лідерських якостей у дитини.

Дослідження свідчать, що в дошкільному віці формування соціально-фінансової грамотності найефективніше відбувається в предметно-

практичній, предметно-ігровій, комунікативній, господарсько-побутовій, пізнавальній діяльності дитини, у процесі організації різноманітних видів діяльності дітей, зокрема ігор, художньої літератури, спілкування з дорослими, різних видів предметної діяльності. Велику роль у формуванні соціально-фінансової грамотності старших дошкільників відіграє гра. Фінансова грамотність – дуже важлива допоміжна навичка, яку необхідно розвивати із самого дитинства, закладаючи розуміння, як правильно та ефективно розпоряджатися особистими фінансами.

Нестача доступних та якісних навчальних програм та освітніх матеріалів для дітей та батьків, а також кваліфікованих викладачів, які здатні просто пояснити непросту тему – все це спричиняє нестачу або відсутність навичок, які необхідні для грамотного управління особистими грошима, реалізації усвідомленого вибору фінансових послуг, а також взаємодії із фінансовими організаціями, які займаються захистом прав споживачів. Дослідження останніх років свідчать про необхідність запровадження економічної освіти з дошкільного віку. Упровадження основ економічної грамотності для дітей дошкільного віку є актуальним питанням, адже нині діти дуже швидко вбирають атмосферу нової реальності, навчаються та освоюють сучасні технології.

Експерти Національного банку України спільно з Всеукраїнською громадською організацією «Асоціація працівників дошкільної освіти» розробили парціальну програму «Мої перші гроші», яка спрямована на розвиток фінансової грамотності та формування фінансових компетентностей у дітей старшого дошкільного віку.

Програма орієнтована на реалізацію варіативного складника освітнього напрямку «Дитина в соціумі. Соціально-фінансова грамотність» Державного стандарту дошкільної освіти (2021) в освітньому процесі закладів дошкільної освіти та в умовах родинного виховання. Програма для дітей старшого дошкільного віку «Мої перші гроші» створена на основі Рамки фінансових компетентностей дітей та молоді України з метою розвитку в дітей старшого

дошкільного віку фінансової грамотності шляхом опанування фінансових компетентностей.

Програма «Мої перші гроші» має два підзаголовки, які відображають концептуальні засади навчання фінансової грамотності дошкільнят:

- навчаємося граючи, застосовуємо в житті;
- просто, практично, на прикладах.

Загальні завдання програми:

- 1) ознайомлення з грошовою одиницею України;
- 2) формування уявлень про значення грошей у суспільстві для здійснення платежів і покупок;
- 3) формування навичок і основ поведінки, пов'язаних зі словами «зберігати, ділитися, витратити», та вміння раціонального використання ресурсів;
- 4) ознайомлення з базовими поняттями про гроші та заощадження, планування та управління фінансами;
- 5) формування уявлень про взаємозв'язок між доходами і витратами, про важливість заощаджень;
- 6) розуміння процесів купівлі-продажу, обміну, дарування та позичання;
- 7) ознайомлення з професіями та спонукання до роздумів щодо власних планів на майбутнє;
- 8) розвиток лідерських та підприємницьких якостей: відповідальності, наполегливості, терплячості, розсудливості, ініціативності, щедрості тощо;
- 9) формування уявлень про деякі фінансові послуги на прикладі банків;
- 10) підтримання інтересу до світу фінансів та отримання фінансових знань у майбутньому [95].

Зміст програми з формування фінансової грамотності старших дошкільників розкрито в трьох тематичних блоках, що відповідають найрозповсюдженішим побутовим ситуаціям із життя дошкільнят з урахуванням їхнього віку, допоможуть їм здобути необхідний досвід

(переважно в ігровій формі) та дадуть відповіді на найпоширеніші запитання дітей щодо грошей:

1. «Я – кмітливий покупець».
2. «Поради свинки Скарбнички».
3. «Подорож гривні».

Програма містить завдання з розвитку фінансової грамотності, показники її засвоєння дітьми, орієнтовний тематичний план освітньо-виховної роботи, коротку характеристику основних форм, методів і прийомів, перелік джерел для використання, а також тлумачний словничок, який описує 50 ключових понять відповідно до змісту програми. Терміни і поняття в словничку доступно пояснюються шляхом наведення прикладів, які описують практичні ситуації, знайомі дітям з власного досвіду або досвіду членів їхніх родин [95].

Національний банк у межах мандата на підвищення рівня фінансової грамотності українців співпрацює з Міністерством освіти і науки України, щоб запровадити фінансову грамотність у систему освіти України на різних ланках, починаючи з дошкільної освіти.

Отже, формування фінансової грамотності в дітей дошкільного віку – це важливий процес, що сприяє розвитку економічного мислення, відповідального ставлення до ресурсів і навичок фінансового планування. Завдяки правильно організованому фінансовому вихованню діти отримують базові знання, які стануть основою для їхньої подальшої економічної соціалізації.

Запитання для самоперевірки

1. *Дайте визначення поняття «економічне виховання дошкільників».*
2. *Яке значення має економічне виховання дошкільників для формування в них компетентності?*
3. *Назвіть завдання економічного виховання дошкільників.*

4. Які основні умови успішного засвоєння економічних знань?

5. Яка роль сім'ї в початковому економічному вихованні дошкільників.

Завдання для виконання до наступної лекції: переглянути Базовий компонент дошкільної освіти, освітній напрям «Дитина у світі мистецтва» (мистецько-творча компетентність). Повторити матеріал з навчальної дисципліни «Педагогіка загальна», який стосується естетичного виховання особистості.

Тема. Естетичне виховання дітей дошкільного віку

План

1. Сутність естетичного виховання. Мистецько-творча компетентність дитини дошкільного віку.
2. Зміст та особливості естетичного виховання дітей дошкільного віку.
3. Завдання естетичного виховання дітей дошкільного віку.
4. Особливості естетичного виховання дітей різних вікових груп.

1. Сутність естетичного виховання. Мистецько-творча компетентність дитини дошкільного віку

Сприймання та розуміння прекрасного бере свій початок у ранньому дитинстві. Як зазначав В. Сухомлинський, саме краса має силу облагороджувати серце дитини. Проте малюк самостійно ще не здатен відрізнити прекрасне від потворного, оцінити його значення. У цьому йому допомагає дорослий. Він відкриває дитині світ краси природи, музики, поезії, живопису, сприяючи глибшому пізнанню навколишнього через мистецтво. На думку науковців, краса тісно пов'язана з добром: вона прикрашає життя, надихає на добрі вчинки, впливає на душу людини, виявляється в її поведінці, мові, зовнішності, праці. Український народ із притаманною йому творчою душею створив унікальні засоби формування естетичних почуттів у дитини – від ніжної колискової до високих форм мистецтва, опанування яких можливе лише за умови, що основи закладені ще в дошкільному віці. Саме тому важливо, щоб дорослі якомога раніше залучали дитину до світу краси й гармонії. Це завдання реалізується вихователями в процесі естетичного виховання.

Естетичне виховання – це послідовне формування в дітей естетичного ставлення до життя, розвиток сприймання і розуміння прекрасного в природі, мистецтві, взаєминах людей, художніх потреб і здатності до художньої творчості [88].

Естетичне виховання сприяє збагаченню чуттєвого досвіду, емоційної сфери особистості, впливає на пізнання моральної сторони дійсності (для дошкільника часто поняття «красивий» і «добрий» майже ідентичні), підвищує пізнавальну активність, впливає на фізичний розвиток.

Філософською основою теорії естетичного виховання є естетика, яка досліджує чуттєву культуру людини.

Естетика – наука про загальні закономірності художнього освоєння дійсності людиною, суть і форми відображення дійсності й перетворення життя за законами краси [88].

Здатність сприймати й перетворювати дійсність за законами краси – це духовно-естетична сутність педагога. Без естетичної вихованості, сформованості естетичних почуттів, смаків, розвиненості художніх здібностей неможливо успішно здійснювати естетичне виховання дітей дошкільного віку. Тому дуже важливо відтоді, як дитина починає сприймати навколишній світ, відкрити для неї всі прояви прекрасного, навчити бачити, відчувати й розуміти красу. Ця важлива місія належить вихователям закладів дошкільної освіти.

У «Великому тлумачному словнику української мови» красу визначено як властивість, якість гарного, прекрасного. У «Філософському енциклопедичному словнику» поняття «краса» ототожнюється з визначенням прекрасного – категорії естетики, яка характеризує явища, що мають вищу естетичну цінність. Краса як основний компонент змісту естетики є непростим поняттям. Вона визначається змістом речей і явищ у практичному житті людей, а виявляється за допомогою звуків, кольорів, форм. Філософи, митці різних часів прагнули виявити й описати «закони» і «правила» краси. Серед них найчастіше фігурували гармонія, пропорція, міра, симетрія, співмірність, цілісність, досконалість, відповідність, порядок, злагодженість частини і цілого, ритм, єдність, співзвуччя (симфонія), «золотий зріз» тощо. У ХІХ–ХХ ст. намагалися навіть порівняти «закони краси» з математикою й

іншими точними науками. Сьогодні вже стає зрозумілою принципова безперспективність пошуків єдиних законів краси [94].

Сфера естетики охоплює дослідження природи естетичного як прояву ціннісного ставлення людини до навколишнього світу, а також аналіз основ та результатів її художньої діяльності. У повсякденному житті людина користується такими поняттями, як «прекрасне», «потворне», «досконале», «гармонія», «міра», «цінність» для позначення значущості, яку вона надає речам і явищам, що визначає її ставлення до них. Ці категорії тісно переплітаються з моральністю, оскільки справжня краса, гармонія й досконалість не можуть існувати поряд із аморальністю. Краса людини проявляється в її праці, її результатах, у взаєминах з іншими людьми – саме через це прекрасне набуває цінності для неї.

Як наука, естетика визначає мету, завдання та зміст естетичного виховання, а також окреслює критерії оцінювання рівня естетичного розвитку особистості. Сам естетичний розвиток, своєю чергою, є як сутністю, так і підсумком процесу естетичного виховання.

Естетичний розвиток особистості – *це тривалий процес становлення і вдосконалення естетичної свідомості, відносин та естетичної діяльності особистості* [88].

Цей процес має різні етапи й рівні, які визначаються віковими та соціальними факторами. Він зумовлений засвоєнням особистістю естетичної культури суспільства і здійснюється з допомогою різноманітних форм і засобів. Виховання відіграє вирішальну роль в естетичному розвитку особистості, оскільки забезпечує систематичну передачу естетичної культури суспільства в різних її проявах (духовних, матеріальних).

Естетична культура суспільства – *синтез його матеріальних і духовних цінностей, накопичених людством протягом усієї історії розвитку* [88].

Метою естетичного розвитку є формування естетичної культури особистості.

Естетична культура особистості – *результат активного творчого засвоєння особистістю культурної спадщини суспільства, вироблення при цьому власних критеріїв оцінювання прекрасного й потворного, вияв чуття міри у власній творчості* [88].

Під впливом суспільних умов, виховання, взаємодії з прекрасним естетична культура особистості постійно змінюється: в одних випадках – збагачується, в інших – збіднюється. Естетичну культуру особистості утворюють такі компоненти: естетична свідомість, естетичні потреби, естетична діяльність.

Естетична свідомість – *сукупність знань, ідей, теорій, суджень, оцінок, ідеалів, критеріїв. Її основою є естетичне сприймання – процес відображення сутності предметів і явищ навколишньої дійсності, співвідношення сприйнятого із власними естетичними критеріями. Повноцінне естетичне сприймання формується в комплексі з естетичними уявленнями, поняттями і судженнями про прекрасне і потворне. А все разом визначає естетичні погляди особистості.*

Естетичне судження – *розумовий акт, який реалізує ставлення особистості до конкретного естетичного явища* [88]. Естетичні судження залежать від характеру і рівня знань особистості, її естетичного досвіду.

Спираючись на естетичні погляди, особистість визначає для себе **естетичний ідеал** – *соціально зумовлений взірець досконалості, який є орієнтиром в оцінюванні естетичних явищ у природі, суспільстві, мистецтві та власній художньо-творчій діяльності* [88].

Естетична оцінка – *це ціннісне ставлення людини до певного явища чи образу на основі його співвідношення з естетичними нормами, ідеалами, виробленими людством і втіленими в певні естетичні судження* [88]. Естетична оцінка спирається на категорії прекрасного і потворного, високого, трагічного, комічного.

Естетичний інтерес – *спрямованість особистості на естетичну діяльність, на естетичне опанування дійсності і творів мистецтва* [88].

Ознаками наявності в особистості естетичного інтересу є її прагнення до участі в естетичній діяльності, наявність улюблених мистецьких творів, бажання багаторазово їх сприймати, звертати увагу на думки інших щодо цих творів, а також виражена схильність до певного жанру мистецтва. Естетичний інтерес може відрізнятися за широтою, глибиною та тривалістю. Рівень сформованості такого інтересу значною мірою визначається впливами з боку педагога. Саме естетичний інтерес стає основою для виникнення естетичних потреб.

Естетична потреба – *внутрішня необхідність в осягненні певних естетичних цінностей і розвитку певних умінь*. Естетична потреба передбачає потребу в естетичній інформації, бажання глибше пізнати закони розвитку науки про прекрасне, потребу в пізнанні нового про естетичні явища та предмети.

Естетичні потреби втілюються в **естетичних смаках**, які тлумачать як *складне явище, у якому тісно переплітається особистісне і суспільне; це здатність особистості до індивідуального відбору із сукупності естетичних явищ і предметів тих, які найбільше відповідають її поглядам та ідеалам, породжують позитивні відчуття в процесі сприймання* [88]. Естетичні потреби породжують естетичні почуття.

Естетичні почуття – *суб'єктивне переживання оцінного ставлення до естетичного предмета чи явища* [88]. Воно виражається в духовній насолоді або глибокій відразі до того, що сприймається. Наявність естетичних почуттів породжує глибокі й стійкі естетичні інтереси. Естетичні почуття – джерело усього прекрасного і величного.

Усі вищеназвані якості не даються людині від народження, а є результатом зовнішніх виховних впливів, самовиховання, художньо-творчої практики.

Єдність сформованих естетичних інтересів, смаків, суджень, знань, ідеалів, почуттів, оцінок, потреб готують особистість до повноцінного прояву

естетичної активності (діяльності). Показником естетичної вихованості людини є естетична активність, яка виявляється в діяльності.

Естетична діяльність (практика) – *безперервний процес формування і реалізації певних творчих умінь, навичок, здібностей, гармонізація себе і світу.*

Естетичне виховання можна розглядати як цілісну систему діяльності, спрямовану на розвиток емоційно-чуттєвої сфери особистості, формування вміння сприймати й оцінювати явища естетичної дійсності відповідно до принципів краси, збагачувати внутрішній світ через емоційне переживання та засвоєння законів творчості, а також реалізовувати себе у творчості. Важливою складовою цього процесу є естетична освіта – набуття знань, умінь і навичок у сфері мистецтва. Її доцільно розпочинати з раннього віку, враховуючи психологічні й індивідуальні особливості дітей, зокрема їхню здатність до естетичного сприймання. Саме на основі цього сприймання в дошкільнят розвивається здатність до естетичного осмислення навколишнього світу, що надалі формує художнє сприймання – сприймання й розуміння дійсності через мистецтво. Розвиток естетичного сприймання у дітей залежить від рівня їхньої емоційно-естетичної чутливості, яка має свої особливості на різних етапах дошкільного віку.

Результатом естетичного виховання поряд з естетичним розвитком, естетичною культурою особистості науковці й практики називають **мистецько-творчу компетентність**.

В освітньому напрямі «Дитина у світі мистецтва» нової редакції БКДО її потрактовано як *здатність дитини практично реалізовувати свій художньо-естетичний потенціал для отримання бажаного результату творчої діяльності на основі розвинених емоцій та почуттів до мистецтва, елементарно застосувати мистецькі навички в життєвих ситуаціях під час освітньої та самостійної діяльності* [8].

Результатом набуття мистецько-творчої компетентності є елементарна обізнаність дитини у специфіці видів мистецтва (художньо-продуктивному,

музичному, театральному); ціннісне ставлення до мистецтва і мистецької діяльності; прагнення сприймати мистецтво тощо [8].

Емоційно-ціннісне ставлення: емоційно відгукується на прояви краси в довкіллі, побуті та творах мистецтва, виявляє ціннісне ставлення до творчості художників, музикантів, співаків, танцівників, письменників. Виявляє інтерес до мистецької діяльності (художньо-продуктивної, музичної, театралізованої). Позитивно відгукується на пропозиції включення в різні види мистецько-творчої діяльності (малювання, ліплення, аплікація; слухання музики, співи, музична гра, музично-ритмічні рухи, гра на дитячих музичних інструментах; театралізація малих літературних творів, розігрування спектаклю). Отримує задоволення від мистецької діяльності [8].

Сформованість знань: має елементарні уявлення про види мистецтва (художньо-продуктивне, музичне, театральне). Розуміє мистецтво як результат творчої діяльності митців, виконавців. Виявляє інтерес до творів різних видів мистецтва, впізнає знайомі твори, проявляє до них особисте ставлення, висловлює враження від мистецтва, інтерпретує твори. Сприймає та емоційно реагує на художній образ, елементарно аналізує засоби художньої виразності у творах мистецтва різних видів і жанрів. Вирізняє специфіку образу мистецтва художньо-продуктивного, декоративно-ужиткового, музичного, танцювального, театального. Розуміє призначення зображувальних матеріалів, театального реквізиту, атрибутів для образотворчої, театралізованої, музичної діяльності; здатна до реалізації творчого задуму за їх допомогою. Має уявлення про музичну гру, пісню, хоровод, танець, інструментальну музику. Розуміє зміст і колективний характер театальної вистави, знає різні види театру (ляльковий, тіньовий, настільний тощо) [8].

Навички: пов'язує яскравість образу, твору з кольорами, композицією, формою; звуками, ритмами, динамікою, темпом, рухами; мімікою, жестами, римами, монологам, діалогам. Здатна розрізнити основні жанри живопису (портрет, пейзаж, натюрморт, казковий, анімалістичний), музики (вокальні,

інструментальні), вистави різних театрів (ляльковий, музичний). Знаходить просту аналогію між життям і змістом твору, використовує здатність споглядати й услуховуватися в довкілля для бачення краси в побуті та мистецтві, набувати художньо-продуктивного досвіду мистецької діяльності. Володіє доступними техніками та відображає з їх допомогою життєві враження та почуття. Виявляє вміння використовувати техніки художньо-продуктивної та декоративно-ужиткової діяльності, експериментує із зображувальними матеріалами, створює художні образи. Має найпростіші навички виконавської культури (декламує, передає рухами характерні ознаки персонажу) та культури глядача (володіє елементарною культурою поведіння під час свят, концертів в освітніх та мистецьких закладах). Має домірні вікові навички співу, музично-ритмічних рухів, гри на дитячих музичних інструментах. Виявляє музикальність, уміння передавати настрій, емоції, почуття в музично-руховій і пісенній творчості, музикуванні та музичній грі. Виявляє навички образного мовлення, акторські здібності. Запам'ятовує сюжетну послідовність спектаклю, своєчасно включається в театралізовані дії. Ідентифікує почуття та вчинки персонажів із власними. Використовує побутові речі як атрибути театралізованої діяльності. Співпрацює з дітьми, зокрема з особливими освітніми потребами, й дорослими заради спільного успіху під час мистецької діяльності – художньо-продуктивної, музичної, театралізованої, розваг, свят. Відгукується на пропозиції щодо оздоблення інтер'єру (на свята), долучається до дорослих під час декорування приміщення. Виявляє елементи естетичного смаку та підтримує естетичні прояви в побуті (доцільність вибору одягу до ситуації, культура прийому їжі, сну, відпочинку та праці, культура поведінки й дотримання елементарних правил етикету під час святкування). Демонструє за власним бажанням досвід мистецьких дій у самостійній художній діяльності. Виявляє елементарні навички рефлексії – обмірковує з іншими свій мистецький досвід, враження, ставлення до мистецької діяльності [8].

Підтримка батьками процесу формування мистецько-творчих навичок

дитини може відбуватися шляхом:

- заохочення бажання дитини займатися мистецькими видами діяльності;
- спостережень, позитивної оцінки та підтримки мистецьких уподобань дитини;
- схвалення вільного самовираження дитини в самостійній художній діяльності;
- ігор в акторів, ляльководів, оповідачів, ведучого і учасників концерту;
- участі в експериментуванні з різними зображувальними матеріалами, звуками, рухами, словами;
- слухання з дитиною дитячого пісенного репертуару, інструментальної музики, виконання колискових;
- заохочення дитини до словотворчості, римування, виявлення акторських здібностей;
- позитивної реакції на дитячі малюнки, вироби, співи, музично-ритмічні рухи, фрагменти театралізації, створення портфоліо творчих робіт;
- долучення до спільного перегляду мультфільмів з красивою народною і сучасною музикою, яскравими дитячими образами, підспівування, відтворення персонажів у пластиці, малюнку, сценках;
- влаштування сімейних свят, розваг з використанням мистецьких видів діяльності;
- відвідування з дитиною, зокрема й онлайн, театрів, виставок, музеїв, галерей, концертів;
- активної участі в мистецьких проєктах, святах, розвагах, конкурсах, майстер-класах, інших формах мистецької діяльності, що організовує заклад дошкільної освіти;
- створення умов для виявлення мистецької компетентності в житті й побуті (уміння одягатися зі смаком, створювати затишок у приміщенні, надавати зіпсованим речам друге життя, декорувати, виявляти здатність до оздоблювання кулінарних виробів) [8].

Отже, естетичне виховання є важливим компонентом гармонійного розвитку дитини дошкільного віку. Воно спрямоване на формування здатності сприймати, розуміти та створювати прекрасне в навколишньому світі, природі, мистецтві та людських взаєминах. Завдяки естетичному вихованню розвиваються художньо-образне мислення, емоційна чутливість, креативність і здатність до самовираження.

2. Зміст та особливості естетичного виховання дітей дошкільного віку

Естетичне виховання включає формування в дошкільника знань, умінь, навичок, почуттів, інтересів, потреб, естетичних оцінок і смаків, що проявляються в його естетичній діяльності.

Зміст естетичного виховання реалізується через такі напрями.

1. Формування знань про прекрасне в природі, житті та вчинках людей. Діти отримують найпростіші уявлення про види мистецтва: графіку, скульптуру, живопис, декоративно-прикладне мистецтво, літературу, музику та їх жанри, засвоюють основні естетичні поняття, категорії. Зміст понять і категорій стає зрозумілим дошкільникам, якщо педагоги розкривають його через предмети побуту, іграшки, явища природи, поведінку людей, твори мистецтва, тобто те, із чим дитина стикається кожного дня. У старшому дошкільному віці вихователь підводить дитину до розуміння важливості морального чинника в мистецтві, який робить неможливим використання таланту в антигуманних цілях, наслідком чого є расова, релігійна ворожнеча, застосування зброї у вирішенні складних міжетнічних проблем [88].

2. Розвиток естетичних умінь і навичок. З ранньої дошкільної пори дітей привчають спостерігати за явищами і предметами навколишнього світу, бачити їх загальні та специфічні властивості, помічати прекрасне; знайомлять з особливостями використання різних матеріалів для створення композицій, малюнків, сюжетів; вчать слухати музику, співати, грати на музичних інструментах, ритмічно рухатися.

3. Формування естетичного ставлення. Різноманітні предмети та явища навколишньої дійсності породжують у душі дитини емоційний відгук на прекрасне, добрі почуття, прагнення до творчої діяльності. Компонентами естетичного ставлення є здатність до емоційного переживання, активного засвоєння художнього досвіду, самостійних пошукових дій, художні та творчі здібності.

4. Розвиток творчої діяльності. Важливою складовою естетичного виховання дошкільників є формування в них самостійних творчих дій. Передовсім прагнення до творчості в дітей виявляється в грі. Усі близькі до гри види творчості зумовлені потребою дітей у діяльному, образному освоєнні вражень. Поява самостійної художньої діяльності є ознакою поступального розвитку дитини [88].

Елементи творчості спостерігаються вже тоді, коли діти вибирають тему зображення і знаходять способи здійснення задуманого. Але не завжди дошкільникам при цьому вистачає знань, умінь, навичок. Тому під час реалізації творчих задумів дитини поруч повинен бути вихователь, щоб допомогти, підказати. Важливе значення має створення можливостей для залучення дітей до різноманітних видів художньої діяльності, що дасть їм можливість розширити діапазон естетичного пізнання світу, спробувати свої сили у різних сферах, зосередитися на найцікавішому для себе виді художньої діяльності – зображувальній, музичній, художньо-мовленнєвій, театралізованій. Саме в цих видах діяльності виявлятиметься творчість дитини. Показники: ставлення, інтереси, здібності, які знаходять утілення в художній творчості; способи творчих дій; якість продуктів дитячої художньої діяльності.

Творчі здібності дітей у художній діяльності формуються на тлі загального розвитку і завдяки спеціальному навчанню.

Поліпшенню змісту естетичного виховання сприяють створення у ЗДО розвивального виховного середовища, модернізація засобів і методів роботи з дітьми.

Як твердить О. Білан в освітній програмі «Українське дошкілля», шестирічний дошкільник уже володіє різними видами мистецтв; чітко називає його основні види (живопис, графіка, скульптура, архітектура, декоративно-ужиткове); орієнтується в одному-двох жанрах, наприклад, образотворчого мистецтва (пейзаж, портрет) та назвах предметів, пов'язаних з образотворчою діяльністю; називає деякі види образотворчої діяльності (вишивка, витинанка, різьблення, писанкарство, килимарство тощо), уживає слова на позначення дій, причетних до неї (домалювати, розфарбувати, вирізати, склеїти тощо); називає відтінки кольорів (холодні й теплі). Вихованець старшого дошкільного віку може взяти на себе будь-яку роль – «художника», «скульптора», «майстра», «конструктора», «актора»; уміє інсценувати; знає, яка роль йому більше імponує; передає голосом, тоном, рухами характерні ознаки предметів (форму, пропорції, колір, фактуру, величину) [92].

Програма «Радість творчості» є парціальною програмою з художньо-естетичного освітнього напрямку. Основна увага в ній зацентована на виявленні та розвитку художніх і творчих здібностей у дітей. Також у ній пропонуються широкі можливості для формування пізнавальної, соціально-моральної, комунікативно-мовленнєвої, емоційно-ціннісної компетентності дошкільнят. Змістове наповнення зазначеної програми узгоджено з концептуальними засадами та основними вимогами Базового компонента дошкільної освіти та чинних програм розвитку, навчання і виховання дітей раннього і дошкільного віку. Водночас у ній розширено й уточнено зміст роботи з художньо-естетичного напрямку. У програмі «Радість творчості» висвітлено основні теоретичні та практичні підходи до організації педагогічної роботи з художньо-естетичного розвитку дітей раннього і дошкільного віку, подано завдання та орієнтовні показники життєвої компетентності за визначеними тематичними розділами, розкрито основні методи і прийоми освітньої діяльності. Відповідно до вікових особливостей, індивідуальних здібностей дітей та запитів батьків передбачено

диференціацію освітніх завдань (подано завдання підвищеної складності для дітей з високим рівнем розвитку) і поглиблене вивчення окремих програмових питань. Головна мета програми: виявлення, збереження і розвиток творчого та особистісного потенціалу кожної дитини, формування її художньо-естетичної компетентності, сприяння подальшій успішній адаптації та творчій самореалізації в нових умовах шкільного та майбутнього дорослого життя. На реалізацію мети розроблено низку пріоритетних завдань, які, з огляду на специфічність програми, поділені на дві групи – загальноосвітні та художньо-естетичні [17].

Завдання загальноосвітнього спрямування:

- надання дитині змоги повноцінно проживати власне буття у всіх специфічних видах діяльності (ігровій, руховій, образотворчій, музичній, мовленнєвій, пошуково-дослідницькій, пізнавальній тощо); формування цілісної картини світу, задоволення прагнення до пізнання різноманітних явищ і об'єктів найближчого та віддаленого оточення;

- розвиток розумових психічних процесів (уваги, пам'яті, уяви, сприймання, мислення, мовлення), психічних властивостей та пізнавальних здібностей (допитливості, раціональності, винахідливості та ін.), здатності до спостереження, дослідження, порівняння, аналізу і синтезу, класифікації тощо;

- виховання сенсорної культури (розрізнення кольорів, форм, розмірів, звуків, рухів та ін.);

- сприяння формуванню соціально-моральної та комунікативно-мовленнєвої компетентності через залучення до активного спілкування з однолітками і дорослими, розширення словникового запасу художніми виразами та простими мистецькими поняттями;

- розвиток базових якостей особистості (відповідальності, самостійності, наполегливості, креативності, лідерських та організаторських якостей та ін.);

- виховання впевненої та творчої особистості, готової фізично, духовно та інтелектуально до існування в нових умовах шкільного буття та реального дорослого життя [17].

Завдання художньо-естетичного спрямування:

- розвиток здатності помічати та емоційно сприймати прояви естетичного в природі, побуті, людських взаєминах, у собі й виявляти власне ставлення до цієї краси;

- формування уявлень про різні види мистецтва (літературне, образотворче, музичне, театральне, архітектурне, декоративно-ужиткове та ін.), їх характерні особливості, засоби виразності, специфічні матеріали та значення в житті людини;

- збагачення індивідуального художньо-естетичного досвіду дитини шляхом вправляння у використанні набутих знань, умінь, навичок у процесі відтворення або самостійного створення конкретних образів та вражень від побаченого, почутого, обстеженого або за уявою, фантазією;

- виховання ціннісного ставлення до творів видатних письменників, художників, скульпторів, народних майстрів українського та світового мистецтва;

- формування естетичного смаку і почуття гармонії, перших художньо-естетичних уподобань;

- розвиток креативних здібностей та оптимістичного світобачення, заохочення до отримання насолоди від самого процесу творення;

- виховання ставлення до творчої діяльності як засобу самовираження, самоусвідомлення, самоствердження особистості [17].

Пропонована парціальна програма висвітлює художньо-естетичний напрям освітньої діяльності. Матеріал у ній структуровано за трьома віковими періодами:

- ранній вік (від 2 до 3 років);
- молодший дошкільний вік (від 3 до 5 років) ;
- старший дошкільний вік (від 5 років);

сімома тематичними розділами:

- Захопливий світ літератури;
- Краса музики;
- Малятам про театр, цирк та кіно;
- Образотворче мистецтво та архітектура;
- Таємниці народних ремесел;
- Декоративно-ужиткове мистецтво та дизайн;
- Дивовижні відкриття та радість творчості.

До кожного тематичного розділу подаються освітні завдання та орієнтовні показники життєвої компетентності за відповідними віковими періодами. Крім того, кожен розділ складається ще з восьми тем (усього 56 тем).

У програмі художньо-естетичного розвитку дітей «Радість творчості» зазначено що, за «зовсім маленький відтинок часу (6–7 років) дитина встигає набути незамінного художньо-естетичного досвіду, який визначатиме і формуватиме її світогляд та творчу життєву позицію в майбутньому. Саме тому нині в батьківських та педагогічних колах стає надто актуальним питання раннього художньо-естетичного та креативного розвитку дітей [17].

Художньо-естетичне виховання дітей у сімейному колі закладає основи формування естетичної культури майбутньої особистості. Вихованці помічають прекрасне в природі та навколишньому середовищі, у них формуються естетичні смаки, закладаються передумови для оволодіння в подальшому надбаннями національного мистецтва, формується потреба створювати прекрасне; розвиваються творчі здібності.

Естетичне виховання здійснюється на основі принципів, які вироблені педагогікою:

1. Принцип наступності прогресивних елементів культури. Він передбачає зв'язок естетичної культури народу, сучасного мистецтва з кращими традиціями минулого і прогресивними теоріями естетичного

виховання. Опанування культурної спадщини вимагає критичного ставлення до неї й водночас збереження того, що в ній є цінного.

2. *Принцип комплексності.* Передбачає одночасний вплив на дитину різноманітних видів мистецтва, які постійно взаємодіють. Кожен вид підсилює вплив іншого за рахунок специфіки і своєрідності своїх засобів виразності.

3. *Принцип загальності й обов'язковості* вимагає естетичного виховання і художньої освіти всього населення на всіх вікових етапах, а не тільки тих, у кого є здібності чи більше можливостей.

4. *Принцип єдності навчання й формування самостійної художньої творчості дітей* передбачає тісний взаємозв'язок навчання і формування творчості молодого покоління. Творчість формується в процесі навчання, а навчання стає більш ефективним завдяки реалізації творчих умінь. Основний шлях естетичного розвитку дитини – формування її самостійної художньої діяльності й творчості.

Естетичне виховання здійснюється в процесі продуктивної діяльності. Людина перетворює навколишній світ за законами краси, і в процесі цього формується сама як особистість. У кожній діяльності людини є елемент естетичного. Художня діяльність передбачає сприймання і створення предметів мистецтва, тому розрізняють діяльність сприймання, виконавчу і творчу. Діяльність естетичного сприймання – складне соціальне явище, що становить єдність емоційного та інтелектуального. Вона передбачає цілісне і цілеспрямоване бачення прекрасного і його оцінку, яка залежить від індивідуальності та емоційності переживань.

Виконавча діяльність – це відтворення засвоєної системи дій у певних умовах, своєрідна сходинка до оволодіння творчою діяльністю.

Творча діяльність характеризується більш високим рівнем створення нового, оригінального не схожого на раніше створене, яке становить певну суспільну цінність. Процес художньої творчості нелегкий, тривалий,

специфічний (1 етап – виношування задуму; 2 етап – пошук і відбір виразово-зображувальних засобів; 3 етап – реалізація задуму).

Основною умовою розвитку творчості в різних видах художньої діяльності є навчання. Навчання забезпечує цілеспрямоване й систематичне передавання необхідних знань, умінь, навичок, ураховуючи можливості дітей, їхні вікові та індивідуальні особливості. У самостійній художній діяльності діти на свій розсуд використовують знання, вміння і навички, отримані в процесі навчання. У процесі навчання розвиваються й творчі здібності дитини. Для розвитку дитячої творчості розробляють творчі завдання, які передбачають певну етапність та різне співвідношення активності й самостійності дитини.

1 етап – здійснюється орієнтація дошкільника в новому для нього виді – художньої діяльності. На цьому етапі домінує навчання, яке передбачає творчість дитини у вигляді внесення окремих елементів.

2 етап – діти залучаються до співтворчості з дорослим. Навчання і творчість набувають рівноправного значення.

3 етап – характеризується самостійним пошуком дитиною вирішення творчого завдання на основі засвоєних знань, умінь та навичок [88].

Сучасна педагогіка орієнтується на формування творчої особистості. У зв'язку із цим педагогам важливо добре розуміти особливості розвитку творчих здібностей на різних етапах дитинства й уміти створювати сприятливі умови для їх розкриття та вдосконалення.

Художньо-творчі здібності розвиваються на основі природних задатків. Завдання педагога – вчасно помітити інтереси та нахили дитини, створити умови для їх реалізації, підтримати ініціативу, передати необхідні знання, сформувати вміння й навички, забезпечити ефективне педагогічне керівництво художньою діяльністю. Яскраве виявлення здібностей і їх інтенсивна концентрація можуть свідчити про наявність таланту, але навіть найобдарованіша дитина потребує постійної праці й саморозвитку.

Знайомство дитини з прекрасним починається ще з перших вражень про навколишній світ. Із часом вона починає вирізняти об'єкти, які викликають емоційну реакцію – захоплення чи відразу, що свідчить про здатність до естетичного сприймання. У дошкільному віці вже формується вміння розрізняти красиве і потворне, позитивне і негативне. Це відкриває широкі можливості для цілеспрямованих педагогічних впливів, спрямованих на розвиток естетичного смаку, почуття гармонії та прагнення до творення краси. Саме тому одне з ключових завдань дошкільної освіти – підтримувати й розвивати естетичні потреби дітей, пробуджувати в них інтерес до прекрасного й бажання творити його самостійно.

Основні методи естетичного виховання можна об'єднати в чотири групи, спрямовані на:

1) формування естетичного сприймання дійсності й творів мистецтва, емоційного відгуку на них, естетичних почуттів, інтересів, потреб. Це можуть бути спостереження за предметами та явищами природи, розгляд чи прослуховування творів мистецтва, порівняння чи співставлення їх (наприклад, розгляд ілюстрацій різних художників до одного твору, декількох картин на одну тему, прослуховування співзвучних за настроєм музичних творів, створення уявних ситуацій, «входження в образ», «входження в картину»);

2) формування елементів естетичної свідомості дітей (різноманітні бесіди і розповіді, спостереження, ігрові методи і прийоми – розгляд народної іграшки, бесіда про її особливості та майстрів, що її створили);

3) залучення дітей до естетичної й художньої діяльності, розвиток у них умінь і навичок художньо відтворювати дійсність, опановувати елементарні засоби художньої виразності залежно від виду мистецтва: музики, танцю, пісні, малювання, ліплення, художнього слова (показ способів дій, зразок для обстеження, показ способів сенсорного обстеження у супроводі пояснювального слова).

На думку педагога Л. Шульги, малювання – благодатна діяльність для виховання почуттів. Передусім тому, що майже всі діти люблять малювати. А ще тому, що це продуктивна діяльність, яка дає дитині змогу відтворити на аркуші паперу світ своїх почуттів і думок. Ось чому головним завданням організації зображувальної діяльності Л. Шульга вважає виховання естетичних почуттів, розвиток творчих здібностей, а допоміжним – навчання технічних прийомів [112].

Л. Шульга пропонує близькі за метою і змістом заняття об'єднувати в один цикл. Як правило, він складається з 3–4 занять. Його завдання – занурення в певну тему. Перше заняття – ознайомлення. Воно несе велике емоційне й інформаційне навантаження. Тема має здивувати, зацікавити й захопити малят. На другому і третьому заняттях діти здобувають певний досвід з теми й оволодівають прийомами і технікою малювання. Це вже навчальні заняття. Навчання має м'який, ознайомлювальний характер. Діти дізнаються про різні техніки та прийоми малювання й самостійно обирають прийоми для здійснення свого задуму. Останнє заняття циклу творче. Воно дає змогу осягнути всю тему і пропустити її крізь себе, виразити своє ставлення, свої почуття в малюнку [112].

Необхідною умовою успіху є творча атмосфера на занятті з малювання. Тільки розкута дитина здатна глибоко відчувати і передати свої почуття. Саме тому бесіди під час занять відбуваються у вільній формі. Висловлюються всі, хто бажає. Традиція піднятої руки відійшла в минуле. Дошкільнята повинні впевнитись, що «неправильних» фантазій не буває, дорослий повинен зрозуміти і прийняти кожен знахідку дитини, кожне її відкриття.

4) розвиток естетичних і художніх здібностей, творчих умінь і навичок, способів самостійних дій. Ці методи передбачають необхідність створення пошукових, проблемних ситуацій, диференційованого підходу до кожної дитини з урахуванням її індивідуальних здібностей (наприклад, «послухай п'єсу, подумай, якого вона характеру, розкажи, як ти будеш рухатися, і танцюй так, як підказує тобі музика» тощо). Таким чином дитина вчиться

думати, шукати, пробувати, знаходити оптимальне, на її погляд, рішення. Творчі зусилля дітей спрямовуються на пошуки в художній діяльності нових засобів, варіантів, комбінацій, Методи, які використовуються на заняттях, при цьому мають характер керівництва діяльністю дітей.

Самостійна творча активність дітей реалізується під час свят, розваг, екскурсій, прогулянок, а також у різноманітних видах ігор – зокрема, у гри-опері, гри-казці, гри-драматизації тощо. Завдання вихователя – обрати найефективніші методи і створити сприятливі умови для вільного та природного самовираження дітей через художню діяльність. Через різноманіття цілей і змісту естетичного виховання постає потреба в застосуванні різних форм і методів його організації в закладі дошкільної освіти.

Однією з головних передумов ефективного естетичного виховання є відповідне предметно-просторове середовище: естетично оформлені приміщення, упорядкована територія із зеленими насадженнями, наявність якісних іграшок, художніх матеріалів та інструментів, які сприяють розвитку художнього смаку, почуттів, естетичного оцінювання.

Другою важливою умовою є естетичне насичення повсякденного життя дошкільнят творами мистецтва – живописом, скульптурою, музикою, художньою літературою.

Третьою умовою є активне залучення дітей до художньої діяльності, адже навіть найкраще оформлене середовище саме по собі не гарантує естетичного розвитку.

І нарешті, четвертою важливою умовою є врахування індивідуальних особливостей кожної дитини – її зацікавлень, здібностей, темпу розвитку – та створення особистісно орієнтованого підходу до естетичного виховання.

Засоби естетичного виховання:

1. Естетика побуту.
2. Твори мистецтва.
3. Природа.

4. Спеціальне навчання.
5. Самостійна художня діяльність дітей.
6. Поведінка дорослих і вихователів.

Форми організації естетичного виховання: 1) заняття; 2) художньо-дидактичні ігри; 3) театралізовані вистави; 4) екскурсії та прогулянки; 5) кінофільми, мультфільми, телепередачі.

Естетичне виховання дитини починається в сім'ї. *Складові культури сім'ї мають вирішальний вплив на формування естетичної культури особистості дошкільника:*

- Естетична культура сім'ї виявляється передусім в організації *побуту*. Побут – це умови повсякденного життя, сфера задоволення матеріальних і духовних потреб членів сім'ї. У ньому відбивається характер життя суспільства, який залежить від соціальних, економічних, географічних, національних та інших факторів. Естетичний розвиток дітей відбувається під впливом суспільного побуту (оформлення вулиць міста, архітектура житлових будинків тощо). Особистий побут сім'ї відображає суспільні умови, у ньому відбиваються індивідуальні смаки кожного члена сім'ї. Предметне оточення може створювати хороший настрій, а може пригнічувати його. Побут може розповісти й про інтереси членів сім'ї. У побуті немає дрібниць, адже вони діють щодня, щохвилини і закладають фундамент культури побуту, формують культуру особистості. У дитини в будинку чи квартирі повинне бути своє зручне місце для занять. Парадність і музейна охайність шкодять, виганяють дитину на вулицю.

- Наявність у дитини господарських обов'язків. Контроль за виконанням дитиною доручень з обов'язковою об'єктивною оцінкою.

- *Культура одягу* – уміння створити свій мікростиль. Уміння одягатися – це своєрідне мистецтво, якому вчать поступово. Першими вчителями є батьки.

- *Ставлення до речей*. Людина повинна бути господарем речей, а не їх рабом.

- *Культура дозвілля і традиції сім'ї* (родинні свята: дні народження, свято першого вересня, свято табеля тощо); традиції – вибір подарунків рідним, розведення квітів, рибок.

- *Культура взаємин і почуттів* (ввічливе, чуйне ставлення один до одного, тактовність, небайдужість). Культура поведінки повинна відображати моральні принципи і норми, якими керується людина в житті, а не зовнішню сторону.

- *Емоційна культура, чутливість, емпатійність.*

- *Культура естетичних сприймань і почуттів* (сімейні прослуховування музики, читання й обговорення літературних творів, прогулянки на природу). Формування естетичної культури не відбувається само по собі, автоматично, а потребує цілеспрямованого керівництва з боку дорослих – батьків та вихователів [88].

Отже, естетичне виховання дітей дошкільного віку є важливим процесом, що сприяє гармонійному розвитку особистості, формуванню емоційної чутливості, художнього смаку та творчих здібностей. Воно передбачає ознайомлення дітей з красою природи, мистецтва, людських взаємин та розвиває здатність сприймати, розуміти й відтворювати естетичні образи.

Зміст естетичного виховання охоплює різні види мистецької діяльності, зокрема музику, живопис, літературу, театр, хореографію та декоративно-прикладне мистецтво. Саме через ці форми діти навчаються виражати свої почуття, розвивають уяву, креативність і здатність до самостійної творчості.

3. Завдання естетичного виховання дітей дошкільного віку

Завдання естетичного виховання дітей дошкільного віку умовно об'єднують у чотири групи:

1. Розвиток естетичного сприймання, формування естетичного запасу образів, естетичних емоцій, почуттів, ставлень, інтересів.

Естетичне сприймання дійсності спирається на чуттєвий аспект речей – їх колір, форму, звуки, запахи, що зумовлює необхідність розвитку сенсорної культури дитини. Естетичне сприймання виникає лише за емоційного ставлення до того, що дитина сприймає. Компонентами естетичного ставлення дитини до мистецтва є: 1) здатність до емоційного переживання; 2) здатність до активного засвоєння художнього досвіду, самостійного навчання, пошукових дій; 3) спеціальні художні й творчі здібності.

2. *Формування елементарної естетичної свідомості (обсяг уявлень і знань, естетичних суджень і оцінок).* Для цього дітей знайомлять з еталонами красивого і потворного, комічного і трагічного в мистецтві та дійсності, формуючи правильне ставлення до оточуючого і розуміння краси. Це різноманітні еталони: сенсорні; емоційні (радість, смуток, горе, подив); мистецтвознавчі (види та жанри мистецтва, їх виразові засоби, знання про діячів мистецтва: художників, музикантів); естетичні (красиве, негарне, смішне, потворне, героїчне).

3. *Освоєння дітьми естетичної діяльності.* Це завдання передбачає розвиток естетичного і художнього сприймання, формування початкових умінь і навичок виконавської художньої діяльності, розвиток творчих умінь і навичок активного втілення елементів прекрасного в побут, природу, власний образ та стосунки з людьми.

4. *Розвиток загальних і спеціальних художньо-творчих здібностей дітей.*

Загальні здібності – це сенсомоторний розвиток, здатність до емоційного відгуку, творча уява тощо. До спеціальних художніх здібностей, наприклад, у галузі зображувальної діяльності належать особлива діяльність творчої уяви, особлива зорова чутливість, яка забезпечує легкість і повноту сприймання просторових і кольорових відношень, окомір, хороша зорова пам'ять, спеціальна умілість руки, емоційна чутливість, яка створює емоційний настрій тощо [88].

Розвиток естетичного сприймання, художніх здібностей і творчої активності дітей ґрунтується на своєчасному формуванні сенсорних систем, злагодженій роботі різних аналізаторів, що забезпечують тонке й точне сприйняття та диференціювання вражень. Від того, наскільки вчасно і правильно будуть помічені художньо-творчі нахили дитини, і наскільки вміло буде організований процес їх розвитку, залежить подальший успіх у мистецькій діяльності.

У дошкільному віці дітям доступні практично всі форми художньої творчості: складання розповідей, віршів, малювання, ліплення, співи, гра на музичних інструментах тощо. Вони відповідають віковим особливостям і характеризуються безпосередністю, емоційністю, наслідуванням і широкою вірою у власні сили та підтримку дорослого. Навчання образного вираження задумів у слові, пісні, образотворчості стимулює розвиток творчого потенціалу дитини.

Однак сам по собі ранній прояв творчих здібностей не гарантує майбутніх мистецьких досягнень. Багато залежить від впливу педагога, індивідуальних задатків, здоров'я, характеру, наполегливості, сили волі та здатності до саморозвитку. Саме тому естетичне виховання тісно переплітається з розумовим, фізичним, моральним і трудовим.

Усі завдання естетичного виховання є взаємопов'язаними і доповнюють одне одного. На їх основі з урахуванням вікових особливостей дітей вибудовується зміст і методика естетичного виховання в ЗДО.

4. Особливості естетичного виховання дітей у різних вікових групах

Особливості розвитку естетичного сприймання в ранньому і молодшому дошкільному віці. У цей період важливо забезпечити своєчасний розвиток чутливості сенсорного апарату дитини, сформувати емоційний відгук на сприймання найяскравіших якостей і властивостей предметів та явищ. Дитину приваблюють ритмічні рухи, звуки музики, яскраві кольори тощо. Наприкінці другого року життя малюк починає розрізняти веселу і

сумну мелодії, швидкий і повільний темп, голосне і тихе звучання музики. У молодшому дошкільному віці елементарна художня діяльність дитини має естетичні ознаки, а її естетичний розвиток пов'язаний з індивідуальним досвідом та її інтересами. У своїх роботах дитина намагається досягти образності, виявляє елементи самостійності, творчої активності [88].

Особливості розвитку естетичного сприйняття дітей середнього дошкільного віку. У цьому віці діти зацікавлюються настроєм творів мистецтва, помічають зв'язок між змістом твору і його виражальними засобами, починають вибірково ставитися до жанрів мистецтва і конкретних творів, порівнювати їх. Багато з них виявляють художні інтереси, прагнення до творчості, відчувають радість від створення найпростіших віршиків, казок, малюнків тощо. Дорослі повинні максимально підтримувати творчі прагнення дітей, стимулювати розвиток художньо-творчої практики, збагачувати дітей враженнями, досвідом у різноманітних видах художньої практики [88].

Особливості розвитку естетичного сприйняття дітей старшого дошкільного віку. У цьому віці дитина глибше сприймає твори мистецтва, у неї може розвинутися музикальний слух чи поетичний хист, вона виявляє здатність самостійно помічати й адекватно відгукуватися на виражально-зображувальні засоби творів мистецтва, пояснювати особливості, оцінювати ставитися до музичних, літературних, малярських творів. Важливе значення в естетичному розвитку старших дошкільників має розвиток уяви, зокрема творчої, яка забезпечує формування естетичних переживань та творчої діяльності. На перших порах уява поширюється на зовнішні дії з предметами, створює образ не до його втілення, а в процесі діяльності. Згодом формуються мисленнєві форми творчої активності: діти створюють образ у своїй уяві перед утіленням його в малюнку чи грі. Формування естетичного переживання охоплює розвинені емоції, роботу мислення та уяви, потребу в естетичній діяльності. Основним шляхом естетичного розвитку дитини є самостійна художня творчість, а важливим напрямом естетичного виховання

дошкільників є художнє виховання – виховання особистості засобами мистецтва [88].

Естетичне виховання сприяє гармонійному художньому розвитку кожної дитини, формує навички самостійної творчої діяльності, збагачує уявлення та знання про красу в навколишньому світі й мистецтві, а також виховує естетичне сприйняття і ставлення до дійсності.

Запитання для самоперевірки

- 1. Дайте визначення поняття «естетичне виховання».*
- 2. Назвіть поняття, дотичні до терміна «естетичне виховання».*
- 3. Дайте визначення поняття «мистецько-творча компетентність дитини дошкільного віку».*
- 4. Яке значення естетичного виховання для становлення особистості в дошкільному віці?*
- 5. Назвіть завдання естетичного виховання дошкільників.*
- 6. Які основні народні засоби використовуються в естетичному вихованні дошкільників.*
- 7. Назвіть основні методи естетичного виховання в ЗДО.*
- 8. Назвіть засоби естетичного виховання в ЗДО.*
- 9. Яка роль батьків в естетичному вихованні дітей дошкільного віку?*

Завдання для виконання до наступної лекції: Ознайомитися зі змістом освітнього напрямку «Особистість дитини» БКДО. Повторити матеріал з навчальної дисципліни «Педагогіка загальна», який стосується статевого виховання особистості.

Тема. Виховання статі в дітей дошкільного віку

План

1. Визначення понять «стать», «статева соціалізація», «статеве виховання», «статевий розвиток». Значення статевого виховання.
2. Завдання статевого виховання дітей дошкільного віку.
3. Сучасні моделі та принципи статевого виховання.
4. Статевий досвід дошкільників і помилкові статеві уявлення.
5. Становлення статевої ідентифікації, диференціації та самосвідомості в дошкільному віці.
6. Зміст і методи статевого виховання в закладі дошкільної освіти.
7. Роль сім'ї в статевому вихованні дитини.
8. Гендерне виховання дітей дошкільного віку.

1. Визначення понять «стать», «статева соціалізація», «статеве виховання», «статевий розвиток». Значення статевого виховання

Статеве виховання дітей дошкільного віку відіграє важливу роль у їхньому соціальному та психологічному розвитку. У цей період формується первинне усвідомлення власної статевої належності, що впливає на подальше становлення особистості, поведінкові моделі та взаємодію з оточенням. Дитина поступово засвоює відмінності між хлопчиками та дівчатками, що є основою для розуміння гендерних ролей у суспільстві.

Для кращого усвідомлення цього процесу необхідно спочатку розглянути поняття «стать» та визначити його зміст у контексті біологічних і соціальних аспектів розвитку дитини.

Стать – комплекс репродуктивних, тілесних, поведінкових і соціальних ознак, які визначають індивіда як чоловіка (хлопчика) або жінку (дівчинку) [77]. Це поняття багатогранне і може розглядатися з біологічної, медичної, психологічної, соціальної позицій.

Однак, окрім біологічного аспекту, велике значення має і соціальна складова – те, як суспільство формує уявлення про гендерні ролі та очікувану поведінку хлопчиків і дівчаток.

Саме в дошкільному віці відбувається активний процес **статевої соціалізації**.

Статева соціалізація дошкільнят – це процес входження дитини в систему культурних норм поведінки та взаємин між статями [88]. На цьому етапі діти не лише усвідомлюють свою статеву належність, але й починають орієнтуватися на суспільні стереотипи, наслідуючи поведінку дорослих і однолітків. Статева соціалізація дошкільнят є складним і багатограним процесом, у якому важливу роль відіграють сім'я, вихователі, медіа та культурні традиції.

Статева соціалізація дитини відбувається не лише під впливом цілеспрямованого виховання з боку дорослих. Малюк самостійно активно здобуває інформацію із навколишнього середовища, керуючись власною цікавістю. Він постійно пізнає різноманітні аспекти життя, незалежно від того, чи бажають цього дорослі. Якщо дитина не отримує відповіді на свої запитання щодо статі та взаємини між ними у відкритому та цивілізованому діалозі з батьками чи вихователями, вона все одно дізнається про це, але вже з менш надійних або випадкових джерел. Сучасні дошкільники проходять процес статевої соціалізації, поглинаючи фрагментарні знання з інформаційного простору, що поступово формує їхнє уявлення про світ. Ставлення до себе та до представників протилежної статі в дитини не формується через окремий курс навчання, а виникає як результат засвоєння базових життєвих цінностей під впливом дорослих у процесі статевого виховання.

Статеве виховання – комплекс виховних і освітніх впливів на дитину, спрямованих на її залучення до прийнятої в суспільстві системи статевих ролей і взаємовідносин між статями в суспільному й особистому житті.

Статеве виховання починається від народження дитини і є складником її загального виховання. Дотичним до поняття «статеве виховання» є термін «статєво-рольове виховання».

Статєво-рольове виховання – *складова статевого виховання, спрямована на оволодіння дитиною дошкільного віку культурою взаємовідносин статей, в основі якої доброта, взаємоповага, делікатність, а також адекватною статі моделлю поведінки, формування правильного розуміння ролей чоловіка та жінки в суспільстві [78].*

Ставлення дослідників і практиків до проблеми статевого виховання неоднозначне. Український психолог О. Кононко вважає, що статеве виховання – це передусім виховання майбутнього сім'янина – жінки, дружини, матері, чоловіка, батька. Із цих міркувань вона так визначає **статеве виховання** дітей дошкільного віку як *організований систематичний процес, спрямований на формування сім'янина, на розвиток у дітей шанобливого ставлення до своєї родини, близьких і далеких родичів, родоводу, становлення статевої ідентифікації та самосвідомості [63].*

Результатом статевого виховання є статєва вихованість, під якою Т. Говорун та О. Шарган розуміють інтегративну якість особистості, яка включає в себе сукупність сформованих особистісних якостей і відображає систему соціальних відношень через призму статевої належності. О. Кононко розглядає статєву вихованість як такий рівень розвитку особистості, який поєднує в собі знання, ставлення та поведінку дошкільника, збалансованість його статевої свідомості й поведінки, сформованість суспільно значущих якостей [63].

Хоча науковці й практики можуть мати різні погляди на окремі аспекти, усі вони погоджуються в одному: психосексуальний розвиток дитини розпочинається вже з перших місяців її життя, а статеве виховання є важливою та невід'ємною складовою морального розвитку. Однак обмежувати його лише моральною площиною помилково. Цим питанням варто займатися з раннього дитинства.

Раніше вважалося, що сексуальність проявляється лише в підлітковому віці, проте сучасні дослідження доводять, що статевий інстинкт починає проявлятися вже з моменту народження дитини. Хоча зрозуміло, що дитинство – не час для вільного вияву цього інстинкту, спроби його повного пригнічення не знищують бажань, які стоять за ним. Навпаки, надмірний тиск дорослих може викликати в дитини почуття провини, внутрішнє напруження і прагнення приховувати свої дії.

Не варто чекати, поки дитина досягне підліткового віку, щоб почати обговорювати теми статевої. Усі без винятку діти проходять через етапи прояву статевого інстинкту – і замовчування цього лише перешкоджає формуванню здорового ставлення до себе та інших. Водночас не слід надмірно контролювати дитину чи шпигувати за нею, намагаючись з'ясувати, як вона здобуває свій перший досвід. Її природний розвиток проявляється в різний спосіб і вимагає тактовного підходу, підтримки.

Фахівці наголошують, що ключова роль у статевому вихованні належить саме родині. Упродовж історії людство усвідомлювало важливість підготовки хлопчиків і дівчаток до дорослого життя. Статеве виховання сприяє розумінню взаємин між чоловіком і жінкою, формуванню усвідомленого ставлення до сімейних обов'язків. Відсутність уваги до цієї сфери – так зване «безстатеве виховання» – може призвести до втрати статевої ідентичності: появи фемінізованих чоловіків і маскулінізованих жінок, що нерідко стає причиною непорозумінь у сімейному житті та розлучень, коли партнери не можуть виконувати притаманні їм соціальні ролі.

Фемінність – це сукупність соціально та культурно зумовлених якостей, рис характеру, моделей поведінки та зовнішніх проявів, які традиційно асоціюються з жінками. Це м'якість, емоційність, турботливість, співчутливість, делікатність, а також певні стилі одягу, манери та ролі в суспільстві.

Фемінність не є суто біологічно зумовленою, а формується під впливом виховання, соціального середовища, культурних норм та особистого досвіду людини. У різних суспільствах та епохах поняття фемінності може змінюватися, відображаючи зміну соціальних очікувань та ролей жінок у суспільстві. Психолог Ж. Міллер висловила думку, що такі риси фемінності, як емоційність, чутливість та інтуїція, – це не слабкість, а особлива сила, яка може стати суттєвою для побудови кращого суспільства, і що ці риси чоловіки могли б розвивати у собі.

Маскулінність – це сукупність соціально та культурно зумовлених характеристик, рис характеру, моделей поведінки та зовнішніх проявів, які традиційно асоціюються з чоловіками. Вона включає такі якості, як сила, упевненість, рішучість, незалежність, стриманість у вираженні емоцій, а також певні стилі одягу, манери та соціальні ролі.

Як і фемінність, маскулінність не є суто біологічною характеристикою, а формується під впливом виховання, суспільних норм, культурних традицій та особистого досвіду. У різних культурах і в різні історичні періоди поняття маскулінності може змінюватися, відображаючи зміну соціальних очікувань та гендерних ролей у суспільстві.

Людина може мати різні гендерні ролі в різних ситуаціях та взаємодіях із світом. Наприклад, жінка може бути маскулінною, якщо вона працює в армії, або чоловік може бути фемінним, якщо він працює у сфері догляду за людьми. Завдяки стереотипам багато людей зіштовхуються з дискримінацією. Жінки частіше сприймаються як слабкі та неспроможні, а чоловіки, у свою чергу, як байдужі люди, які не виявляють емоцій та не здатні співчувати іншим людям.

Важливість і актуальність статевого виховання зумовлена відмінностями у фізичному та психоемоційному розвитку хлопчиків і дівчаток, які виявляються вже на ранніх етапах життя. Фізіологи стверджують, що перші анатомо-фізіологічні відмінності між статями простежуються ще в ембріональному періоді. Під впливом статевих гормонів формуються не

лише характерні анатомічні особливості, а й певні відмінності в розвитку мозку.

Так, новонароджені дівчатка, як правило, мають меншу масу тіла, серця, легень і м'язової тканини порівняно з хлопчиками. Однак уже після перших чотирьох тижнів життя дівчатка демонструють швидші темпи загального розвитку – вони раніше починають ходити, говорити, краще чинять опір захворюванням. У них також більш розвинені дотикові та нюхові рецептори, тоді як у хлопчиків домінує зорове сприймання, а дівчатка краще засвоюють інформацію на слух.

У віці 6–7 років хлопчики зазвичай демонструють вищий рівень вербального мислення, однак дівчатка є активнішими в соціальних взаємодіях. Діти різної статі по-різному обробляють отриману інформацію, що формує відмінне емоційне ставлення до навколишнього світу. Дівчаткам більш властиві часті та яскраві прояви співчуття, вища стресостійкість і здатність адаптуватися до змін.

Різниця в інтересах і перевагах виявляється і в змісті дитячих ігор, улюблених заняттях, характері малюнків. Усе це свідчить про необхідність урахування статевих особливостей під час виховання, створення сприятливих умов для повноцінного психофізіологічного та соціального розвитку дитини відповідно до її статі.

Статевий розвиток – результат не стільки біологічних особливостей статі, хоча не можна забувати про фізіологію та генетику, скільки соціальних вимог до хлопчиків і дівчаток з боку рідних, ровесників, педагогів, оточуючих, тобто результат статевого цілеспрямованого виховання.

На сучасному етапі *актуальними проблемами статевого виховання* є такі: дитяча закоханість; інтерес дітей до будови статевих органів; інтерес до процесу народження дітей; дитячий онанізм.

2. Завдання статевого виховання дітей дошкільного віку

Для ефективної реалізації мети статевого виховання необхідно чітко визначити його основні завдання, які сприятимуть гармонійному розвитку особистості дитини та підготовці її до майбутньої соціальної взаємодії. До них належать:

1. Виховувати в дошкільника сталий інтерес і позитивне ставлення до людей (рідних, близьких, незнайомих), бажання бути приємним партнером спілкування.

2. Розвивати в дошкільника уявлення про себе та інших людей як осіб фізичних і соціальних зі своїми чеснотами і вадами, типовими і відмінними особливостями.

3. Формувати в дитини «внутрішній погляд» на себе як об'єкт пізнання і переживання. Закладати основи для становлення рефлексії – здатності усвідомлювати свої особливості, те, як вони сприймаються іншими, будувати свою поведінку з урахуванням можливих реакцій інших.

4. Сприяти дієво-практичному ставленню дитини до навколишнього середовища взагалі, людського оточення зокрема, стимулювати самостійність, вміння розпорядитися собою, здійснити мотивований свідомий вибір, надавати перевагу комусь і чомусь.

5. Підтримувати фізичне та психічне здоров'я дитини, її життєздатність, радісне світосприймання, оптимістичне ставлення до життя, почуття гумору, вміння помірковано ставитися до неприємностей, здатність долати труднощі на шляху до мети.

6. Розвивати чутливість як властивість особистості, перцептивні здібності дитини, вміння розпізнавати стан і настрій людей, поводити себе відповідно до цього, управляти своїми емоціями і поведінкою.

7. Збагачувати знання про свою сім'ю, рід, родовід, сімейні реліквії, традиції, правила; ознайомлювати з основними функціями сім'ї як психологічної групи та соціального інституту.

8. Формувати елементарне уявлення дитини про зв'язок індивідуального і загального. Розвивати вміння оперувати узагальненням типу «Я – частина

сім'ї», «Сім'я – частина держави», «Держава – частина Землі», «Земля – частина Всесвіту».

9. Розширювати моральні уявлення дитини про гідні та негідні вчинки, розвивати прагнення до свідомої побудови взаємин на засадах добра, чуйності, справедливості. Вправляти дитину в умінні домовлятися, узгоджувати, розподіляти, відстоювати, поступатися, виявляти співчуття, допомагати.

10. Поглиблювати уявлення дітей про стать, зміст понять «хлопчик», «дівчинка», про поділ людства на чоловіків і жінок. Сприяти статевої ідентифікації, додержанню дітьми етичних, естетичних, гігієнічних норм і правил поведінки в спілкуванні з представниками однієї та протилежної статі.

11. Формувати здорове ставлення дітей до статевих відмінностей, стосунків осіб обох статей, до факту народження, появи на світ живої істоти. Збагачувати уявлення малюків про любов як початок сім'ї та зародження нового життя [88].

О. Кононко виділила завдання статевого виховання дітей дошкільного віку: допомогти дитині усвідомити свою «Я-ідентичність»; сформувані уявлення про етапність у розвитку людини: зародження, народження, дорослішання, старість, закінчення життєвого шляху, у ході яких дитина отримує відповіді на запитання стосовно продовження людського роду, життєвих цінностей; формувати готовність для виявлення щирості, поваги, партнерських відносин з однолітками обох статей; розвивати комунікативні вміння для реалізації різних статеворольових репертуарів в ігрових ситуаціях та реальній життєвій діяльності; формувати уявлення про поведінку з незнайомими людьми та навички особистої безпеки [63].

До завдань статевого виховання І. Мезеря відносить виховання соціальної відповідальності у взаєминах між статями; прагнення мати щасливу сім'ю; виховання здатності враховувати статові особливості в

процесі спільної діяльності; здатності оцінювати себе, свої вчинки по відношенню до інших людей, урахуваючи їх статеvu належність [77].

Завдання статевого виховання мають реалізовуватися комплексно та систематично, охоплюючи всі аспекти розвитку дитини – фізичний, емоційний, соціальний та моральний. Цей процес не може бути спонтанним або залишеним на самоплив, адже саме в дошкільному віці формуються перші уявлення про гендерні ролі, взаємодію між хлопчиками та дівчатками, а також відповідальне ставлення до власного тіла та поведінки [77].

Основними суб'єктами реалізації статевого виховання є родина, ЗДО та суспільство в цілому. Батьки відіграють ключову роль у формуванні базових уявлень про стать, оскільки діти наслідують їхню поведінку та цінності. Вихователі та педагоги повинні доповнювати цей процес, створюючи безпечне та розвивальне середовище, де діти вчаться взаємоповаги, відповідальності та толерантності.

Важливу роль також відіграють соціальні інститути, такі як засоби масової інформації, культура, література та мистецтво, які формують суспільні уявлення про гендерні ролі. Тому для ефективного статевого виховання необхідно забезпечити єдність впливів родини, освітніх установ і суспільства, що дозволить виховати гармонійно розвинену особистість, здатну до відповідальної та усвідомленої взаємодії в соціальному середовищі.

3. Сучасні моделі та принципи статевого виховання

Сьогодні в практиці виховання побутує кілька моделей статевого виховання.

1. Модель	<i>Рестрективна (репресивна)</i>	<i>Пермісивна (ліберальна)</i>	<i>«Золота середина» (демократична)</i>
2. Обсяг інформації	Чим менше, тим краще	Уся інформація	Необхідна інформація

3. Зміст інформації	Не можна робити того й того ... Єдиний правильний спосіб ...	Можуть бути й інші способи. Будь-які способи і засоби гарні.	Робити так, а не інакше, бо ... Є багато способів і засобів, вибирай кращий.
4. Загальний тон	Ні!	Так!	Так, але...

Моделі статевого виховання відіграють ключову роль у формуванні гендерної ідентичності, соціальних норм і міжособистісних стосунків. Різні підходи до цього процесу мають свої особливості та вплив на розвиток особистості.

Як і будь-який напрям виховання, статеve виховання ґрунтується на низці принципів.

Принципи статевого виховання

1. ***Ідейності:*** визначає вирішення завдань статевого виховання в контексті виховання громадянина. Передбачає співвідношення індивідуальних та суспільних інтересів.

2. ***Реалістичності:*** передбачає побудову статевого виховання на основі реалістичного розуміння статевої диференціації, статеких відмінностей.

3. ***Активності,*** згідно з яким дитина сприймається дорослим не як пасивний об'єкт його впливів, а як активний суб'єкт освітнього процесу.

4. ***Варіативності,*** відповідно до якого педагог забезпечує дошкільникові в процесі спілкування різноманітні, змінні умови. Тим самим дорослий сприяє виробленню в дитини гнучких знань і вмінь, здатність адаптуватись до нового, незвичного, спроможність відкрити для себе багатоаспектність як явище.

5. ***Індивідуального підходу,*** який означає, що вихователь орієнтується на вікові, статеві, характерологічні особливості дитини, ураховує її потреби,

надає дошкільникові можливість щось обирати за власним задумом, надавати чомусь або комусь перевагу.

6. *Здорового глузду*, відповідно до якого вихователь орієнтується в освітній роботі на доцільність як обов'язкову вимогу до запропонованого для засвоєння матеріалу. Він спирається на природні сили дитини, відмовляється від незрозумілої чи непотрібної роботи.

7. *Народності*, який передбачає забезпечення зв'язку теоретичного матеріалу з практикою життя свого народу, з його буттям, звичками, традиціями, з особливостями життя сімей різних національностей, використання методів народної педагогіки.

8. *Неперервності*. Статеве виховання повинно здійснюватися з раннього віку спільними зусиллями сім'ї та ЗДО, а пізніше школи, ЗВО.

9. *Зрозумілості й доступності*. У процесі реалізації завдань статевих виховання необхідно інформацію адаптувати до рівня розуміння і особливостей сприйняття дітей дошкільного віку.

10. *Правдивості*: завжди тільки правда, але не вся.

11. *Діловитості*: визначає тон у роботі. Ніяких подвійних смислів, натяків, сум'яття під час обговорення питань статі.

12. *Чистоти*: передбачає моральне наповнення статевих виховання, але не підміну його моральним.

13. *Принцип контролю і підтримки* застерігає від сліпої довіри дитині й водночас від диктату. Підтримка дорослими повинна відповідати актуальним потребам дитини.

4. Статевий досвід дошкільників та помилкові статеві уявлення

Статевий досвід дошкільнят складається з таких компонентів.

1. *Гігієнічні процедури*. Перший статевий досвід діти набувають у віці немовляти, коли дорослі, які здійснюють догляд за ними, торкаються їхніх геніталій. Навіть у 2–3-місячного хлопчика можлива ерекція під час гігієнічних процедур.

2. Мастурбація. Діти й самі торкаються своїх статевих органів насамперед, щоб дізнатися, що це таке, і дуже скоро усвідомлюють, що ці дотики їм приємні. Подразнення статевих органів можуть також провокувати гельмінти. Усі діти тією чи іншою мірою займаються мастурбацією – подразненням статевих органів, і цей статевий досвід є абсолютно природним.

3. Пізнавальний інтерес. Усі діти рано чи пізно проявляють певний інтерес до статевих органів, звертаючи увагу на анатомічні відмінності в представників протилежної статі. Із цього приводу малюки ставлять запитання. Дорослі мають пам'ятати, що із запитаннями діти звертаються лише до тих, кому довіряють і, на жаль, не завжди цими людьми є батьки.

4. Народження дитини. У малюка може з'явитися братик чи сестричка. Дорослі певним чином готують дитину до появи новонародженого, та й самі діти також ставлять чимало запитань і уважно прислухаються до того, що кажуть із цього приводу батьки та інші дорослі.

5. Батьківський приклад. Глибокий слід залишають у свідомості дитини спостереження за власними батьками. Малі бачать, як мама займається суто жіночими справами, а тато – чоловічими. Усе це допомагає хлопчикові або дівчинці зрозуміти власну статеву роль у житті. Крім того, діти вчать поведінку з людьми протилежної статі. На всі запитання дитини статевого характеру дорослим слід відповідати точно, стисло й правдиво. Відвертість дорослих відіграє важливу роль у встановленні довірчих відносин з дітьми.

6. Епізоди статевих стосунків дорослих. Ще один досвід набувається тоді, коли дитина стає свідком статевих стосунків дорослих (своїх батьків чи по телебаченню, відео в телефоні). Звичайно, допускати цього не можна, однак не варто ігнорувати можливість отримання дітьми такої інформації [88].

Отже, навіть у дошкільному віці діти вже починають здобувати певний статевий досвід, хоча усвідомлення статевих питань ще не є повним. На цьому етапі ще не активізовані залози внутрішньої секреції, тому фізіологічні

зміни, пов'язані зі статевим дозріванням, відсутні. Свою статеву належність дитина здебільшого відчуває на інтуїтивному, підсвідомому рівні, а не через фізіологічні особливості.

Хоча малюк може ще не мати чіткого розуміння тем, пов'язаних зі статтю, він уже формує власне уявлення про ці питання. Часто це відбувається спонтанно – на основі уривків інформації, які дитина сприймає з навколишнього середовища і які вона швидко перетворює на особисті, хоча й не завжди правильні уявлення.

Якщо не скорегувати помилкові статеві уявлення дітей, є ризик виникнення відхилень у майбутньому дорослому статевому житті сьогоденішніх дошкільнят.

Найпоширеніші помилки стосовно уявлень про стать і відносини представників різних статей

1. Хлопчики досить часто впевнені, що в дівчаток теж є пеніс, а коли виявляють його відсутність, замислюються, чому і чи не трапилося якогось нещастя. Дівчатка часто непокояться, коли дізнаються, що влаштовані не так, як хлопчики.

2. Спотворена інформація про народження дитини – «казки» про знаходження дітей у капусті, придбання дитини в магазині тощо.

3. Вихованці, яким пояснили, що дітей народжують мами, думають, що мама проковтнула пігулку, маленьку дитинку і носить її в шлунку. Щоб її дістати, лікарі розтинають жінці живіт. Інша версія – маля виходить через анальний отвір.

4. Якщо діти стають свідками статевого акту батьків, то часто сприймають це як деспотизм батька стосовно матері.

5. Діти, яким добряче дісталось, коли їх застали за грою зі своїми статевими органами, починають відчувати огиду до власних геніталій як до чогось поганого й бридкого.

Жодна дитина не здатна самостійно розібратися в усьому цьому в дошкільні роки, тому на допомогу їй мають прийти дорослі. Водночас

дорослі мають усвідомлювати, що прагнення дітей збагнути питання статі абсолютно законне й природне.

5. Становлення статевої ідентифікації, диференціації та самосвідомості в дошкільному віці

Завдання статево-рольового виховання, спрямовані на формування статі дитини в процесі статево-рольової соціалізації

3–4 роки життя

- 1) вчити дитину відділяти себе від представника іншої статі, приймати свій фізичний образ;
- 2) формувати уявлення про маму, тата, чоловіка, жінку, особливості їх поведінки;
- 3) засвоювати моделі чоловічої та жіночої статево-рольової поведінки, формувати етикет у стосунках статей;
- 4) розвивати вміння піклуватися про чистоту зовнішнього вигляду.

4–5 роки життя

- 1) розвивати здатність ідентифікувати себе з представником своєї статі;
- 2) розвивати вміння співвідносити свою статево-рольову поведінку з поведінкою інших, адекватно оцінювати поведінку ровесників і власну;
- 3) створювати умови для реалізації знань дітей про еталони «чоловічої» та «жіночої» поведінки в ігрових і реальних стосунках з ровесниками;
- 4) виховувати потреби і розвивати вміння піклуватися про своє здоров'я, організм, чистоту, зовнішній вигляд;
- 5) формувати уявлення про «жінку» і «чоловіка»: види діяльності, професії, зовнішні й внутрішні прояви статей (мужність і жіночість);
- 6) розвивати розуміння партнерського характеру життя в сім'ї та ЗДО;
- 7) формувати основи гуманного ставлення до дорослих, ровесників різних статей.

5–7 роки життя

- 1) допомагати в пізнанні дитиною самої себе, усвідомленні образу «Я» хлопчик (дівчинка);
- 2) формувати уявлення про зародження нового життя, ознайомлення із загальним механізмом народження;
- 3) розвивати комунікативні вміння, навички статево-рольової поведінки в ігрових ситуаціях та реальному житті;
- 5) формувати уявлення про правила поведінки з незнайомими людьми та навички особистої безпеки.

Провідними механізмами статево-рольової соціалізації є статева ідентифікація та диференціація.

Статева ідентифікація – це ототожнення себе з представниками певної статі, що виявляється в єдності поведінки і самосвідомості індивіда, який зараховує себе до певної статі та орієнтується на вимоги відповідної статевої ролі [88].

Статева диференціація – відділення себе від представників протилежної статі, яке виявляється в сукупності генетичних, морфологічних і фізіологічних ознак, на основі яких розрізняють чоловічу і жіночу статі [88].

На статево диференціацію впливають: анатомо-фізіологічні особливості й соціально-психологічні фактори: присвоєння імені, формування правильного мовлення дитини, відмінність в одязі, іграшках, іграх.

Статева диференціація у свідомості і поведінці дітей є результатом виховних впливів дорослих, насамперед сім'ї.

Самосвідомість – це усвідомлення людиною самої себе як члена певних соціальних груп, спільнот, члена суспільства, усвідомлення своїх взаємин з навколишнім світом, власних дій і вчинків, думок, почуттів і загалом усього розмаїття тілесних, духовних, загальнолюдських та індивідуально своєрідних, неповторних особистісних характеристик. Завдяки самосвідомості людина стає суб'єктом власної активності, і це виявляється в

найрізноманітніших формах, видах, на всіх рівнях, у тому числі на рівні підсвідомості. Самосвідомість у дитини виникає дуже рано. Формування статевої самосвідомості теж починається рано, з перших років життя.

Під формуванням статевої самосвідомості розуміють спосіб включення біологічної статі та культурних її асоціацій у самосприйняття та поведінку дитини.

Початкова статева ідентичність, тобто усвідомлення своєї належності до певної статі, формується вже у віці приблизно 1,5 року і залишається одним із найбільш стійких компонентів свідомості людини. Із дорослішанням дитини обсяг і глибина цієї ідентифікації змінюються відповідно до її розумового і соціального розвитку. У віці двох років дитина вже здатна визначити свою стать, хоча ще не може пояснити, чому саме так. До 3–4 років малюки вже досить упевнено розрізняють стать інших людей (психологи зазначають, що ознаки такого розрізнення спостерігаються вже у немовлят віком 7–8 місяців). Однак у цьому віці діти часто орієнтуються лише на зовнішні ознаки, як-от одяг або зачіска, і можуть вважати, що стать можна змінити.

У дворічному віці діти починають асоціювати себе з представниками своєї статі – хлопчики, наприклад, бачать подібність між собою і татом, а дівчатка – між собою і мамою. Така ідентифікація закріплюється шляхом наслідування. Наприклад, трирічний хлопчик може імітувати дії дорослого: «голитися» або «готувати вечерю». Проте в цьому віці уявлення дітей про стать ще дуже гнучке – хлопчик може сказати, що стане мамою, коли виросте, або вважати, що зміна одягу змінює і стать.

До п'яти років розуміння постійності статі ще не повністю сформоване. Діти можуть вважати, що хлопчик перетвориться на дівчинку, якщо буде носити сукню або гратися з ляльками. Вони більше звертають увагу на соціальні або зовнішні ознаки, ніж на фізіологічні відмінності. Наприклад, на запитання про різницю між чоловіками і жінками чотирирічний хлопчик може відповісти: «У жінок сукні, а у чоловіків – штани».

У три роки діти вже не лише впізнають стать інших, але й розуміють, що до представників різної статі висуваються різні соціальні очікування. Хлопчики прагнуть виглядати мужніми й відважними, дівчатка – доброзичливими та охайними. Наприклад, трирічний Антон допомагає мамі й говорить: «Я чоловік, не впади». Ближче до п'яти років діти починають чітко розрізняти типові види діяльності для чоловіків і жінок та поступово засвоюють абстрактні ознаки, притаманні гендерним ролям: незалежність, сила, спокій, вихованість тощо.

У 6–7 років завершується формування статевої ідентифікації. Діти починають свідомо обирати відповідні своїй статі ігри, зацікавлення і товаришів. У цьому віці чітко спостерігається поділ на «дівчачі» й «хлоп'ячі» компанії, що є природним етапом у процесі статевої ідентифікації дошкільника.

Психолого-педагогічні умови статево-рольової соціалізації:

- 1) емоційно-комфортна та духовно-моральна атмосфера (клімат у ЗДО та сім'ї);
- 2) насиченість обстановки ЗДО ознаками і символами «чоловічої» та «жіночої» культур;
- 3) повага до дитини, її гідності, внутрішніх почуттів, переживань;
- 4) узгодженість педагогічних зусиль, соціальних умов життя дитини з індивідуальними особливостями хлопчиків і дівчаток;
- 5) довірче, дружнє і відповідальне спілкування з дитиною;
- 6) реалізація статево-рольового виховання, яке б сприяло позитивним самозмінам в особистості, індивідуальності хлопчиків і дівчаток.

6. Зміст і методи статевого виховання в закладі дошкільної освіти

Зміст статевого виховання дітей дошкільного віку висвітлено в Базовому компоненті дошкільної освіти та чинних програм розвитку, навчання та виховання дітей. Зокрема, в освітньому напрямі «Особистість дитини» зазначається, що під кінець старшого дошкільного віку дитина «має

елементарне уявлення про статеву належність, орієнтується в ознаках своєї статевої належності, з повагою ставиться до протилежної статі».

Особистісна компетентність. Результатом сформованої компетентності є: емоційно-ціннісне ставлення: приймає своє ім'я, демонструє інтерес, належність і повагу до своєї родини, її традицій і звичаїв. Виявляє інтерес до свого внутрішнього світу (думки, почуття, бажання, мрії, ставлення). Орієнтується в основних емоціях і почуттях, усвідомлює, чого хоче (не хоче); може обґрунтувати своє ставлення. Має позитивну самооцінку та розуміє свою соціальну відповідальність у партнерських стосунках із однолітками. Виявляє переважно оптимістичне світовідчуття щодо свого сьогодення і майбутнього. Сформованість знань: має позитивне уявлення про себе (Я – хороша / хороший), оперує займенником «Я», вирізняє себе з-поміж інших, орієнтується у своїх чеснотах і вадах, знає та усвідомлює свої права, права інших, обов'язки, статеvu, родинну, соціальну належність та саму себе в часі, просторі тощо. Розуміє своє місце в системі людської життєдіяльності – у сім'ї, групі однолітків, соціально-комунікативному просторі, у різних видах діяльності. Правильно називає основні ознаки різних вікових періодів (дитинство, юність, зрілість, старість). Диференціює добро і зло, здатна управляти собою, власною поведінкою в різних життєвих ситуаціях, оперуючи усвідомленими ціннісними орієнтаціями, позитивними мотивами. Навички: характеризує себе як він / вона, а в майбутньому – чоловік / жінка. Прагне досягати поставленої мети особистої діяльності. Має навички обходитися своїми силами, самостійно в знайомих ситуаціях. За необхідності вміє звертатися по допомогу. Здатна встановлювати причиново-наслідкові та смислові зв'язки між подіями життя, своїми переживаннями [8].

У програмі «Я у Світі» також простежується зміст статевого виховання. Уже на третьому році життя дитини дорослий має сприяти формуванню статево-рольового «Я», відповідної моделі поведінки, розширенню знань про особливості хлопчиків і дівчаток [110].

На четвертому – п'ятому роках життя в дитини в процесі навчання і виховання ускладнюється уявлення про себе: вона орієнтується у будові власного тіла, усвідомлює свою статеву належність, розрізняє стать людей навколо. Знає, що вона дитина, водночас розуміє, що в майбутньому стане дорослою.

На шостому році в малюка формується статева ідентичність, дитина розуміє незворотність своєї статі, її незмінність незалежно від довжини волосся, вбрання, діяльності. Ефективний виховний процес посилює відмінності статевої установок, дитина усвідомлює, чого чекають від хлопчика, а чого від дівчинки, намагається відповідати вимогам чоловічої або жіночої ролі. У програмі відображені показники результату статевого виховання, які зазнають певних змін на кожному віковому етапі й характеризуються знаннями дитини, поведінковими проявами, емоційно-ціннісним ставленням до представників різної статі.

У статевому вихованні можуть бути використані як в умовах ЗДО, так і в умовах сімейного виховання різноманітні методи освітньої роботи.

Головні методи:

– *інформативні* (бесіди, обговорення ситуацій, творів, стимулювання власної активності дошкільників, «розумова атака», «винахід», нескладне дослідницьке завдання – наприклад, розпитати в бабусі, які колискові вона співала мамі, коли та була маленькою, вивчення прислів'їв, приказок, розповіді дітьми подій з життя своєї родини, самостійне складання оповідань, віршів про членів родини тощо);

– *експресивні* (створення театралізованих спектаклів, самостійне малювання, ліплення, конструювання на теми «Як я люблю маму», «Разом з другом», «Я пишаюсь», використання музики, фольклору, вишиванок, ручних виробів тощо);

– *оперативні* (самопостереження, цілеспрямоване спостереження за оточенням, виконання творчої роботи, тренувальні вправи, реалізація здобутого знання в практиці спілкування, тренінг соціальних навичок).

Освітньо-виховна діяльність закладу дошкільної освіти, спрямована на розвиток ціннісного ставлення дитини до людей і самої себе, повинна ґрунтуватися на принципі глибокого знання історії розвитку кожного вихованця і його родини, урахування вікових та індивідуальних особливостей дошкільника, віку, статі, освіченості, культурного рівня, ціннісних орієнтацій, характеру батьків.

Манеру подання інформації, тривалість і кількість занять з окремої програмової теми чи розділу педагог визначає сам, орієнтуючись на можливості конкретних дітей та програму навчання і виховання, за якою працює ЗДО.

Ефективності освітньої роботи сприятиме використання вихователем матеріалів для індивідуальної роботи, зокрема: книжечок-ширмочок, книжечок для розфарбовування із сімейною, людинознавчою, народознавчою тематикою; зошитів, що містять моральні колізії, ігри на зразок нескладних кросвордів, вправ (практичних і розумових); міфи, казки, приказки, оповідання, загадки на сімейну та людинознавчу тематику; набори піктограм, що символізують різні людські настрої; дидактичні матеріали, набори ілюстрацій із зображенням різних моральних колізій, людських облич з різними виразами; дитячі лото, доміно та інші настільні ігри із сімейною та людинознавчою тематикою, віммельбухи, коректурні таблиці.

Найважливішу роль у статевому вихованні дітей дошкільного віку виконує провідна діяльність – сюжетно-рольова гра, у процесі якої кожна дитина вчиться спілкування і взаємодії з іншими людьми, усвідомлює себе і навколишню дійсність, освоює моделі поведінки. У сюжетно-рольовій грі відбувається засвоєння дітьми статевої поведінки, закладаються основи емоційно позитивного ставлення до майбутньої соціальної ролі чоловіка чи жінки. Найбільш сприятливим періодом для формування правильного ставлення дитини до статевої ролі є старший дошкільний вік.

7. Роль сім'ї в статевому вихованні дитини

Поширеною є помилкова думка, що немає потреби спеціально звертати увагу батьків на питання статевого виховання дітей дошкільного віку. Це пов'язано з уявленням про дошкільний період як асексуальний, нібито в цей час статеві гормони ще не впливають на організм і поведінку дитини. Проте саме на цьому етапі формуються основи моральних переконань, психологічних рис майбутніх чоловіка чи жінки, закладаються передумови для усвідомлення своєї статевої ролі. Засвоєння цієї ролі починається з розуміння моральних норм, правил поведінки, відповідних статі. У цьому процесі важливу роль відіграють казки, оповідання, вірші, мультфільми, які читають або показують дитині батьки та вихователі. Саме ці джерела формують уявлення дитини про те, якою має бути поведінка хлопчика або дівчинки.

Сімейне читання дає можливість дитині переживати ситуації разом із героями казок, співпереживати добрим персонажам, захоплюватися мужніми вчинками, співчувати знедоленим. Важливо, щоб дитина не просто слухала історію, а замислювалася над нею. Тому батькам варто допомагати дітям усвідомити вчинки героїв, звертати їхню увагу на моральні риси персонажів. Коли хлопчику розповідають про відвагу Котигорошка, він мимоволі асоціює себе із цим героєм, а дівчинка, слухаючи про царівну, уявляє себе красивою та доброю, як вона. Так моральні якості героїв стають етичними орієнтирами, які діти прагнуть наслідувати. У дитячій уяві мужність і жіночність набувають конкретних форм через поведінку літературних персонажів.

Однак жодна казка не матиме такого впливу, як реальний приклад батьків. Для дівчинки найпершим взірцем жіночої ролі є мама, для хлопчика – тато. Їхні ролі в сім'ї, взаємини, поведінка і стиль спілкування – це перша модель статевої поведінки, з якою знайомиться дитина і яку намагається наслідувати. Звісно, діти переймають не лише позитивні приклади. Про це свідчать їхні сюжетно-рольові ігри, в яких іноді відтворюються не лише морально сумнівні вчинки батьків, а й інтимні моменти, мимовільним свідком яких стала дитина.

Тому важливим завданням батьків є захистити дитину від небажаних спостережень інтимного життя, водночас акцентуючи увагу на кращих рисах родинного союзу – взаємоповазі, любові, турботі. Саме ці моральні орієнтири повинні бути головними в статевому вихованні дошкільника.

О. Смирнова стверджує, що в оволодіння традиційними властивостями особистості, а саме: мужністю – у хлопчиків і жіночністю в дівчаток допомагають і такі засоби впливу, як художнє слово (казки, вірші, оповідання), елементи чоловічих і жіночих костюмів. Найбільш повно все це використовується під час театралізації. Важливе значення в збагаченні досвіду дітей має участь у цій роботі батьків, які, отримуючи конкретні завдання (зробити разом з дитиною покупки; показати і розповісти їй, як це потрібно робити і т. п.), стають активними учасниками виховного процесу. Така спільна діяльність є досить ефективною.

Батьки повинні пам'ятати, що діти, правдиво інформовані ними про факти народження дитини, виробляють у собі стійкий імунітет проти бруду й паскудства, поширюваного нерідко найбільш «досвідченими» представниками вулиці. Окрім цього, діти, які в дошкільному дитинстві дістали від батьків правильну інформацію з питань статі, відчують вдячність за довіру й «розшифровку» таємниці. А це сприяє зміцненню психологічного контакту між дорослими й дітьми. На думку фахівців, про відмінність у будові організму чоловіка і жінки малюки повинні дізнатися десь до 2,5–3 років. Батьки повинні знайти доцільний спосіб повідомити дітям про це.

Вагомий момент у статевому вихованні – це формування незакомплексованого ставлення дитини до оголеного тіла, адже це є важливою умовою нормального статевого життя дорослої людини. Ніяковість, боязкість споглядання не тільки рідної людини, а й власного тіла, що негативно позначаються на сексуальних зносинах, своїм корінням сягають часто в дитячі роки, у сімейне виховання. Адже саме в дитячому віці тіло сприймається природно. Ставлення до оголеного людського тіла –

результат впливу тих стереотипів поведінки, які існують у сім'ї дитини та найближчому оточенні. За умови грамотного морального керівництва з боку дорослих у дитини буде формуватися природне, адекватне ставлення до статевих відмінностей.

Вчасне формування батьками навичок особистої гігієни в дітей є важливою складовою статевого виховання. Дітей з раннього дитинства слід привчати щовечора мити статеві органи, вчасно ходити в туалет. Через порушення гігієнічних норм у догляді за дитиною батьки можуть ненароком спровокувати її ранні статеві відчуття, які в майбутньому принесуть підліткові небажані статеві потяги – онанізм (мастурбацію). Тому лікарі застерігають мам від закріплення звички дитини засиджуватися на горщику, довго розгойдуватися на іграшковому конику чи вовтузитися верхи на об'ємних іграшках. Тісний вузький одяг дитини в ділянці статевих органів, часте перепрівання, нераціональне харчування (надмірне вживання дитиною гострих страв і прянощів), а також поцілунки малюка в ерогенні зон може також сприяти ранній статевій стимуляції. Як не дивно на перший погляд, але існує зв'язок між онанізмом, особливо у дівчаток, і примусом до їди, умовляннями, погрозами, годуванням з ложечки «за тата», «за маму». Як правило, понижений апетит трапляється при невропатії. У таких дітей легко виникають спазми, нудота, блювота, що вимагає терпіння з боку батьків. Якщо ж практикується примус, насильне та надмірне годування, яке організм не приймає, то легко виникає відраза до їжі і, як наслідок, випереджаюча вік активізація збудження геніталій, що пов'язані нервовими шляхами з порожниною рота. Збудження геніталій зменшується шляхом зняття примусового годування, розширення загальної рухової та емоційної активності.

Особлива тема для батьківських роздумів – дитяча закоханість. Дитина починає багато говорити про об'єкт своїх переживань, чекає з хвилюванням зустрічі. Що робити батькам? Вони повинні правильно, з повагою ставитися до почуттів дитини. Тут не можна іронізувати, насміхатися чи виявляти

несерйозність. Проте не можна і «підігрівати» дитячу закоханість. Слід намагатися відволікти дитину, переключити її на щось інше, що може захопити її почуття і увагу з новою силою. Від дитячої закоханості треба відрізнити дитячі інтелектуальні розмови про кохання, одруження та народження дитини. У дитячих судженнях на цю тему відображається пізнавальний інтерес до повсякденного життя людей та міжособистісних стосунків чоловіків та жінок. Успіх статевого виховання дитини залежить від статевої культури дорослих, насамперед батьків.

Позиції, що характеризують статево культурну дорослу людину:

1. *Вона розуміє значення статевої функції у власному житті.* Має яскраво виражену статево належність, не нарікає на те, що народилася жінкою чи чоловіком.

2. *Статева адаптація.* Не можна вважати людину статево вихованою, якщо вона не дотримується важливої заповіді: «Полюби ближнього свого». І в повсякденному спілкуванні надає перевагу представникам однієї статі.

3. *Сексуальні стосунки.* Маючи романтичні уявлення та ніжні почуття до близької людини, вона здатна сексуально-тілесно виразити свою любов.

4. *Статеве життя вона сприймає як абсолютно природне явище, як прояв здорової життєдіяльності* (звісно, у межах, дозволених її моральними уявленнями).

Отже, роль сім'ї в статево вихованні дитини є фундаментальною, оскільки саме в родинному середовищі формуються перші уявлення про статево належність, соціальні ролі та моделі взаємодії між хлопчиками та дівчатками. Батьки виступають головними носіями цінностей і норм поведінки, які дитина засвоює через спостереження, наслідування та спілкування. Ефективне статево виховання в сім'ї передбачає створення сприятливої атмосфери довіри, у якій дитина може отримати відповіді на свої запитання та зрозуміти важливість поваги до себе та інших. Важливо, щоб батьки підтримували гармонійний розвиток особистості, уникаючи стереотипів і застарілих уявлень про роль чоловіка та жінки.

Таким чином, усвідомлений і відповідальний підхід батьків до статевого виховання забезпечує гармонійний розвиток дитини, сприяючи формуванню здорових взаємин у майбутньому.

8. Гендерне виховання дітей дошкільного віку

Культура статевої поведінки є результатом впливу стереотипів у сім'ї й найближчому оточенні дитини. За грамотного впливу дорослих у дитини формуватиметься адекватне ставлення до статевої відмінності і ролей, стосунків між чоловіком і жінкою тощо. Дитина може ставити батькам і вихователям запитання про відмінності статей, походження дітей тощо.

На етапі раннього дитинства відбувається первинна ідентифікація, починає вибудовуватися статева самоідентичність. **Статева самоідентичність** (середньолат. *indenticus* – той самий) – *усвідомлення своєї належності до статі*.

Отже, **гендерне виховання** – *засвоєння знань про взаємини статей, формування культури статевої поведінки*. Роль дорослого у формуванні психологічних основ статевого виховання дошкільників надзвичайно важлива. Провідне значення при цьому має сім'я і найближче оточення дитини, які виробляють стереотипи її поведінки.

До сучасних форм і методів гендерного виховання дітей дошкільного віку відносимо: організовані заняття – групові та індивідуальні; етичні бесіди відповідної тематики; проблемні ситуації; прогнозування життєво значущих ситуацій; ігри; ситуації спілкування з дітьми; прогулянки, екскурсії; театралізовані розваги; самостійну діяльність дітей.

Варто здійснювати роботу, дотримуючись таких принципів:

- активності – використання будь-яких ситуацій у житті дитини для формування в неї правильних установок щодо своєї статі й вироблення відповідної рольової поведінки;

- реалістичності – формування реалістичного розуміння статевої диференціації;

- адресності – урахування не лише статі й віку дитини, а і її психічного та фізичного розвитку, соціального і культурного рівня;
- неперервності – послідовне врахування накопичених знань і соціального досвіду дитини, починаючи з раннього дитинства;
- правдивості – надання максимально правдивої інформації з урахуванням віку дитини та можливостей розуміння цієї інформації;
- довіри – базування відносин між дитиною та педагогом на довірі, яка можлива лише за умови серйозного ставлення педагога до інтересів дитини, її бажань та проявів статевої поведінки;
- моральної чистоти – виховання моральної особистості, у якій домінують індивідуальні якості дитини.

Узагальнюючи ідеї виховання хлопчиків та дівчаток, акумульовані гуманістичною педагогікою, доходимо висновку, що статево-рольова поведінка дітей формується в дитячому колективі.

Найбагатший досвід взаємодії з однолітками різної статі діти набувають у дошкільному закладі. І саме вихователі мають створити оптимальні умови для формування в дітей адекватної статево-рольової поведінки.

Перед вихователями стоять такі завдання:

- розширити вузьку смужку гендерних стереотипів та додати в неї інші фактори впливу;
- виховувати в дітей стійкий інтерес і позитивне ставлення до себе як об'єкта пізнання, до рідних, близьких людей, бажання бути приємним партнером у спілкуванні з ними;
- стимулювати самостійність, уміння здійснювати мотивований вибір, надавати комусь / чомусь перевагу;
- розвивати емпатію як якість особистості – уміння відчувати і розпізнавати стан і настрій людей, поводитися відповідно до них, керувати своїми емоціями і поведінкою;
- збагачувати свої знання про свою сім'ю, рід, сімейні реліквії, традиції;

- ознайомлювати з основними функціями сім'ї як психологічної групи і соціального інституту, з розмаїттям соціальних ролей, їх особливостями тощо;

Отже, головне завдання вихователів – запропонувати дитині різноманіття видів людських якостей, діяльностей, іграшок, одягу, не керуючись своїми уявленнями про те, якими мають бути всі дівчатка чи хлопчики. Усі діти мають знати, що вони – унікальні особистості, які можуть мати різні риси характеру і виконувати будь-які ролі в суспільстві залежно від власного хисту та бажання, а не статі.

У своїх дослідженнях О. Кікінеджи зазначає, що зміст гендерного виховання дітей старшого дошкільного віку спрямовано на задоволення потреб дитини в пізнанні себе як представника певної статі, оточуючих дорослих та однолітків, оволодіння статево-ролевим досвідом, цінностями, смислами та способами статево-рольової поведінки, самореалізації багатства внутрішнього світу, жіночої (чоловічої) своєрідності. Зміст процесу гендерного виховання є інтеграцією культури та історії як носіїв статево-рольових цінностей, що визначають особливості виховного процесу.

Отже, гендерне виховання дошкільників спрямоване на розвиток гармонійної особистості, яка усвідомлює свою статево належність, поважає інших та не обмежена стереотипами. Важливо, щоб виховання враховувало не лише біологічні аспекти статі, а й соціально-культурні особливості, створюючи умови для рівноправного розвитку кожної дитини.

Запитання для самоперевірки

1. *Дайте визначення понять «стать», «статева соціалізація», «статеве виховання», «статевий розвиток», «гендерне виховання».*
2. *Яке значення статевого виховання дошкільників?*
3. *Назвіть завдання статевого виховання дошкільників.*
4. *Які основні принципи статевого виховання дітей дошкільного віку?*
5. *Назвіть моделі статевого виховання.*

6. Назвіть основні методи статевого виховання в ЗДО.

7. Яка роль батьків у статевого вихованні дітей?

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аторіна В. М. Естетичний розвиток дітей дошкільного віку в умовах воєнного стану. *Актуальні проблеми дошкільної освіти: виклики та пріоритети* : зб. наукових праць за матеріалами всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції 19–20 жовтня 2023 року. Глухів : ГНПУ ім. О. Довженка, 2023. С. 103–105.
2. Аторіна В. Педагогічні умови естетичного виховання дітей старшого дошкільного віку. *Наука та освіта в умовах війни: Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка* : матеріали звітної науково-практичної конференції викладачів, докторантів, аспірантів та молодих учених, здобувачів вищої та фахової передвищої освіти (розділ «Вища школа») (м. Глухів, 23–24 травня 2024 року) Глухів, 2024. С. 14–15.
3. Аторіна В. М. Підготовка майбутніх вихователів до естетичного виховання дітей дошкільного віку в процесі вивчення педагогіки дошкільної. *Acta Paedagogica Volynienses*. 2024. Вип.4. С. 3–8. URL: <http://journals.vnu.volyn.ua/index.php/pedagogy/article/view/1971> (дата звернення: 11.03.2025).
4. Аторіна В. М., Барсуковська Г. П., Шевель А. М. Комп'ютерні ігри як засіб розумового виховання дітей дошкільного віку. *The 3rd International scientific and practical conference «Current challenges of science and education»* (Germany, November 13–15, 2023). MDPC Publishing, Berlin, Germany, 2023. Pp. 228–234.
5. Атрощенко Т. О. Формування первинного економічного досвіду старших дошкільників засобами мовленнєво-ігрової діяльності. *Збірник наукових праць «Педагогіка та психологія»*. Харків, 2015. Вип. 47. С. 3–11.
6. Бабичева Т. Мій рідний край, моя країна. Свято до Дня Незалежності України для дітей старшої групи. *Дошкільне виховання*. 2021. № 7. С. 38–43.
7. Бадер С. Як перевірити організацію трудового виховання дошкільників. URL: <https://emetodyst.expertus.com.ua/10012338>. (дата звернення: 08.02.2025).

8. Базовий компонент дошкільної освіти. URL: https://mon.gov.ua/storage/app/media/rizne/2021/12.01/Pro_novu_redaktsiyu%20Bazovoho%20komponenta%20doshkilnoyi%20osvity.pdf. (дата звернення: 08.02.2025).

9. Безсонова О. Дитина в сенсорно-пізнавальному просторі. *Дошкільне виховання*. 2021. № 7. С. 3–10.

10. Березіна О. М., Гніровська О. З., Линник Т. А. «Грайлик». Програма з організації театралізованої діяльності в дошкільному навчальному закладі. Тернопіль, 2014. 56 с.

11. Биркун А. Статеве виховання дітей дошкільного віку засобами сюжетно-рольової гри. URL: <http://surl.li/ulkkr> (дата звернення: 08.04.2024).

12. Бінарне заняття з сенсорного розвитку дітей раннього віку (ЗДО № 50, м. Рівне). URL: https://www.youtube.com/watch?v=tN4Nof_Jj88 (дата звернення: 11.03.2025).

13. Болотіна Л. Р. Дошкільна педагогіка. Київ : Юрайт, 2020. 219 с.

14. Бондар Т.В. Ігрові технології як засіб розумового розвитку дітей середнього дошкільного віку в закладі дошкільної освіти. URL: <https://www.repository.sspu.edu.ua/bitstream/123456789/.pdf> (дата звернення: 08.09.2024).

15. Борин Г. Художньо-естетичний розвиток дітей: напрями удосконалення підготовки майбутніх педагогів до взаємодії з сім'ями вихованців. URL: <https://surl.gd/wnhedf> (дата звернення: 11.03.2025).

16. Борисова З. Виховуємо працелюбність змалечку. *Дошкільне виховання*. 2021. № 11. С. 14–15.

17. Борщ Р. М., Самойлик Д. В. Радість творчості: програма художньо-естетичного розвитку дітей раннього та дошкільного віку. Тернопіль, 2013. 72 с.

18. Бурсова С., Вашак О. Інноваційні підходи до фізичного виховання дітей раннього віку: методи та практики. URL: <https://surl.li/sgygrab> (дата звернення: 08.02.2025).

19. Валентьєва Т. І. Педагогіка дошкільна : навчальний посібник. Чернігів : Видавець Лозовий В. М., 2015. 72 с.
20. Вільхова О., Манжелій Н. Виховання у дітей дошкільного віку позитивного ставлення до трудової діяльності. URL: <http://surl.li/ulkmh> (дата звернення: 08.02.2025).
21. Воробей Н. Ігри строкаті в сенсорній кімнаті. *Дошкільне виховання*. 2020. № 12. С. 10–13.
22. Вурста А. Черепаня Н. Взаємозв'язок сім'ї і дошкільного закладу з питань трудового виховання. URL: <http://surl.li/ulkmb> (дата звернення: 08.09.2025).
23. Гаврилюк М. В. Виховання базових якостей особистості дітей старшого дошкільного віку засобом сюжетно-рольової гри. Укладання збірки сюжетно-рольових ігор : кваліфікаційна робота / М. В. Гаврилюк; науковий керівник: К. Є. Суятинова. Кривий Ріг : КДПУ, 2021. 81 с.
24. Ганчо О. Реалізуємо гендерний підхід до фізичного розвитку дошкільнят. *Дошкільне виховання*. 2020. № 1. С. 20–23.
25. Гарбар С. Особливості виховання культури поведінки дітей дошкільного віку в умовах ЗДО. URL: <https://czasopisma.marszalek.com.pl/images/pliki/ve/3/ve307.pdf> (дата звернення: 21.08.2024).
26. Гарбар С. Педагогічні умови виховання культури поведінки дітей старшого дошкільного віку. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2022. Вип. 37, том 1. С. 253–260.
27. Гаріпова С., Іскра О., Буркан О. Майбутнє без сміття: заняття для дітей старшої групи. *Дошкільне виховання*. 2021. № 6. С. 30–32.
28. Гнізділова О. Софія Русова про трудове виховання дітей дошкільного віку. URL: <https://urpnpu.pnpu.edu.ua/article/view/314284/305298> (дата звернення: 08.02.2025).
29. Городиська В. В. Зміст і засоби художньо-естетичного розвитку

старших дошкільників у базових документах закладу дошкільної освіти.
URL: <https://surl.lu/ylbszc> (дата звернення: 11.03.2025).

30. Гра сенсорного розвитку для дітей «Метелики на галявині». URL: <https://www.youtube.com/watch?v=8jSHrRICXDk> (дата звернення: 11.03.2025).

31. Граф А. М. Формування економічної компетентності дітей дошкільного віку : посіб. для вихователя. Київ : Основа, 2021. 144 с.

32. Григоренко В. Особливості естетичного виховання старших дошкільників у процесі ознайомлення з декоративно-ужитковим мистецтвом: критерії і показники. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*. 2015. Вип. 53. С. 255–261.

33. Григоренко Г., Жадан Р. Виховуємо раціонального споживача. *Дошкільне виховання*. 2017. № 1. С. 16–20.

34. Григоренко Г., Жадан Р. Дітям про житлово-комунальні послуги. Заняття для старших дошкільнят. *Дошкільне виховання*. 2018. № 12. С. 21–23.

35. Дидактична гра «Визначаємо частини доби». URL: <https://www.youtube.com/watch?v=MotQFpUHF-E> (дата звернення: 11.03.2025).

36. Дидактична гра для дошкільнят. «Сильні хлоп'ята – тендітні дівчата». URL: <https://surl.li/swhrwx> (дата звернення: 09.03.2025).

37. Дитина. Освітня програма для дітей від 2 до 7 років / кер. проекту В. О. Огнев'юк; наук. ред. Г. В. Беленька, М. А. Машовець; Мін. осв. і науки України, Київ. ун-т ім. Б. Грінченка. Київ : Київський ун-т. ім. Грінченка, 2020. 419 с.

38. Досвід ЗДО «Віночок» Бориспільської міської ради. URL: <http://surl.li/ulkls> (дата звернення: 08.01.2025).

39. Єфімако Ю. Естетичне виховання дітей старшого дошкільного віку в закладах дошкільної освіти : магістерська робота / Херсонський ДУ, 2021. URL: <http://surl.li/ulleh> (дата звернення: 08.09.2024).

40. Желан А. В. Виховання культури поведінки дітей дошкільного віку. URL: http://en.mdu.edu.ua/wp-content/uploads/files/7_10.pdf (дата

звернення: 21.08.2024).

41. Загородня Л. П., Тітаренко С. А., Барсуковська Г. П. Фізичне виховання дітей дошкільного віку: навчальний посібник / за заг. ред. Л. П. Загородньої. Суми : Університетська книга, 2023. 272 с.

42. Загородня Л. П. Таємниці літо відкриває дітям. *Палітра педагога*. 2022. № 5–6. С. 3–9.

43. Загородня Л. П., Барсуковська Г. П. Підготовка майбутніх вихователів до фізичного виховання дошкільників у процесі вивчення педагогіки дошкільної. *Вісник Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка*/ 2022. Вип. 2 (49). С. 10–19.

44. Заняття «Країна іграшок» з сенсорно-пізнавального розвитку. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=rOcs7-PXaoI> (дата звернення: 11.03.2025).

45. Заняття «Пригоди в чарівному лісі» (старша група, дитина в сенсорно-пізнавальному просторі, сенсорика). URL: https://www.youtube.com/watch?v=-B_vnS4VUKA (дата звернення: 11.03.2025).

46. Заняття з гендерного виховання «Діти – найголовніше диво землі». URL: <https://surl.li/anlosj> (дата звернення: 09.03.2025).

47. Заняття з гендерного виховання «В країні хлопчиків та дівчаток». URL: <https://surli.cc/jnvuybr> (дата звернення: 09.03.2025).

48. Заняття з сенсорики для дітей раннього віку на тему «Геометричні чоловічки». URL: <https://www.youtube.com/watch?v=foaT1lgA7Qo> (дата звернення: 11.03.2025).

49. Заняття з сенсорики для дітей раннього віку на тему «Дорога для машини». URL: <https://www.youtube.com/watch?v=heWSXEeIXS8> (дата звернення: 11.03.2025).

50. Заняття з сенсорики для дітей раннього віку на тему «Що можна зліпити зс снігу». URL: <https://www.youtube.com/watch?v=qY1TmlxilLg> (дата звернення: 11.03.2025).

51. Заняття на тему «Орієнтування в часі. День – ніч» (логіко-

математичний розвиток, молодша група). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=u0XyosC5nD4> (дата звернення: 11.03.2025).

52. Зеленська О. В. Ігрова технологія як ефективний засіб розумового виховання дітей у сучасному закладі дошкільної освіти. Укладання збірки ігрових технологій : кваліфікаційна робота. Кривий Ріг, 2023. 76 с.

53. Іванова А. М. Формування елементарних економічних знань у дітей старшого дошкільного віку засобами ігрової діяльності : кваліфікаційна робота. Ніжин, 2019. 99 с.

54. Іванчук С. А. Виховання у дітей старшого дошкільного віку основ культури споживання: автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08 / Південноукраїнський нац. ун-т ім. К. Д. Ушинського, Одеса, 2017. 20 с.

55. Ільєнко В. Організація праці дітей на ділянці дошкільного закладу у весняний період. *Вихователь-методист дошкільного закладу*. 2011. № 3. С. 4–11.

56. Каплуновська О. «Україна – моя Батьківщина». Парціальна програма національно-патріотичного виховання дітей дошкільного віку. Тернопіль : Мандрівець, 2016. 72 с.

57. Каплуновська О. Моральні бесіди: діяльнісний підхід. *Дошкільне виховання*. 2015. № 10. С. 11–14.

58. Карабаєва І. Що таке справедливість і як її сформувати у дошкільників. *Вихователь-методист дошкільного закладу*. 2020. № 5. С. 21.

59. Коваленко А. Скажімо «Ні!» негідним вчинкам: моральне виховання старших дошкільнят. *Дошкільне виховання*. 2016. № 5. С. 25.

60. Комплексна програма розвитку, навчання та виховання дітей дошкільного віку «Соняшник» / Л. В. Калуська. Вид. 3-тє, доп. Тернопіль : Мандрівенць, 2023. 210 с.

61. Коновал Н. Щоб зростали діти працюючі : семінар-практикум для батьків за участю дітей. *Палітра педагога*. 2015. № 3. С. 9–11.

62. Кононко О. Л. Розвинена воля – важлива складова особистісної компетентності дошкільника. *Вихователь-методист*. 2016. № 2. С. 42–46.

63. Кононко О. Л. Розвиток статевої свідомості хлопчиків і дівчаток у дошкільний період. *Вихователю про психологію та педагогіку сексуального розвитку дитини* : наук.-метод. зб. Київ, 1996. С. 91–119.

64. Кошель А. П., Кошель В. М., Калімбет О. О., Рябченко А. В., Хаблова М. О. Фізичне виховання дітей дошкільного віку як основа формування здоров'я сучасного суспільства. URL: <https://surl.li/umgbvw> (дата звернення: 08.02.2025).

65. Кошель В. М. Сенсорне виховання дітей раннього віку : навч.-метод. посіб. для вихователів дітей дошкільного віку, студентів спеціальності «Дошкільна освіта» та батьків. Чернігів : ФОП Баликіна О. В., 2019. 160 с.

66. Красюк Л. Фізичне виховання дітей дошкільного віку як педагогічна проблема. URL: <https://surl.li/jkjvgr> (дата звернення: 08.02.2025).

67. Крутій К., Стеценко І. STREAM-освіта: розвиваємо критичне мислення дошкільнят. *Дошкільне виховання*. 2020. № 3. С. 3–8.

68. Крутій К. Розвиток навичок критичного мислення у дошкільників. *Дошкільне виховання*. 2021. № 11. С. 3–6.

69. Кузовкин Д. В., Фурман Л. М. Завдання фізичного виховання дітей дошкільного віку. *Актуальні проблеми розвитку освіти в сфері туризму, фізичної культури та спорту* : матеріали VI всеукраїнської наук.-практ. конф. (м. Хмельницький, 21–22 березня 2023 року). Хмельницький : ХГПА, 2023. С. 166–168.

70. Лисенко Н. В. Педагогіка українського дошкілля : навчальний посібник. У 3-х ч. Ч. 3. Київ : Видавничий Дім «Слово», 2016. 376 с.

71. Логіко-математичний розвиток «Порівняння за розміром. Один, багато» (старша група). URL: https://www.youtube.com/watch?v=J3ULxkFAIAM&list=PLkKJ7o-HolqfUP7r3h_11DSiEjaRIJoqG

72. Лохвицька Л. В. Моральна пектораль: книжка для читання дітям у закладі дошкільної освіти. Тернопіль : Мандрівець, 2020. 200 с.

73. Лохвицька Л. В. Скарбниця моралі: Програма з морального

виховання дітей дошкільного віку. Тернопіль : Мандрівець, 2020. 96 с. URL: <http://surl.li/ullda> (дата звернення: 21.08.2024).

74. Мазур Т. Ігрова технологія як ефективний засіб розумового виховання дітей у сучасному закладі дошкільної освіти. *Дошкільна і початкова освіта: реалії та перспективи* : матеріали IV всеукраїнської науково-практичної конференції студентів, магістрантів та молодих науковців (м. Суми, 28 квітня 2021 року). Суми : ФОП Цьома С. П., 2021. С. 34–40.

75. Матвієнко С. І., Іванова А. М. Економічна соціалізація дітей старшого дошкільного віку: до постановки проблеми. *Актуальні питання сучасної педагогіки: творчість, майстерність, професіоналізм* : матеріали IV Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Кременчук, 15 березня 2019 року). Кременчук: Методичний кабінет, 2019. С. 144.

76. Машовець М. Трудове виховання дітей дошкільного віку: пошук нових ідей. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/inuv_2018_7\(2\)__18](http://nbuv.gov.ua/UJRN/inuv_2018_7(2)__18) (дата звернення: 08.02.2025).

77. Мезеря І. В. Актуальні проблеми статевого виховання на сучасному етапі. Луганськ : Знання, 2003. 64 с.

78. Мельник І., Заремба Л. Статеворольове виховання дошкільників як педагогічна проблема. URL: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-2-78-93> (дата звернення: 08.04.2024).

79. Морозова С. Будьмо толерантними. *Дошкільне виховання*. 2020. № 12. С. 14–16.

80. Нежура Т. В., Собчук А. А. Статеве виховання дітей дошкільного віку через призму наступності систем дошкільної та початкової освіти. *Дошкільна педагогіка*. 2021. Випуск 31. Т. 2. С. 159–162.

81. Освітній напрям «Дитина в соціумі»: витяг з базового компонента дошкільної освіти (нова редакція). *Дошкільне виховання*. 2021. № 4. С. 9–10.

82. Освітня програма «Впевнений старт» для дітей старшого дошкільного віку / Н. В. Гавриш, Т. В. Панасюк, Т. О. Піроженко,

О. С. Рогозянський, О. Ю. Хартман, А. С. Шевчук; за заг. наук. ред. Т. О. Піроженко. Київ : Українська академія дитинства, 2017. 80 с.

83. Петриченко Н. Місточки взаємодії та довіри. *Дошкільне виховання*. 2020. № 10. С. 26–27.

84. Пилявська М., Гнезділова К. Педагогічні умови естетичного виховання дітей старшого дошкільного віку. *Актуальні проблеми природничих і гуманітарних наук у дослідженнях молодих учених «Родзинка – 2021»* : XXIII всеукраїнська наукова конференція молодих учених / редкол.: О. В. Черевко (голова) та ін. 2021. С. 496–499.

85. Пісоцька Л. Основні напрями організації трудового виховання дітей старшого дошкільного віку в закладах дошкільної освіти та у сім'ях вихованців. URL: <https://molodyivchenyi.ua/index.php/journal/article/view/3712> (дата звернення: 08.02.2025).

86. Пісоцький О. П., Пісоцька Л. М. Виховання у дітей дошкільного віку основ моральної культури. *Психолого-педагогічні науки*. 2020. № 3. С. 92–96.

87. Поліщук А. Роль батьків у формуванні статево-рольових уявлень дітей старшого дошкільного віку. URL: <https://eprints.cdu.edu.ua/4124/1/polichyk.pdf> (дата звернення: 08.04.2024).

88. Поніманська Т. І. Дошкільна педагогіка : підручник. 4-те видання, перероблене. Київ : ВЦ «Академія», 2018. 408 с.

89. Презентація «Моральне виховання дітей дошкільного віку». URL: <https://vseosvita.ua/library/prezentacia-moralne-vihovanna-ditej-doskilnogo-viku-502081.html> (дата звернення: 21.08.2023).

90. Програма з фізичного виховання дітей раннього та дошкільного віку «Казкова фізкультура» / М. М. Єфименко. Тернопіль : Мандрівець, 2014. 52 с. URL: <https://f.osvita.city/file/54/programakazkova-fizkulturaefimenko.pdf>

91. Програма освіти дітей раннього та дошкільного віку «Освіта і піклування» / Education & Care» / В. А. Воронов, К. В. Ковальчук, Н. В. Піканова, О. Д. Рейпольська, С. О. Сисоєва, К. Ю. Станкевич. Київ : ФОП В. Б. Ференець, 2021. 130 с.

92. Програма розвитку дитини дошкільного віку «Українське дошкілля» / О. І. Білан; за заг. ред. О. В. Низковської. Тернопіль : Мандрівець, 2017. 256 с.

93. Програми розвитку дітей. URL: <https://mon.gov.ua/osvita-2/doshkilna-osvita-2/programi-rozvitku-ditey> (дата звернення: 08.02.2025).

94. Рожнова В. М. Закони краси і розвиток естетичної компетентності майбутніх вихователів. *Концептуальні шляхи реформування та розвитку педагогічних наук* : матеріали II науково-практичної конференції (м. Дніпро, 22–23 травня 2020 р.). Херсон, 2020. С. 65–68.

95. Ролік В., Гавриш Н., Косенчук О., Піроженко Т. Мої перші гроші: парціальна програма з розвитку фінансової грамотності та формування фінансових компетентностей у дітей старшого дошкільного віку. Київ, 2024. 45 с. URL: <https://surl.li/aercur> (дата звернення: 28.02.2025).

96. Сенсорне виховання «Кольори». URL: <https://www.youtube.com/watch?v=4P0bgZUZ5zE> (дата звернення: 11.03.2025).

97. Сіданіч І. Духовно-моральне виховання дітей дошкільного віку: проблеми і перспективи: Наукова доповідь загальним зборам НАПН України 19 листопада 2021 р. *Вісник Національної академії педагогічних наук України*. 2021. № 3 (2). С. 1–5. URL: <https://doi.org/10.37472/2707-305X-2021-3-2-1-10> (дата звернення: 21.08.2024).

98. Слободянюк О., Очеретна А. Мультисенсорне середовище: дивлюся – досліджую – дію. *Дошкільне виховання*. 2020. № 11. С. 33–35.

99. Сулімова С., Сокиринська Н. Соціально-фінансова освіта: успішний досвід. *Дошкільне виховання*. 2016. № 4. С. 9–11.

100. Теорія і методика морального виховання дітей дошкільного віку : навчально-методичний посібник для студентів педагогічного факультету спеціальності 012 «Дошкільна освіта» / укл. Л. Б. Мельничук, М. А. Шкабаріна. Рівне : Міжнародний економіко-гуманітарний університет ім. акад. Степана Дем'янчука, 2021. 32 с.

101. Тріщун Н. А. Сенсорний розвиток дітей дошкільного віку. Ржищів,

2013. 44 с.

102. Україна єдина: цінуємо й творимо! Парціальна програма формування соціально-громадянської компетентності в дітей старшого дошкільного віку / укладачі Л. Шульга, Н. Канцедал. Харків : Ранок, 2023.

103. Федорович А. В. Особливості ознайомлення дітей з кольором у системі сенсорного виховання Марії Монтессорі. *Молодь і ринок*. 2016. № 9. С. 53–57.

104. Формування базових якостей особистості дітей старшого дошкільного віку в ДНЗ : монографія / Г. Беленька, С. Васильєва, Н. Гавриш та ін. Харків : Друкарня «Мадрид», 2015. 330 с.

105. Художньо-естетичний розвиток дітей середнього дошкільного віку. «Пташиний дивосвіт». URL: <https://surl.li/vclylt> (дата звернення: 11.03.2025).

106. Художньо-естетичний розвиток. Маленькі інженери-конструктори. URL: <https://surl.li/wpiozv> (дата звернення: 11.03.2025).

107. Хуртенко О. В., Дмитренко С. М., Кужель М. М. Застосування дитячого фітнесу у фізкультурно-оздоровчій роботі з дітьми дошкільного віку. URL: <https://surl.li/jzbnbj> (дата звернення: 11.03.2025).

108. Шалда Н. Упроваджуємо STREAM-освіту. *Дошкільне виховання*. 2020. № 3. С. 9–10.

109. Шалда Н. Проблемні запитання – імпульс для дослідження. *Дошкільне виховання*. 2021. № 11. С. 24–27.

110. Я у Світі. Програма розвитку дитини від народження до шести років / О. П. Аксьонова, А. М. Аніщук, Л. В. Артемова та ін.; наук. кер.: О. Л. Кононко. Київ : ТОВ «МЦФЕР–Україна», 2019. 488 с.

111. Demchyk K., Myropolska N., Blyznyuk L., Monke O., Atorina V. Organizational and pedagogical conditions for artistic and aesthetic competence formation in children of senior preschool age. *AD ALTA: journal of interdisciplinary research*. Volum 12. Issue 2. Special Issue XXVIII. 2022. Pp. 126-132.

112. Shulha L., Skomorovska I., Fasolko T., Mironenko N., Zahorodnia L., Piddubna O. The Latest Pedagogical Ideas for Development of Creative Abilities in Preschool Children *Revista Românească pentru Educație Multidimensională* 2022, Volume, 14, Issue 4. P. 69-93. URL: <https://doi.org/10.18662/rrem/14.4/630> (дата звернення: 11.03.2025).

ГЛОСАРІЙ

Базовий компонент дошкільної освіти – це Державний стандарт дошкільної освіти України, в якому зведено норми і положення, що визначають державні вимоги до рівня освіченості, розвиненості та вихованості дитини 6 (7) років; сумарний кінцевий показник набутих дитиною компетентностей перед її вступом до школи, який реалізується програмами та навчально-методичним забезпеченням, що затверджуються Міністерством освіти і науки України.

Вдумливість – глибина і зосередженість розумової діяльності; виховання дітей на культурно-історичному досвіді свого народу, його звичаях, традиціях та багатомісячній мудрості, духовності;

Виховання особистості в колективі – це процес формування моральних, соціальних, емоційних та інтелектуальних якостей дитини через взаємодію з однолітками та дорослими.

Виховання: 1. Цілеспрямований та організований процес формування особистості; соціально і педагогічно організований процес формування людини як особистості. 2. Цілеспрямований і організований вплив на розвиток особистості. 3. Це спеціально організований суспільний процес, спрямований на розвиток у неї певних цінностей, потреб, рис характеру, знань, умінь, навичок і здібностей. 4. Процес цілеспрямованого систематичного формування особистості, зумовлений законами суспільного розвитку, дією об'єктивних і суб'єктивних факторів.

Відповідальна поведінка – самостійне встановлення і виконання вимог, норм поведінки й діяльності.

Відповідальність – якість особистості, що характеризується прагненням і вмінням оцінювати свою поведінку з точки зору користі або шкоди для суспільства, порівнювати свої вчинки із суспільними нормами, законами.

Всебічне виховання – виховання, яке передбачає формування в особистості певних якостей щодо вимог розумового, морального, трудового, фізичного й естетичного виховання.

Всебічний розвиток – розвиток людської особистості з усіх боків, всесторонньо; дотримання єдності та взаємодії п'яти частин виховання: розумового, фізичного, морального, трудового й естетичного.

Гармонійне виховання – передбачає, щоб якості щодо вимог складових виховання (розумового, морального, трудового, фізичного, естетичного) доповнювали одна одну, взаємно збагачувалися.

Гармонійний розвиток особистості (грец. harmonikos – розмірений, пропорційний: внутрішня і зовнішня узгодженість, цілісність і сумісність змісту й форми): гармонія всіх сторін: розумового, фізичного, морального, трудового й естетичного розвитку, їх пропорційність, погоджена єдність.

Гімнастика – система фізичних вправ, яка сприяє загальному розвитку організму та зміцненню здоров'я.

Депривація – позбавлення або обмеження можливостей задовольняти життєво необхідні потреби людини.

Дисциплінованість – це моральна якість, здатність свідомо виконувати правила поведінки, обов'язки, доручення в сім'ї та закладі дошкільної освіти.

Допитливість – здатність до наполегливого пошуку різних способів вирішення розумового завдання.

Дошкільна освіта – цілісний процес, спрямований на: забезпечення різнобічного розвитку дитини дошкільного віку відповідно до її задатків, нахилів, здібностей, індивідуальних, психічних та фізичних особливостей, культурних потреб; формування в дитини дошкільного віку моральних норм, набуття нею життєвого соціального досвіду.

Дошкільна освіта і виховання – початковий структурний компонент системи освіти, який забезпечує розвиток і виховання дітей у родині та дошкільних виховних закладах (дитячих яслах, садках).

Духовні цінності – витвори людського духу, зафіксовані в здобутках культури, науки, моралі, мистецтва.

Емоції – елементарні переживання, що виникають у людини під впливом загального стану організму.

Естетика – наука про загальні закономірності художнього освоєння дійсності людиною, суть і форми відображення дійсності й перетворення життя за законами краси.

Естетика (грец. aisthesis – відчуття, почуття) – наука про прекрасне та його роль у житті людини, про загальні закони художнього пізнання дійсності, розвитку мистецтва.

Естетична діяльність (практика) – безперервний процес формування й реалізації певних творчих умінь, навичок, здібностей, гармонізації себе і світу.

Естетична компетентність майбутніх вихователів закладів дошкільної освіти – це здатність до естетичного сприймання, переживання, оцінювання та перетворення світу за законами краси; сформованість естетичного ідеалу, смаку, цінностей, наявність розвинених естетичних почуттів, суджень, знань у галузі естетики, дошкільної педагогіки і психології та вмінь застосовувати їх в естетичному вихованні дітей.

Естетична культура особистості – результат активного творчого засвоєння особистістю культурної спадщини суспільства, вироблення при цьому власних критеріїв оцінювання прекрасного і потворного, вияв чуття міри у власній творчості.

Естетична культура суспільства – синтез його матеріальних і духовних цінностей, накопичених людством протягом усієї історії розвитку.

Естетична освіта – процес засвоєння мистецьких знань, умінь і навичок.

Естетична потреба – внутрішня необхідність в осягненні певних естетичних цінностей і розвитку певних умінь.

Естетична свідомість – сукупність знань, ідей, теорій, суджень, оцінок, ідеалів, критеріїв.

Естетична свідомість – форма суспільної свідомості, яка є художньо-емоційним освоєнням дійсності через естетичні сприйняття, почуття, судження, смаки, ідеали і виражається в естетичних поглядах та мистецькій творчості.

Естетичне виховання – це послідовне формування в дітей естетичного ставлення до життя, розвиток сприймання і розуміння прекрасного в природі, мистецтві, взаєминах людей, художніх потреб і здатності до художньої творчості.

Естетичне почуття – спричинені взаємодією з естетичними цінностями (творіннями природи і людського таланту) емоції людини.

Естетичне сприймання – процес відображення сутності предметів і явищ естетичної дійсності, співвідношення сприйнятого зі сповідуваними особистістю критеріями.

Естетичне ставлення – здатність до емоційного переживання, активного засвоєння художнього досвіду, самостійного навчання, пошукових дій, спеціальних художніх і творчих здібностей.

Естетичне судження – розумовий акт, який реалізує ставлення особистості до конкретного естетичного явища.

Естетичний ідеал – соціально зумовлений взірець досконалості, який є орієнтиром в оцінюванні естетичних явищ у природі, суспільстві, мистецтві та власній художньо-творчій діяльності.

Естетичний інтерес – спрямованість особистості на естетичну діяльність, на естетичне опанування дійсності й творів мистецтва.

Естетичний розвиток особистості – процес становлення і вдосконалення естетичної свідомості та естетичної діяльності особистості.

Естетичний розвиток особистості – це тривалий процес становлення і вдосконалення естетичної свідомості, відносин та естетичної діяльності особистості.

Естетичний смак – здатність особистості до індивідуального відбору із сукупності естетичних явищ і предметів тих, які найбільше відповідають її поглядам та ідеалам, породжують позитивні відчуття в процесі сприймання.

Естетичні погляди – думки, судження, уявлення про прекрасне і потворне, які є основою ставлення до явищ буття загалом і явищ мистецтва зокрема.

Естетичні потреби – внутрішня необхідність в осягненні певних естетичних цінностей і розвитку певних умінь.

Естетичні почуття – суб'єктивне переживання оцінного ставлення до естетичного предмета чи явища.

Естетичні смаки – стійке, емоційно-оцінне ставлення людини до прекрасного, що має вибірковий, суб'єктивний характер.

Етикет (з французької – ярлик, етикетка) – загальноприйняті правила поведінки.

Завдання виховання – забезпечення всебічного гармонійного розвитку особистості

Загальна праця – форма організації трудової діяльності, яку характеризують спільні мета і результат.

Загальнолюдські моральні цінності – набуті попередніми поколіннями, незалежно від расової, національної релігійної належності, морально-духовні надбання, які визначають основу поведінки й життєдіяльності окремої людини або певних спільнот.

Загальнолюдські цінності – любов до людини, свобода, справедливість, гідність людської особистості, працелюбність, досконалість, милосердя, доброта, благородство та інші.

Задатки – вроджені анатомо-фізіологічні властивості нервової системи.

Засоби виховання – надбання матеріальної та духовної культури (художня, наукова література, радіо, телебачення, інтернет, предмети образотворчого, театрального, кіномистецтва тощо), форми і види виховної

роботи (збори, бесіди, конференції, гуртки, ігри, спортивна діяльність), які задіюють під час використання певного методу.

Здібності – психічні особливості людини, які створюють передумови для успішного оволодіння певним видом діяльності.

Здоров'язбережувальна компетентність – здатність дитини до застосування навичок здоров'язбережувальної поведінки відповідно до наявної життєвої ситуації; дотримання основ здорового способу життя, збереження та зміцнення здоров'я в повсякденній життєдіяльності.

Зміст розумового виховання – формування в дітей певного обсягу знань про предмети і явища (суспільне життя, природу, людину тощо), способів мисленнєвої діяльності (уміння спостерігати, аналізувати, порівнювати, узагальнювати).

Знання – це обізнаність у чому-небудь, наявність відомостей про когось або що-небудь.

Ідеал (грец. idea – уявлення, ідея, вигляд) – уявлення про взірць людської поведінки і стосунків між людьми, що виникають із розуміння мети життя.

Інтелект – це розумова здатність, яка охоплює здібності до навчання, міркування, вирішення проблем і адаптацію до нових ситуацій.

Критичність – здатність до об'єктивного оцінювання фактів, явищ та аналізу результатів діяльності.

Культура мовлення – це наявність у дитини достатнього запасу слів, уміння говорити лаконічно, чітко, спокійно, виразно.

Культура поведінки – сукупність корисних, стійких форм щоденної поведінки в побуті, спілкуванні, різних видах діяльності.

Культура розумової праці – це загальна впорядкованість розумової діяльності, її плановість, уміння поставити завдання, вибрати спосіб його реалізації, засоби досягнення результату, послідовно виконати необхідні операції, отримати кінцевий результат, проаналізувати та оцінити його.

Культурно-гігієнічні навички – це сукупність умінь та звичок, пов'язаних із доглядом за собою, дотриманням особистої гігієни, охайності та культурою поведінки в повсякденному житті.

Маскулінність – це сукупність соціально та культурно зумовлених характеристик, рис характеру, моделей поведінки та зовнішніх проявів, які традиційно асоціюються з чоловіками.

Методи морального виховання – способи педагогічної взаємодії, за допомогою яких здійснюється формування особистості відповідно до мети і завдань морального виховання і вікових особливостей дітей.

Мистецько-творча компетентність – здатність дитини практично реалізовувати свій художньо-естетичний потенціал для отримання бажаного результату творчої діяльності на основі розвинених емоцій та почуттів до видів мистецтва, елементарно застосовувати мистецькі навички в життєвих ситуаціях під час освітньої та самостійної діяльності.

Мистецько-творча компетентність дошкільника – здатність дитини реалізовувати свій художньо-естетичний потенціал для отримання бажаного результату творчої діяльності на основі розвинених емоцій та почуттів до видів мистецтва, елементарно застосовувати мистецькі навички в життєвих ситуаціях під час освітньої та самостійної діяльності.

Мораль (лат. *moralis* – моральний, від *mos (moris)* – звичай, воля, закон, властивість) – система поглядів, уявлень, норм, оцінок, які регулюють поведінку людей; форма суспільної свідомості.

Моральна вихованість особистості – це уявлення про моральні норми, сформованість моральних почуттів і моральної поведінки.

Моральна свідомість – це свідомість, що керується певною системою моральних норм, оцінок і принципів у життєдіяльності, фіксує моральні відносини в суспільстві, що історично змінюються.

Моральне виховання – цілеспрямована взаємодія дорослого і дитини з метою формування моральних почуттів і якостей, засвоєння моральних норм і правил, розвитку моральних мотивів і навичок поведінки.

Моральний ідеал – образ, що втілює в собі найвищі моральні якості, є взірцем, до якого треба прагнути.

Моральний реалізм дитини – концепція, згідно з якою в дітей дошкільного віку значно вище розвинута логіка моральних суджень, ніж моральні почуття.

Моральний реалізм дитини – концепція, згідно з якою в дітей дошкільного віку значно вище розвинена логіка моральних суджень, ніж моральні почуття.

Моральний розвиток – рівень засвоєння уявлень про моральні норми, сформованості моральних почуттів і моральної поведінки.

Моральний розвиток – це процес позитивних якісних змін особистості під впливом багатьох факторів (виховання, соціального середовища, самовиховання, активності особистості тощо) і водночас рівень її моральної вихованості.

Моральні інстанції (лат. *instantia* – безпосередня близькість) – прагнення поводитися згідно з моральними нормами не тому, що цього вимагають дорослі (батьки, вихователі), а тому, що це приємно для себе й інших.

Моральні переконання – стійкі, свідомі моральні уявлення людини (норми, принципи, ідеали), відповідно до яких вона вважає за потрібне діяти так і не інакше.

Моральні почуття – стійкі переживання у свідомості людини, які зумовлюють її вольові реакції, ставлення до себе, інших людей, явищ суспільного буття.

Моральні якості – це сукупність внутрішніх рис особистості, які визначають її поведінку, ставлення до інших людей і до самої себе відповідно до моральних норм і цінностей суспільства.

Моральність – утілення в практичній діяльності людей моральних переконань, моральних ідеалів, норм, почуттів та принципів.

Музичний слух – це вміння розрізняти звуки за висотою, тембром, ритмічним малюнком, мелодією.

Мультикультурне виховання – це цілеспрямований педагогічний процес формування в дошкільників знань про інші народи і виховання поваги та любові до них.

Народознавство – система фундаментальних знань про конкретний народ, про особливості побуту і трудової діяльності, національний характер, психологію, світогляд, історично-культурний досвід, про свій родовід, про спосіб життя й виховання в сім'ях, про отчий край і все пов'язане з ним.

Національна свідомість – сукупність соціальних, політичних, економічних, моральних, етичних, філософських, релігійних поглядів, норм поведінки, звичаїв, традицій, цілісних орієнтацій та ідеалів, які відображають особливості життєдіяльності націй та народностей.

Національні моральні цінності – історично зумовлені й створені певним етносом погляди, переконання, ідеали, традиції, звичаї, обряди, практичні дії, які ґрунтуються на загальнолюдських цінностях, але вирізняють певні національні прояви, своєрідність у поведінці й служать основою соціальної діяльності людей окремої етнічної групи.

Національно-патріотичне виховання – це стратегічно важливий напрям виховання, який формує не лише любов до своєї країни, а й відповідальність за її майбутнє, національну гідність і культурну самоідентифікацію.

Патріотизм – любов до Батьківщини, відданість їй і своєму народу.

Патріотичне виховання – це система виховних заходів, спрямованих на формування в дітей та молоді почуття любові до своєї Батьківщини, гордості за її історію, культуру та досягнення.

Правила поведінки – обмірковані вимоги до поведінки дітей, сформульовані в простій і зрозумілій дітям формі.

Праця – це фізична та інтелектуальна діяльність людини, спрямована на задоволення матеріальних і духовних потреб людини.

Праця поруч – форма організації трудової діяльності, за якої діти незалежно один від одного одночасно виконують індивідуальні завдання.

Принципи – це основні положення, які визначають зміст, методи і форми організації всієї системи морального виховання.

Принципи виховання – це керівні положення, що відображають загальні закономірності процесу виховання і визначають вимоги до змісту організації та методів виховного процесу.

Принципи навчання – це спрямовувальні положення, нормативні вимоги до організації та проведення дидактичного процесу, які мають характер загальних вказівок, правил і норм, що впливають із його закономірностей.

Реактивність організму – здатність організму змінювати фізіологічні функції під впливом зовнішнього середовища.

Режим дня – це раціональне, чітке чергування сну, відпочинку, активної діяльності, харчування, що повторюються щодня в певній послідовності.

Розум – це сукупність пізнавальних та аналітичних здібностей людини, завдяки яким формується інтелект особистості.

Розум – це функція мозку людини, яка полягає в точному й адекватному відображенні закономірностей явищ довкілля та в регуляції на цій основі діяльності людини, що спрямована на перетворення об'єктивної дійсності та вдосконалення самої себе.

Розумове виховання – систематичний, цілеспрямований вплив дорослих на розумовий розвиток дитини з метою формування системи знань про навколишній світ, розвитку пізнавальної діяльності, здатності до самостійного пізнання.

Розумовий розвиток – ступінь розвитку в дитини пізнавальних процесів (відчуттів і сприймань, мислення та мовлення, пам'яті й уяви), сформованість уміння міркувати, обґрунтовувати свої думки, діяти адекватно до вимог старших, виявляти інтерес до пізнання навколишнього середовища,

здатність швидко і правильно розуміти те, що їй говорять, вибудовувати власні судження, користуватися поняттями й узагальненнями.

Розумовий розвиток – це сукупність якісних і кількісних змін, що відбуваються в мисленневих процесах у зв'язку з віком і під впливом середовища, спеціально організованого навчання, виховання та власного досвіду дитини.

Розумовий розвиток дитини дошкільного віку – це ступінь розвитку її пізнавальних процесів, сформованість умінь міркувати, обґрунтовувати свої думки, діяти адекватно до вимог старших, виявляти інтерес до пізнання довкілля, здатність швидко і правильно розуміти те, що їй говорять, вибудовувати власні судження, користуватися поняттями й узагальненнями.

Рухова компетентність – здатність дитини до самостійного застосування життєво необхідних рухових умінь та навичок, фізичних якостей, рухового досвіду в різних життєвих ситуаціях.

Самосвідомість – це усвідомлення людиною самої себе як члена певних соціальних груп, спільнот, члена суспільства, усвідомлення своїх взаємин з навколишнім світом, власних дій і вчинків, думок, почуттів і загалом усього розмаїття тілесних, духовних, загальнолюдських та індивідуально своєрідних, неповторних особистісних характеристик.

Самоспостереження – цілеспрямоване фіксування об'єктом педагогічного дослідження себе самого: думок, почуттів, душевного стану.

Свобода – усвідомлена поведінка і діяльність у конкретному правовому полі.

Свобода волі – здатність особи самостійно приймати рішення і діяти на свій розсуд.

Сенсомоторний інтелект – це початкова стадія розвитку інтелекту, яка формується в перші два роки життя дитини та базується на взаємодії сенсорних (чуттєвих) і моторних (рухових) функцій.

Сенсорна культура – це система навичок, звичок, норм і цінностей, пов'язаних із розвитком і вдосконаленням чуттєвого сприйняття людини.

Сенсорне виховання (лат. *sensorium* – орган чуттів, від *sensus* – відчуття) – система педагогічних впливів, спрямованих на формування способів чуттєвого пізнання, удосконалення відчуттів і сприймань.

Сенсорний розвиток дитини – це розвиток відчуттів і сприймання, формування уявлень про властивості предметів, їх форму, колір, величину, розташування в просторі, а також запах і смак.

Сенсорні еталони – зразки якостей предметів, створені людством у процесі суспільно-історичного розвитку.

Сенсорні здібності – це функціональні можливості організму, які забезпечують відчуття і сприйняття людиною навколишнього світу і самої себе.

Сенсорно-пізнавальна компетентність – здатність дитини використовувати власну сенсорну систему в процесі логіко-математичної й дослідницької діяльності.

Сенсорно-пізнавальна, логіко-математична, дослідницька компетентність дошкільника – це здатність дитини використовувати власну сенсорну систему в процесі логіко-математичної і дослідницької діяльності.

Система виховання – сукупність взаємопов'язаних цілей і принципів організації виховного процесу, методів і прийомів поетапної реалізації в рамках певної соціальної структури (сім'ї, ЗДО, школи, ЗВО, держави).

Слухняність – уміння слухатись дорослого, виконувати поставлені ним завдання, поради, вказівки.

Соціально-громадянська компетентність – це здатність до прояву особистісних якостей, соціальних почуттів, любові до Батьківщини; готовність до посильної участі в соціальних подіях, що відбуваються у дитячих осередках, громаді, суспільстві та спрямовані на покращення спільного життя.

Соціально-фінансова грамотність – здатність людини приймати обґрунтовані фінансові рішення, відповідально ставитися до матеріальних

ресурсів, розуміти економічні процеси та ефективно управляти власним бюджетом.

Спільна праця – складний різновид колективної діяльності, що передбачає досягнення спільного результату, шляхом виконання послідовних трудових дій над певним об'єктом, який переходить від одного учасника трудового процесу до іншого.

Статева диференціація – відмежування себе від представників протилежної статі, яке виявляється в сукупності генетичних, морфологічних і фізіологічних ознак, на основі яких розрізняють чоловічу і жіночу статі.

Статева ідентифікація – це ототожнення себе з представниками певної статі, що виявляється в єдності поведінки й самосвідомості індивіда, який відносить себе до певної статі та орієнтується на вимоги відповідної статевої ролі.

Статева соціалізація дошкільнят – це процес входження дитини в систему культурних норм поведінки та взаємин між статями.

Статеве виховання – комплекс виховних і освітніх впливів на дитину, спрямованих на її залучення до прийнятої в суспільстві системи статевої ролі і взаємовідносин між статями в суспільному й особистому житті.

Статеве виховання дітей дошкільного віку – це організований систематичний процес, спрямований на формування сім'янина, на розвиток у дітей шанобливого ставлення до своєї родини, близьких і далеких родичів, родоvodu, становлення статевої ідентифікації та самосвідомості.

Статєво-рольове виховання – складова статевого виховання, спрямована на оволодіння дитиною дошкільного віку культурою взаємовідносин статей, в основі якої – доброта, взаємоповага, делікатність, а також адекватною статі моделлю поведінки, формування правильного розуміння ролей чоловіка й жінки в суспільстві.

Стать – комплекс репродуктивних, тілесних, поведінкових і соціальних ознак, які визначають індивіда як чоловіка (хлопчика) або жінку (дівчинку).

Трудове виховання – цілеспрямований процес формування в дітей трудових навичок і вмінь, поваги до праці дорослих, звички до трудової діяльності.

Фактори виховання (лат. factor – той, що робить) – ті об’єктивні й суб’єктивні чинники які певним чином впливають на визначення змісту, напрямів, засобів, методів, форм виховання.

Фемінність – це сукупність соціально та культурно зумовлених якостей, рис характеру, моделей поведінки та зовнішніх проявів, які традиційно асоціюються з жіночністю.

Фізична досконалість – історично обумовлений рівень гармонійного фізичного розвитку, здоров’я, фізичної готовності людини, що оптимально відповідає вимогам суспільства.

Фізична культура – це сукупність матеріальних і духовних цінностей суспільства, які накопичені, створюються і використовуються для фізичного вдосконалення людини.

Фізичне виховання дітей дошкільного віку – систематичний вплив на організм дитини з метою його морфологічного і функціонального вдосконалення, зміцнення здоров’я, формування рухових навичок і фізичних якостей.

Фізичний розвиток – процес зміни морфологічних і функціональних ознак організму, основою якого є біологічні процеси, зумовлені спадковими генетичними факторами, умовами зовнішнього середовища і вихованням.

Фінансова грамотність – це фінансові знання, уміння, ставлення та їх уміле застосування, що дає змогу ухвалювати ефективні фінансові рішення, які сприяють поліпшенню особистого та загального добробуту.

Фонематичний слух – це здібність сприймати звуки мовлення, диференціювати їх й об’єднувати в слова.

Цікавість – це особлива форма пізнавальної активності, недиференційована спрямованість дитини на пізнання навколишніх предметів, явищ, на оволодіння діяльністю.

Електронне навчальне видання

Педагогіка дошкільна: курс лекцій. Частина перша

для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
спеціальності 012 Дошкільна освіта

Автори-укладачі:

Загородня Людмила Петрівна
Аторіна Вікторія Миколаївна
Барсуковська Галина Петрівна

Підп. до розповсюдження 26.06.2024.

Формат 60x84/8. Умов. друк. арк. 29,76. Зам. №3518
Видавництво Глухівського національного педагогічного
університету імені Олександра Довженка
41400, м. Глухів, Сумська обл., вул. Київська, 24
тел/факс (05444) 2-33-06.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи СМв №046 від 16 червня 2014 року

Загородня Людмила Петрівна – доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри дошкільної педагогіки і психології Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка

Аторіна Вікторія Миколаївна – доктор філософії, старший викладач кафедри дошкільної педагогіки і психології Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка

Барсуковська Галина Петрівна – старший викладач кафедри дошкільної педагогіки і психології Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка